

FƏRƏC QULİYEV

MİSSİYA

Bakı - 2002

Missiya. Fərəc Quliyev.
“Yeni Nəsil” JB Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi,
Bakı - 2002, 178 səhifə.

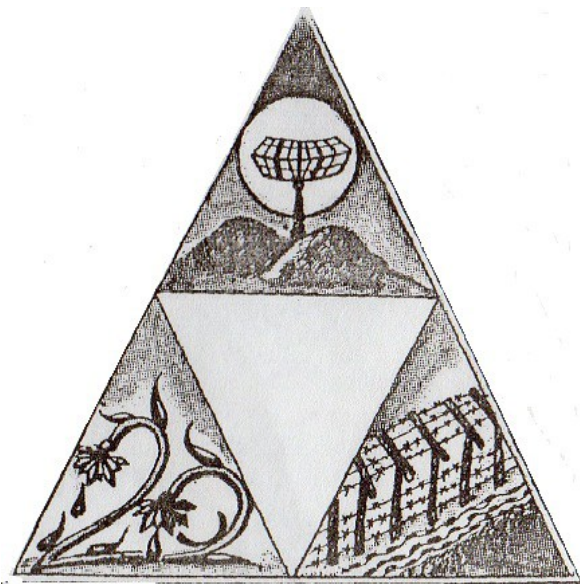
Korrektor: *Pəri Səmədova*

© FƏRƏC QULİYEV

MÜNDƏRİCAT

1.	Mücadiləmizin	
	fəlsəfəsi	4
2.	Sərhəd hərəkəti	
	(31.XII.89)	46
3.	20 yanvar ərəfəsi	
	(20.I.90)	90
4.	Soyuğun fəth edilməsi	
	(17.XII.91)	142

MÜCADİLƏMİZİN FƏLSƏFƏSİ

Mən pələng ilindənəm. Bəlkə də, bu o qədər əhəmiyyət kəsb edən məsələ deyil. Amma mənə qərribə gələn odur ki, körpəlikdə məni anam əzizləyəndə “mənim pələng balam” deyirdi. Axı, uşqları həmişə daha incə, məsələn, “mənim çiçək balam” və ya “mənim qəşəng balam” deyə əzizləyirlər. Anam sadə bir evdar qadın olduğundan pələng ili haqqında da, mənim ilimin də pələng ili olduğu haqqında, təbii ki, heç nə bilmirdi. Amma onun bu oxşaması da tam təsadüfi deyildi, məncə. İnsan beynində informasiyalar və ümumiyyətlə, Yer həyatı bütövlükdə kosmosa bağlıdır. Mən falçılıq, cadugərlik və s. oyunbazlıqlara inanmasam da, insan həyatı və taleyi ilə astronomiyanın üzvi bağlılığına inanıram. Nəinki insanların, bütün millətlərin inkişafı, formalaşması, fərqlənməsi, hətta taleləri kosmosa bağlıdır. Yaradana bağlıdır. Bu fikir müxtəlif zamanlarda, müxtəlif məkanlarda, müxtəlif alimlər tərəfindən nəzəriyyələrlə izah edilmiş, əsaslandırılmışdır. İnsanların şəxsi həyatından savayı, dövlətlərin daxilində gedən ictimai-siyasi proseslər belə kosmik hadisələrlə üzvi surətdə bağlıdır. Günəş fəallaşması ilə bağlı cəmiyyətdəki fəallaşma, dəyişmələr, həyəcanlanmalar artıq elmi izahını tapıb. Ona görə insanın hansı ildə dünyaya gəlməsinin də onun sonrakı həyatına təsiri var. Mən pələng ilinin məziyyətləri ilə tanış olduqca, həyatımın arxada qalmış hissəsini göz önünə gətirir və təəccüblənməyə bilmirəm. Yox, kim nə deyir-dəsin, bu illər məsələsinin əsası var. Həm doğulduğun il, həm də məkan mühümdür. Bununla bərabər landşaft da xarakterin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Özü də eyni xarici görkəmli relyeflərin insan xarakterinə və həyatına təsiri də eyni deyildir. Yer kürəsinin müəyyən fərqli hissələrindəki xüsusi landşaftın təsiri şəxsizdir. Anadan olduğum Üstüpu kəndi Azərbaycanın Ordubad mahalında yerləşir. Kənd üç tərəfdən dağlarla əhatələnib. Bəzən kəndimizin adını onun üç tərəfindəki üç qaya ilə əlaqələndirir və “üçtəpə” sözündən yarandığını bildirirlər. Tədricən “üçtəpə” sözünün “üstüpu” sözünə çevrildiyini söyləyirlər. Bu üç təpə - “Sərbaz qaya”, “Qaraquş qaya”, “Xoşgəldin qaya” kəndi əhatələyir. Ön tərəf açıq qalsa da, xeyli aralıda Cənubi Azərbaycan görünür. Üstəlik Kəmki dağı da görünür. Kənd dağlar arasındadır. Bu dağlar Kiçik Qafqaz sıra dağlarına aiddir. Sağdakı Ulus dağı daha nəhəng və əzəmətlidir. Bu dağın adı ilə kəndimizin adı uyğun gəlir. “Üstüpu” sözü Ulusdubu, yəni “yurd yeridir bu” ifadəsindən götürülüb. Əvvəllərdə rəsmi sənədlərdə Üstupu yazılıb. Bizim

kənddən bir çay axır. O tərəfdə Unus kəndi yerləşir. O da sonradan dəyişikliyə məruz qalıb, kəndin də adı Ulus olub. Ümumiyyətlə, türklərdə Ulus sözü çox yayılıb. Orta Asiya türklərində “yurd” sözü yayıldığı kimi, kəndin yurd yeri, doğrudan, çox incəliklə seçilib. Həm də bu yer olduqca qədimlərdən məskunlaşıb. Qazıntılar zamanı burada bir neçə qatdan ibarət qəbiristanlar aşkar olunub. Bu yerlərdə hətta bizim eradan əvvəlki dövrə məxsus böyük küplərdə basdırılmış insanların skeletləri tapılıb. Bu dağların adları Nuh peyğəmbərlə bağlı əsətlərdə çəkilir. Öndəki Kəmki dağı Nuhun gəmisinin ikinci dəfə toxunduğu dağ kimi şifahi xalq ədəbiyyatında qalıb. Deyilənə görə, birinci dəfə Nuhun gəmisini “Gəmi qaya”ya toxunub, ikinci dəfə Kəmki dağına toxunub və onda Nuh peyğəmbər deyib: “Bu dağ əvvəlkindən kəm ki”. Sonradan Nuhun gəmisini bu ərazidəki üçüncü dağda - Ağrıdağda saya oturur. Növbəti sivilizasiyanın doğuluşu bu ərazilərdən başlanır. Nuhun gəmisini haqqında əfsanələri hamı bilir. O, heyvanlardan, ümumiyyətlə canlılardan cüt-cüt götürmüş və dünyanı su basanda öz nəhəng gəmisini ilə dünyanı fırlanaraq Ağrıdağda torpağa oturmuşdur və həyat yenidən başlamışdır. Əslində insanların barmaqarası baxdığı əfsanə və nağıllar keçmişin həqiqətlərini özlərində qoruyan ən inandırıcı informasiya banklarıdır. Əslində bu yerlər İpək yolu üstündə yerləşən Dəclə və Fərat çaylarına açılan yolların qovuşağıdır. Burada dünyanın hər yerindən keçən yollar qovuşur. Sivilizasiyaların formalaşması isə yollarla çox bağlıdır. Əfsanələr şəkildə şifahi xalq ədəbiyyatında çağımıza gəlib çatanlar əslində bu yerlərdəki, xüsusən, “Gəmiqaya”dakı yazı ilə, işarələrlə təsdiqlənir. Bunlar adi yazılar deyil, hansısa sirli astronomik hesablamalardır. Bu yazı və işarələrdən biri Meksikadakı, Misirdəki qayaüstü yazılarla uyğun gəlir. Hətta kosmosa uçuş meydançası kimi təsəvvür yaradan bu yerlərdəki yazılarla Ordubaddakı Gəmiqaya yazıları uyğun gəlir. Nuhun gəlməsi insanların bölgədə məskunlaşması tarixinin qədimliyindən və sivilizasiyanın yüksək inkişafından xəbər verir. Ağrıdağətrafı, Qarasu, Arazarası ərazilərdə Avropadan, Afrikadan uzanan yollar kəşifir. Su hövzələri, çay keçidlərini birləşdirən şəbəkələr bu ərazidə tamamlanır. Qəribədir ki, burada “Köhnə dünyanın” heyvanlarına da rast gəlinir Başqa qitələrə məxsus heyvanların burada olması, regionun özünəməxsus xüsusiyyətləri Nuh peyğəmbərin gəmisini ilə bağlı deyilənlərin əfsanə olmadığına bizi inandırır. Cansız aləmə bu qədər diqqət yetirməyim təsadüfi deyil.

Çünkü canlı təbiət cansız təbiətlə köklü surətdə bağlıdır. Canlı təbiətin tarazlığının saxlanması üçün cansız təbiətin temperatur rejimini tənzimləyən quruluşu, kimyəvi tərkibi, relyefi və s. əsasdır. Deməli, cansız aləmlə canlı aləm ayrılıqda təsəvvür oluna bilməz və bunlar bir-birilə bağlıdır. İnsan da canlı aləmlə üzvi surətdə bağlı olduğundan, deməli, cansız aləmlə də o cür bağlıdır, o cür əlaqəlidir. Canlı və cansız aləm arasındakı tarazlığın insana birbaşa dəxli var. Bütün bu kombinasiyalarda isə kosmik amil ilkin əhəmiyyətə malikdir. Heç bir canlı Yer kürəsində azad və ya təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyildir. Biosfer Yer kürəsinin bütün həyat formalarını birləşdirir. Biosferin müxtəlif elementlərini birləşdirən ekoloji Zəncir canlı aləmin ümumiliyini, ümumi təleyə və birgəyaşayışa meyilliyini göstərir. O cümlədən, bəşəriyyət - insan cəmiyyəti də, canlı varlıq kimi, Yer kürəsinin geoloji qatı və onun biosferinin material - enerji prosesləri ilə ayrılmaz bağlıdır. Bu həm də təbiət amillərinin insanların təleyinə təsirini göstərir. Əvvələn, insan orqanizminə təsir edən təbii amillərə temperatur, rütubət, hava, onun elektrik yüklənməsi, su, onun kimyəvi tərkibi və s., insan orqanizminə olduğu kimi, insanlıq tarixinə də təsir edir.

İkincisi, bütün canlı aləm kimi, insan da fizioloji tələbatlarını, hər şeydən öncə, biosferin hesabına ödəyə bilər. Ona görə də Günəş radiasiyası, onun şəkil dəyişməsi və s. heyvanların və insanların inkişafına təsir etdiyi kimi, cəmiyyətin həyatına da təsir edir.

Üçüncüsü, canlı aləmin durumu ilə insanın təkamülü arasında da bağlılıq var. Canlı aləm isə cansız aləmlə üzvi surətdə bağlı olduğundan, deməli, insanın təkamülü, cəmiyyətin sivilizasiyanın təkamülü ilə cansız aləm harmoniyadadır.

Bir çox alimlərin, o cümlədən Qumilyovun, Vernadskinin, Gijenskinin təsnifatlarına görə, sivilizasiyaların formalaşması üçün müxtəlif şərtlərin məcmusu vacibdir. Buraya ionosfer, biosfer, geofiziki mühit, kosmik təsirin intensivliyi daxildir. Təbii ki, ionosfer yaradıcıdır, onun özü də, fəallığı da, bioenerjinin artıb-azalması ilə bağlıdır. Günəş fəallığının belə təsiri isə müəyyən bir geofiziki mühitdə mümkündür. Həmin mühit geofiziki mühitin göstəriciləri kimi öz təzahürünü bizim yerlərdə tapıb. Əslində bütün Azərbaycan özünəməxsus bölgədir. Günəş enerjisinin daha yaxşı udulub saxlandığı yerlər, əsasən, türklərin məskunlaşdığı əraziləri əhatə edir. Əsasən, daxili su hövzələrinə tökülən çaylar arasında yerləşən ərazilər bu "udulma" prosesində daha fəal olur. Doğduğum məkan

belə bir kiçik "qitədir". Ümumiyyətlə. Afrika və Amerikadan fərqli olaraq, türklərin məskunlaşdığı fəal zonalarda çaylar okeana tökülmür. Çayların daxili göllərə axması ilə bağlı olaraq, sanki, Avrasiya daxilində qitələr yaranır. Bax bizim ərazi də belə kiçik "qitə"lərdəndir. Bu spesifiklik Tibet, Uyğuristan, Monqolustan, Orta Asiya, o cümlədən Volqa boyu ərazilərə, həm Şimali, həm Cənubi Azərbaycana aiddir, transkontinental yolların Avrasiyadan keçməsi, Azərbaycanın özünəməxsus təbiəti, landşaftı və heyvanat aləminin olması "daxili kontingentin" mövcudluğuna, biosferin fərqli olduğuna dəlalət edir. Belə fəal biosfer planetin biosferinin formalaşmasında və dolayısı ilə dünya tarixində əhəmiyyətli rol oynayıb. Həm də bu ərazilərin canlı aləminin də, cəmiyyətinin də özünəməxsusluğu, görünür, keçilməz dağ silsilələri ilə bağlıdır. Bu keçilməzliklər regiona gediş-gəlişi çətinləşdirdiyindən onun mənsub olduğu canlı təbiət də dəyişikliyə az məruz qalıb. Bəlkə də, kəndimiz dağlarla əhatə olunduğundandır ki, buradakı mühafizəkarlıq, adət-ənənələrin qorunması, min illərdən gələn türkçəcarə müalicə üsulları bu kiçik "qitə"də qorunub saxlanmışdır. Məni həmişə bir sual düşündürərdi ki, dağlarımız bu qədər cılpaq, otsuz-ələfsiz olduğu halda, niyə müxtəlif növ heyvanlarla belə zəngindir. Necə deyərlər, bu heyvanlar ağacsız, kolsuz dağların nəyinə vurulub, axı? Bunun yeganə səbəbi enerji bolluğudur, landşaft güclü Günəş radiasiyasına məruz qalır. Vernadskiyə görə həyat materiyanın dünya entropiyası tendensiyasına qarşı durmasıdır. "Entiopiya" dəyişmə-çevrilmə mənasındadır. Maksimum entropiya istilik tarazlığı halıdır. Entropiya sonucda bütün enerjinin kosmik ənginliklərə çəkilməsidir. Bəs necə olur ki, enerjinin hamısı kosmik ənginliklərə getmir? Bunun qarşısını alan fluktasiyadır. Yer kürəsi - Günəş münasibətlərində itən enerjinin yeri doldurulur. Yerin enerjini udması ərzağın soyuducuya qoyulması və donmasına oxşadılır. Yer də soyuq olduqundan istini, yəni enerjini udub dəyişir. Əslində enerjinin itməməsi, bir formadan başqa formaya keçməsi budur. Bu prosesin daha fəal getdiyi yerlər var. Elə geofiziki quruluşlu "akkumulyatorlardan" biri də doğulduğum məkandır. O cılpaq dağlarda heyvanların qalıb meşələrə getməməsinin səbəbi də budur. Bu kəsib yerlərdə sivilizasiyaların formalaşmasının, buraların yaşam yeri, ulus yeri seçilməsinin səbəbi də budur. Buraların yollar qovşağı olmasının da səbəbi budur. Yol adı bir amil deyil. Böyük quru yollarla canlıların miqrasiyası, həm də atomların fəal biogen miqrasiyası deməkdir. Bu özü də Günəş - Yer

münasibətləri ilə, yuxarıda göstərdiyimiz “soyuducu” prosesi ilə bağlıdır. Axı, Günəş enerjisinin axını da kimyəvi sintezə səbəb olur. Yer kürəsinin biosferi atomların biogen miqrasiyası ilə dünya entropiyasına qalib gəlir. Biogen miqrasiya isə canlıların yeməyi, nəfəs alması, doğulması, ölməsi ilə bağlı biosferdə kimyəvi elementlərin miqrasiyasıdır. Yəni bu atomlar biosferdə haldan - hala düşür, amma dəyişmir. Təkcə ruhdan savayı. Mən həmişə düşünürdüm ki, görəsən, ruh niyə qayıdıb gedir və ya başqa atomlar kimi miqrasiyada iştirak etmir? Yer onu niyə “tutub saxlaya” bilmir? Mənə elə gəlir ki, bu sualların cavabına yaxınlaşmışam. Yer materiyası olan atomların, o cümlədən insan bədəninin - cisminin bu dünyada qalması, miqrasiyaya uğraması mümkündür. Amma ruh, enerji kimi, kosmik bir mənbədən verildiyindən o, biosferdə qalmır. Yer onu “saxlaya” bilmir. Onun materialı Yerdən deyildir və o, gəldiyi, göndərildiyi, şüalandığı yerə qayıdır. El arasında ruhun gəldiyi yerlə belə bağlılığını etalon kimi işlədirlər. Məsələn, deyirlər ki, onlar bir - birinə ruhən bağlıdır. İnsanın doğulduğu məkanla bağlılığı da, vətənlə bağlılığı da ruhən bağlılıqdır. İnsan buradakı həm canlı, həm də cansız aləmlə, yuxarıda dediyim kimi, üzvi surətdə bağlıdır. Bu həmişə duyulur, amma onun sözlə ifadəsi çətin olur. Mən həmişə dağlarımıza qalxanda elə bilirdim ki, gücüm artır. Əvvəllər bunu uşaq marağı və ya təsəvvürü kimi anlayırdım, sonralar hiss etdim ki, yox, bunun elmi əsası var. Mənə elə gəlir ki, bu dağ-daş nəfəs alır, yaşayır, “müşahidə edir”. Kəndimizdə “Dəyirmanqabağı” deyilən yerdə dağın altından güclü hava axını gəlir. Uşaqılıqda bu məni lap inandırmışdı ki, dağlar da canlıdır. “Quran”da da göstərilir ki, “dağlar buludlar kimi hərəkətdədir”. Əslində mən heç də yanılmamışdım. Bütün canlıların həyatı kosmik dəyişikliklərlə, Günəş fəallığı ilə bağlı olduğu kimi, cansız təbiətin də durumu belə asılılıqdadır. Ələlxüsus da, müstəsna xüsusiyyətli geofiziki mühit. Azərbaycan özü mürəkkəb geoloji - tektonik quruluşa malik Alp-Himalay qırışığının Qafqaz seqmentində yerləşmiş seysmik fəal bölgədir. Burada Yerin təki çoxsaylı dərin tektonik qırışları ilə mürəkkəbləşmiş, pilləli quruluşa malik bloklar sistemindən ibarətdir. Sayı 26 olan bu blokları bir-birindən müxtəlif geoloji təkamül prosesləri keçmiş dərin tektonik qırılmalar ayırır. Bu qırılmaların təmasında təzahür edən intensiv hərəkətlərin nəticəsində dağ süxurlarında baş vermiş böyük həcmli dizyuktiv dislokasiyalar nəticəsində ayrılan elastik dalğaların sürətlə yayılması

və Yer qabığının rəqsi hərəkətləri zəlzələ və sürüşmələrə səbəb olur. Kəndimizin yuxarısında “Novdibi” ərazisindəki sürüşmə də, Ulus dağının əks tərəfində Bülov kəndi ərazisinin sürüşməsi də bu proseslərlə bağlıdır. Bu fəallaşma həm də Günəş tsikli ilə bağlıdır. Artıq izah olunub ki, orta hesabla 11,1 ildən bir Günəş fəallaşır. Bu dövrdə Günəşin üzərində qara ləkələr əmələ gəlməsi intensivləşir. Fəallıq dövründə Günəşdən enerji, əsasən, radio, rentgen, qamma şüalanması və plazma seli formasında ayrılır. Xüsusən də plazma seli və yumşaq kosmik şüalar Günəşdən kənara atılır. Bu şüalar əvvəl planetlərarası, sonra ulduzlararası fəzaya yayılır və Günəşə yaxın olan Yer kürəsinə də təsir göstərir. Yerin isə maqnit sahəsi var. Bu sahə zəif olsa belə, Günəşdən gələn çox yüksək enerjili zərrəciklər seli həmin maqnit sahəsində müəyyən trayektoriya ilə hərəkət edib, qütblərə doğru yönəlir. Nəticədə qütb parıltısı müşahidə edilir. Günəş fəallığı ilə Yer hadisələri arasında çox güclü korrelyasiya müəyyənənmişdir. Tsiklin fəal fazasında plazma seli Yerin fırlanmasına da təsir edir. Atmosferin yuxarı qatı olan ionosferdə radiodalğaların yaranması pozulur. Troposferə təsir nəticəsində global iqlim dəyişikliyi baş verir. Hidrosferdəki dəyişiklik okean səviyyəsinin pulsasiyasının variasiyaya uğraması şəklində üzə çıxır. Su hövzələrinin səviyyəsi dəyişir. Yer qabığında geotektonik proseslər fəallaşır. Dağların, göllərin yaranması, yerin tərpənməsi, vulkan püskürməsi geotektonik hərəkətin nəticəsidir. Günəş fəallığı hətta bulaq suyunun tərkibinin dəyişməsinə səbəb olur. Deməli, Yerin bütün layları fəallaşır. Onda Günəş fəallığının canlılardan yan keçəcəyini düşünmək olarmı? Əlbəttə, yox. Bu təsir canlılardan yan keçə bilməz, çünki ibtidai təsir deyil. Yəni şüalanmanın təsiri ilə canlıda tək-cə biokimyəvi, fiziki dəyişikliklər getmir. Canlıya, o cümlədən insana təsir həm də kibernetik təsirdir. Çünki insan ali kibernetik sistemdir. İnsan beyni karbohidrat kompüteridir. Sadəcə, bu kompüter ali səviyyədədir. Çünki adi kompüter insanlardır, ali kompüter isə Tanrı yaradıb. Ali kompüter olan insan beyninin analitik iş imkanları genişdir. Günəş fəallığı ilə bağlı informasiya yaddaşda saxlanılır. Bu hadisə baş verən kimi orqanizm informasiyanı qəbul edir və fəallıqla bağlı yaddaşdakı informasiya açılır. Beləliklə, insan yeni keyfiyyət halına keçir. İnsan fəallaşır. Fəallığın yaratdığı biofiziki, kibernetik potensial sosial-siyasi potensiala çevrilir. Xüsusi enerji passionarlığı doğurur. Bu enerjinin mənbəyinin də Yerdən kənar - kosmosda olduğunu elmi

araşdırmalara, müxtəlif nəzəriyyələrə istinadən söylədik. Deməli, quruculuq gücü kosmik impulsla verilir. Həm də xüsusi geofiziki mühitdə passionarlar bu impulsu məxsusi alır. Passionar insan cəmiyyətinin dinamik hissəsində aparıcıdır. Passionarlar ictimai rəy liderləridir. Bu insanlar qənaətlərini asanlıqla cəmiyyətə qəbul etdirə bilirlər. Bu, çoxenerjili insanlar adlandırılan passionarların enerji alması və ümumiyyətlə, passionarlığı xarici aləmdən xüsusi biokimyəvi enerji absorbsiya edib “işə çevirmələridir”. Mən bu məsələlərə geniş toxunmaqla, Vernadskiyə, Çijevskiyə, Qumelyova istinadla belə bir qənaətimi möhkəmlətmək istəyirəm ki, cəmiyyətin inkişafı təbiətin inkişafının davamıdır və insan, insanlıq üzvi surətdə cansız aləmlə bağlıdır. Bütün bəşəri dəyərlərin - mədəniyyətlərin gəlişməsi, cəmiyyətdəki ən müxtəlif dəyişikliklər cansız aləm adlandırılmış, amma əslində başqa yaşam formasında canlı olan aləmdən təcrid edilmiş halda mümkün deyil. Hətta insan düşüncəsindəki strukturların ümumiliyi canlı aləmlə bağlı olan bioloji determinizmə tabedir. Əslində bu, metafizik mənadan daha çox bir nizam məsələsidir. Mahiyyətinə səthi ekskursiya etdiyimiz proseslərin nizamlayıcısı Böyük Yaradandır - Tanrıdır. O, sevdiyi insanların enerjisi bol olan torpaqlarda məskunlaşmasına qərar verib. Gərək bizlər də Tanrının bu səxavətinə adekvat yarpaşaq, Vətənə sahib çıxmağı bacaraq. Görünür, zaman-zaman, tarix boyu türklərin imperiya qurması, ölkələr fəth etməsi, hərbi hazırlığı, döyüş ustalığı bu etnosun yerləşdiyi geofiziki mühitə və aldığı enerjiyə bağlıymış. Axı, bioenerjinin maksimal miqdarı insanın fiziki vəziyyətinə də yaxşı təsir edir və onu fiziki cəhətdən həddən artıq fəallaşdırır. Türkün uduzmasının da qəribə səbəbi var. Nəhəng imperiyaların süqutunu, tarixdə adları qalmış azman sərkərdələrimizin məğlubiyətlərini göz önünə gətirdikdə onların əslində çox zəif düşməne uduzduqları aydın olur. Nə imiş bunun səbəbləri? Təkcə arxayınlaşıb, düşməni qiymətləndirməməkmə? Bu da var və başqa səbəblər də. Amma bir mühüm səbəb də odur ki, düşmən tərəf bioenerji çatışmazlığından yaşam üçün alternativ axtarışında olub. Onların qələbələri hiylələrilə bağlıdır. Baxın, “soyuq” ölkələr, o cümlədən Avropada siyasi təsisatların yaranması və inkişafı, sanki, bioenerji çatışmazlığı üzündən bir alternativ axtarışının nəticəsidir. Əlbəttə, bu yeganə səbəbdir desəm, ifrata vararam. Amma onun mühümlüyü danılmazdır. Çünki qərar qəbul edən insan ionosferə daxildir. İonosferin isə bioenerji ilə

bağlılığından danışdıq. Deməli, qəbul olunan qərarın enerjiyə dəxli var. Allah bizə yeraltı və yerüstü sərvətlərlə, həm də enerji ilə zəngin əraziləri Vətən etmişdir. Bu gözəl Vətənə sahib çıxmasaq, ona düşmənlər sahib çıxacaq. Həmişə düşüncələrimə hakim kəsilən suallardan olan “Vətənimə buxovlardan azad edib, millətimin öz Vətəninə sahib çıxmasını necə təmin etməli?” sualına cavabı da ilk öncə mənim üçün Vətənimin başlanğıcı, özünəməxsus geofiziki quruluşa malik Üstüpdə kiçik yaşlarından axtarmağa başlamışam. Yaşa dolduqca “mənim missiyam nədir?” deyə düşündüm və hər kəs kimi mən də Tanrı tərəfindən kodlaşdırılmış taleyimi yaşamağa başladım. Əlbəttə, bunları yazmamaq da olardı. Amma millətimin əsgəri olaraq gördüyüm işlərin sona yetirməyənələrini hədəfə yetirəcək gələcək nəsillər, baş vermişləri, onlar üçün keçmiş sayılacaq bu günlər haqqında məlumatsız olsalar gələcəyə toranlıqda getməli olacaq. Amma məlumatları olsa, toranlıqda yox, aydınlıqda gedərlər!!

Axı, yazı özü də sadə bir nəsnə deyil. İlk insanlar informasiyanı görmək, eşitmək, dad bilmək, toxunmaq vasitəsilə əldə edirdilər. Ümumiyyətlə, informasiyanı 90 %-i görmək, 9 %-i eşitmək, 1%-i digər duyğu vasitələri ilə almaq olur. İlk insanlar aldıkları informasiyaları sonrakı nəsillərə, əsasən, şəkil - rəsmlər, mərasimlər, nəqlətmə vasitəsilə ötürürdülər. Buraya mahınları da əlavə etmək olar. Bu həm informasiyanı ötürmək, həm də qoruyub saxlamaq forması idi. Sonralar bu informasiyanı saxlamaq və ötürmək üçün şərti işarələr və bunların sistemli şəkli olan yazı meydana çıxdı. Deməli, yazı həm də ionosferin formalaşmasında mədəniyyətin bir hissəsini ötürən naqildir, həm də informasiya bankıdır. Yazı mədəniyyətin özüdür. Bunları nəzərə alaraq, missiyam haqqında yazmaq qərarına gəldim. Əslində bütün insanlar hansısa missiyanı yerinə yetirmək üçün Yer üzünə göndərilib. Ruh missiyanı yerinə yetirib qayıdır. İnsanın cismi, bütün bədən üzvləri, sadəcə olaraq, kodlaşdırılmış ruhun missiyasına xidmət edir. Burada əlbir iş görülür, yəni ayaqlar yeriyir, əllər cürbəcür hərəkətlər edir, beyin müxtəlif informasiyaları saxlayır, ötürür, mürəkkəb əməliyyatları yerinə yetirir və s. Yəni insan cismi köməkçidir və sadəcə olaraq, bu dünyada çox qiymətli görünür. O, müvəqqətidir, önəmi də müvəqqətidir. Məsələn, skafandr dənizə enəndə lazım olur və dənizin dibində qiymətlidir. Skafandrsız dənizin təkində yerinə yetirmək istədiyin missiyanı reallaşdırma bilməzsən. Amma bu

missiyanın yerinə yetirib, quruya çıxdıqdan sonra bu geyim əhəmiyyətini itirir və skafandrda gəzmək əzablı, gülməli, mənasız görünür. Deməli, skafandr su altındakı missiyanın yerinə yetirilməsinə xidmət edir, sonra isə əhəmiyyətini itirir. Eynilə insan cismi də bu dünyada insanın ruhuna verilən geyimdir. Əsas olan ruh və onun missiyasıdır. Missiya alın yazısıdır. O, insanın özündən asılı olmayaraq şüuraltı sahədə kodlaşıb. İnsanda həm şüur, həm də şüuraltı sahələr var. İnsanın özünə bəlli olmayan şüuraltı sahəyə məxsus şüursuz fəaliyyəti instinktlər istiqamətləndirir, şüursuz fəaliyyət isə məhz missiyanın bazisidir. Mürəkkəb kibernetik cihaz olan insanı Allah məhz şüuraltı sahədə kodlaşdırıb dünyaya göndərir. Bax budur tale, alın yazısı. Bu, artıq insanın özündən asılı deyildir. Amma bu missiyanın gerçəkləşdirilməsi üçün həyatda qarşıya çıxacaq maneələri aşmaq üçün şüur sahəsi işə düşür. Şüuraltı fəaliyyətə yön verən məqsəddir. Bu, missiyanı reallaşdırmağa xidmət edir. Mən fikrimi Ziqmund Freydin yanaşması ilə möhkəmlətmək istəyirəm. Freydə görə, insan fəaliyyətini onun özünün bildiyi şüur sahəsindən daha çox, bilmədiyi şüuraltı sahəyə yönəldir. Əsasən bioloji xarakter daşıyan və instinktlər üzərində qurulan şüuraltı sahə üçqatlı bir təməldir:

1. İD - altmən - doğulandan mövcud olan çeşidli instinktlərin yığıldığı sahə;
2. HQMən - xarici altməndəki gerçəkliyi tanıyaraq, İD-dən gələn instinktlərin istəklərinin yerinə yetirilməsinə, yaxud yetirilməməsinə qərar verən tarazlaşdırıcı sahə;
3. Super EQO - üstmən - çevrədən, ailədən, məktəbdən, cəmiyyətdən alınan ictimai dəyərlərin yığıldığı sahə.

Göründüyü kimi, Freydin psixoanalizi də əslində II və III sahələrin, yəni mən və üstmənin birinci sahəyə xidmət etdiyini təsnifləyir. Bu o deməkdir ki, İD sahəsinə - altmənə yazılan missiyanın həyata keçirilməsini II və III sahələr sadəcə tənzimləyir.

Deməli, insanın bütün yaşayışı, həyatı, mövcudluğu və axtarışları ancaq şüuraltı sahəyə yazılmış missiyanı həyata keçirməyə yönəlib. Missiyanı yerinə yetirmək sınağından hər kəs çıxıb bilmir. Buna deyirlər "Allah qiymət etmədi". Çünki insan bio-psixo-sosial varlıqdır. Bəzi insanlar da ruha xidmət etməliyəkən onlarda bioloji yön üstünlük qazanır. İnsanın bioloji yönü ünsiyyət, qidalanma, cinsiyyət, çoxalma və s. kimi amillərlə bağlıdır. Qafasıqalın insanlarda psixo-sosial yön bioloji yöndə ərimiş kimi

təzahür edir. Necə deyərlər, missiya unudulur. Axı, insanı digər canlılardan fərqləndirən psixo-sosial yöndür. Məhz psixo-sosial yön və bioloji yön insanın ikili xarakterini müəyyənləşdirir. Seçim haqqında Quranın “Bələd” surəsində deyilir: “Biz var eləmədikmi onun iki gözünü; 9. Bir dilini, iki dodağını? 10. O iki zirvəyə gedən yolları ona göstərmədikmi? 11. O çətin keçiddən keçə bilmədi insan. 12. Nə biləsən o çətin keçid nədir?” Kamilləşməyə gedən insanlarda digərlərindən fərqli olaraq, psixo-sosial yön üstünlük təşkil edir və sanki bioloji yönünün əriməsi təzahürü meydana çıxır. Məhz belə insanlar missiyasını, Allah sınağını yerinə yetirə bilirlər. Mənə hərdən elə gəlir ki, bu ikili xarakterin Tanrı tərəfindən insana verilməsi demokratiyanın başlanğıcıdır. Sanki, böyük Yaradan bərabər start vəziyyəti verib, işarə edir ki, özün seç. Sınaqdan çıxmaq üçün şans verilir. Quran ayələrinin birində deyilir; “Mən sizin rəbbiniz deyiləmmi?” Dedilər: “Bəli” (“Ə ləstu birəbbi kim? Qalu: bəla”). Bu mükəlimə irfani bir rəvayətin yaranması üçün əsas vermişdir.

“Bəzmi-əzəl”, eləcə də “Bəzmi-əbst” adı ilə məşhur olan bu rəvayətdə deyilir ki, dünyanın yaranmasından əvvəl Allah ruhlardan soruşdu. “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi? Dedilər: Bəli!” Yaranış günündə ruhların bu məhəbbəti izhar etməsindən sonra sınaqdan çıxmaq üçün bu dünyaya göndərilməsi baş verdi. Onlara cisim verildi. Mən cismə biganəliyin tərəfdarı deyiləm. Cismi də Allah yaratdı. Allah yarananları sevməyə məhkumuq. Yunus İmrə demişkən:

“Yaradılmışı seversiz yaradandan ötrü”.

Çünki Tanrı yaratdıqlarını sevdi yaratdı. Yaratdı sevdi. Sufilərə görə, Tanrı kainatı belə bir ardıcılıqla yaratdı. Əvvəlcə bir parlaq cövhər yaradılmışdır. Bu cövhərə “əqliküll”, “nuri-Məhəmməd”, “lövh-i-məhfuz” və “ruhi-izafi”- adları verilir. Bu cövhər bütün ruhların və cisimlərin yaradılışının başlanğıcıdır.

Tanrı bu cövhərə sevgi gözü ilə baxmış və cövhər utandığından ərimişdir. Bu ərimiş cövhərin üstünə çıxan köpüyündən əvvəlcə “nəfsi-küll”, sonra isə ardıcıl olaraq mələklərin, peyğəmbərlərin, övliyaların, ariflərin, möminlərin, kafirlərin, cinlərin, şeytanların, heyvanların, nəbatatın ruhları yaradılmışdır. Bu aləm “aləmi-ərvah”dır. Yəni, sufilərə görə, Yaradan eşqdən yaratdı, yarananları sevməliyə, ən azı, Yaradana görə. Əslində mövcud olanları sevmək Tanrını dolayısı ilə sevməkdir. Nəsimi deyirdi ki,

“Cümlə əşyadə zühur eylədi həqq”. Nəsimini zamanında anlamadılar. O sadəcə Tanrı yaradanı Tanrıya məxsus olduğundan sevməyə çağırırdı. Amma sufilər maddiyatçı deyil, onların prinsipi maddi olandan keçərək mütləq varlığa qovuşmaqdır. Əslində sufi təlimində bu müddəə Qurandakı ayəyə istinadən formalaşmış. Ayədə deyilir: “Kullu şeyin haləkə illa vachəhi”. Yəni “hər şey məhv olacaq, onun simasından başqa”. Ona görə də maddi hər şey, o cümlədən insan cismi ancaq sınağa, missiyaya xidmət edir. Bu mənada cismi ruhdan öndə tutmazlar. Cisim ruh evi - can evi olduğundan onu diqqətdə saxlarlar. Bu bəsləmə ifrata varanda insanları mövcud ikili xarakterdən bioloji olan qabarıq psixo-sosial xarakteri əridir. Allah bəndələrini çox sevdüyündəndir ki, ifrat biologiləşməsinlər deyər, orucluğu məsləhət gördü. İstədi insan nəfəsnə nəzarəti əlindən buraxmasın və sınaqlardan üzüağ çıxsın. Axi, nəfs və maddiyatçılıq sınaqlardan yaxşı çıxmağa mane olur. Elə Adəm və Həvva nəfsin qurbanı olmadırlarmı? İnsanların nəfsə aldanacağına istinad edən Şeytan, Allaha insanları yoldan asanlıqla çıxaracağını bildirmədimi? Allah da seçimi belə etdi: Şeytan kimi yoldan çıxara bilərsə, qoy şeytanın olsun, şeytanla olsun. Şeytanın materialı oddandır, axı. Kimi şeytana uyur, onu əbədi olaraq insanın öz sevdüyünə - şeytana, yəni od materialı cəhənnəmə verir. Proses tam demokratik baş verir. Yəni insan özü seçir, seçim üçün insana ikili xarakter verilir və könnülləşməyə çağırılır. Məhz, kamilləşməyə doğru gedən insanlarda psixo-sosial yön xarakterdə üstünlük təşkil edir və bu insanlar missiyanı yerinə yetirə bilirlər. İkinci qəbil insanlara isə bu müyəssər olmur. Onlar başqa canlılar kimi yaşayırlar. Kamilləşməyə doğru gedən insan missiyasını mükəmməl yerinə yetirir, maddiyata bağlanmışdır. Əslində sufilər “hər şey məhv olacaq, onun simasından başqa” ayəsində fiziki ölümün müstəqim mənada maddi olanın məhvinin nəzərdə tutulmadığını, ilahi məhəbbətin gücü ilə o Mütləq Varlıqdan - Yaradandan başqasının mövcudluğunun gözəgörünməz olduğunun ifadə edildiyini bildirirlər. Kamil insan fiziki ölümdən əvvəl ölməyi - “fəna fillah” bacarır. Axi, ölüm nədir? Müvəqqəti olan bu fani dünyada sınaq müddətini qurtarıb, gəldiyin əbədi dünyaya qayıtmaq. Hər kəs öləndən sonra bu qayıdışa sahib olur. Kamil insan isə sağlığında Allaha qovuşmağa çalışır. İnsan kamilləşdikcə maddi olandan keçərək, mütləq varlığa qovuşmağa doğru gedir. Məsələn, dindar, imanlı adamlar namaz qılanda əslində bu halda olurlar. Bu insanlar bu dünyada ikən Allahla danışır, ona müraciət edirlər. Allah

islam qanunları ilə bunun yolunu göstərib. Ona görə deyirlər ki, bu dünyada ikən o biri dünyanı qazanmısan. Tanrı insana ikili xarakter verməklə də “özün seç” deyir; “İslam dinində məcburiyyət yoxdur” deyir. Nə mükəmməl, nə ədalətli qərar! İnsan missiyasını yerinə yetirmək üçün anlamağa, anlamaq üçün axtarmağa məcburdur. Əslində hər kəs ömrünün axırına qədər axtarır. Bilə-bilə, bilməyə-bilməyə, amma axtarır. Çox adam heç nə axtardığını belə bilmir. Sən demə, hər kəs özünü axtarırmış, yad bir aləmə gəlişinin səbəbini axtarırmış. Cavabı vaxtında tapan da, gec tapan da, tapmayan da olur. Amma hər kəs axırda qayıdacağını və hardasa hansısa suallara cavab verəcəyini başa düşür. Bəzən çox gec olur. Artıq zaman bitib, missiya yerinə yetirilməyib. Materialistlər uzun müddət haqq dünyasını inkar etməklə xeyli insanları iman yolundan sapındırdılar.

Amma eyni zamanda qəribə hadisələr də baş verirdi. İnsanlardan bir qismi cərrah masalarında, qəzalarda, yaxud adi hallarda ölür, bir müddət sonra, necə deyərlər, bu dünyaya qayıdırdılar. Bu halı yaşayanlar eyni cür müşahidələri danışirlər. O dünyanı görüb qayıdanlar vasitəsilə Tanrı insanlığa əbədiyyət, haqq dünyasının mövcudluğunu göstərir, çaşmamalarına yardımçı olur. Alimlər artıq ruhun çəkisini belə müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Cərrah otağında təsadüfən həyatını dəyişən xəstənin ruhunun fotosəkli alınmış. Almaniyada baş verən bu hadisə təsadüfən fotoplyonkada üzə çıxıb. Bu örnəkləri verməkdə məqsədim odur ki, Tanrı hər mənada bəndəsinin imtahana yaxşı hazırlaşmasını istəyir. Amma “səndən hərəkət, Tanrıdan bərəkət” deyimi insani məsuliyyətə çağırışdır. İkili xarakterli insanda psixo-sosial yönün inkişafı özündən asılıdır. Bu yönün inkişafı haqqı anlamağa, haqqa tapınmağa bağlıdır. İslam fəlsəfəsində “oxu” özü öyrənməyə, dərk etməyə çağırışdır. Haqqı anlayıb, tanıyıb, haqqa tapınma məsələnin məğzində durur. Bütün elm sahələri əslində bu hədəfə xidmət edir. Yəni yer adamı bir suala müxtəlif vasitələrlə cavab axtarır: “Biz kimik, bura niyə gəlmişik, nə etməliyik?” Bu, bəşəri missiyanın ümumi sualıdır. Hər fərdi də ona aid eyni sual düşündürür və insan missiyasının nədən ibarət olduğunu anlayıb, onu yerinə yetirməyə çalışır. Amma hər hansı insanın missiyasını yerinə yetirməsi də dalgavari xarakter daşıyır. Ələlxüsus, bu missiya millətə, Vətəinə bağlı xarakterdədirsə. Onda cəmiyyətin həyəcan dərəcəsi önəmlidir. Cəmiyyətin əsas aparıcı hissəsi olan dinamik hissənin fəallaşması bu dinamik hissədən fəalları - passionarları meydana çıxarır.

Cəmiyyətin dəyişməsi və ya yeni insan cəmiyyətinin formalaşması birbaşa bu passionarlarla bağlıdır. Yenə hər şey yerdənkənar gücə - kosmik gücə əsaslanır. Çünki passionarlar özləri ionosferdə yaradıcı olduqlarına baxmayaraq, yaradıcılıq əmsalları da bioenerjiyə bağlıdır. Bu isə, əsasən, müəyyən zaman ərzində Günəş fəallaşması zamanı artır. Bu zaman cəmiyyətin həyəcanlanması, passionarların işini asanlaşdırır. İctimai rəy liderləri - passionarlar daha asanlıqla öz qənaətlərini cəmiyyətə qəbul etdirə bilirlər. Əlbəttə işin səmərəsi, ideyanın cəmiyyətə necə təbliğ və qəbul etdirilməsi ilə yanaşı, həm də bu ideyanın cəmiyyətdə reallaşacağı halda nə verəcəyindən də çox asılıdır. Dünyada ən ciddi dəyişikliklər, inqilab və üsyanlar, həm də intibahların yüksək mərhələsi kosmik təsirə - Günəş fəallaşmasına çox bağlıdır. Günəş fəallaşması intibahlara - yeni mədəniyyətlərin formalaşmasına ona görə gətirib çıxarır ki, insan psixikasına təsir göstərən səciyyə daşıyan enerji, məhz, bu dövrdə verilir. Əslində bu enerjinin effektivliyi də insan psixikasına nə dərəcədə təsir göstərdiyi ilə ölçülür. Bu təsirin xarici təzahürü işin nəticəsidir və hər insanın həyatının mənası da gördüyü işin nəticəsidir. Çünki bu nəticə fiziki mənada enerji sərf edir, yəni yaşamaq alınan enerjinin sərf olunmasıdır. Axı, insan düşündükdə, işlədikdə enerji verir. Deməli, enerji mənalı işə sərf olunursa, insan mənalı həyat yaşayır, əgər bu enerji mənasız işə sərf olunursa, onda mənasız həyat yaşayır. Ona görə mən missiyaları qiymətləndirdikdə taleyinə millətə, Vətənə xidmət missiyası düşənləri üstün tutdum. Bu missiyanın gerçəkləşməsində cəmiyyətin rolunun, həm də həyəcan səviyyəsinin önəmli amil olduğunu qeyd etdim. Çünki cəmiyyətin həyəcanlanması çox mürəkkəb hərəkət olan sosial hərəkətin təməl ünsürlərindəndir. Passionarlar isə cəmiyyətdə dəyişikliklərə çalışdığından cəmiyyətin həyəcan səviyyəsi ciddi önəm daşıyır. Qeyd etdiyimiz kimi, ən ciddi dəyişikliklər bioenerjinin maksimal verilmə dövrlərinə - Günəş fəallaşması dövrlərinə təsadüf edir. Dünyadakı toplum həyəcanlarına nəzər saldıqca, bu amilin mühümlüyü göz önünə gəlir. 1789-cu il Fransa inqilabı, 1813-cü il Gülüstən müqaviləsi, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi, 1848-ci ildə Avropada burjua inqilabları, 1871-ci il Paris Kommunası çevrilişi, 1905-1907-ci illərdə Güney Azərbaycanında inqilab, 1905-1907-ci illərdə rus inqilabları, 1918-1920-ci illərdə həm Quzey, həm Güney Azərbaycanında inqilablar, 1937-ci il repressiyaları, 1945-46-cı illərdə Pişəvəri hərəkəti, 1948-ci ildə azərbaycanlıların

Ermənistandan deportasiyası, 1956-cı il Macarıstan hadisəsi, 1988-1991-ci illərdə Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı və Azərbaycanın müstəqillik qazanması, 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması Günəş fəallaşması - tsiklin fəal fazası dövrünə düşür. Göründüyü kimi, bu tarixlərdə baş vermiş hadisələr də onu təsdiq edir ki, dünyadakı ciddi sosial-siyasi hadisələrin Günəş fəallığı ilə korrelyasiyası var. Qəribədir ki, ermənilərlə toqquşmalar da Günəş fəallığı illərinə təsadüf edir. Görünür, bu problem bizim genetik yaddaşımıza yazılıb. Mənə elə gəlir ki, həm ermənilərlə toqquşmalara münasibətdə, həm də Şimali və Cənubi Azərbaycanın toplumla bağlı dəyişikliklərə münasibətində Günəş fəallaşması korrelyasiyası olduğundan dövlət idarəçiliyində bu amil nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə, elmi idarəetməni praktik siyasətə gətirmək lazımdır. Çünki cəmiyyətin mövcud ola bilməsi də, yaxud cəmiyyətin dağılması da onun təşkil olunub-olunmaması ilə bağlıdır. Cəmiyyətin təşkili müsbət passionarlığın artması dövründə surətini artırdığı kimi, cəmiyyətin dağılması da mənfi missiyalı passionerlərin fəallaşması ilə çox bağlıdır. Mənfi passionarlıq ifadəsi bəlkə də, yetərincə yerinə düşür. Amma cəmiyyətə təsir imkanı olan və enerjisini şərə xidmətə sərf edənlər də olur. Belələri nəinki cəmiyyətin, bütöv sivilizasiyaların dağılmasına, məhv olmasına səbəb olur. Tarixdə buna istənilən qədər nümunə vardır. Məsələn, Fətəli şah Qacar İran müharibəsinin sonunda Rusiya Xəzər dənizində təkbaşına sahibliyini tələb etdiyi zaman cavab verir ki, “şor sudur, nə faydası var, ver, töksün atasının goruna”. Əslində mənfi passionarların fəallaşması və dağıdıcılığı təşkil olunmuş möhkəm cəmiyyətdə baş tutmur. Mənfi passionarlar təşkil olunmamış və ya yarımçıq təşkil olunmuş cəmiyyətdə fəal ola bilir və təsir imkanlarını artırırlar. Bunu suda mikrobların vəziyyəti ilə də müqayisə etmək olar. Əgər su tam qaynayırsa, onu içdikdə zərər vermir. Amma qaynadılması tamamlanmamış, qızdırılmış su içdikdə zərər verir. Niyə? Çünki bu dərəcədə mikroblar fəallaşır. Onlar üçün münbit şərait suyun yarımçıq qızdırılmasıdır. Tam qaynamada isə onlar məhv olur. Əlbəttə, istənilən müqayisə kimi, bu müqayisə də qüsurludur. Amma onu demək istəyirəm ki, cəmiyyət tam təşkil olunmayanda neqativ meyllərin inkişafına şərait yaranır. Ona görə millətin olum və inkişafına xidmət edən missiyanın hayata keçirilməsi üçün mütləq həmin cəmiyyət ciddi təşkilatlanmalıdır. Bundan sonra milli ehtiyac üçün lazım olanlar uyğun reflekslə ortaya

çıxacaq. Əlbəttə, ilk növbədə, ən təbii haqq və istək azadlıq istəyidir. Anadangəlmə xarakter daşıyan instinktiv istəklərin hər hansı biri, o cümlədən azadlıq istəyi müəyyən bir oyadıcı refleks səbəbinə ortaya çıxarkən insanın ruhu durumunda qeyri - tarazlıq yaranır. Tarazlığın pozulması nəticəsində bir fərqli davranış meydana çıxır. Bu fərqləşmə psixoloji sahədə gərginlik doğurur. İnsanı narahat edən həmin gərginliyin aradan qaldırılması üçün gərək olan ehtiyac ortaya qoyulur. Ehtiyac təmin olunmayana qədər ruhi durumdakı qeyritarazlıq aradan qalxmır. Deməli, istər - istəməz bu ehtiyacın təmin olunması məqsədə çevrilir və insan bu yöndə fəaliyyətə başlayır. Bu proses müxtəlif alimlər tərəfindən elmi surətdə təsdiq olunmuşdur. İnsan azadlığı, bütövlükdə milli azadlıq da Allah tərəfindən insana verilən haqdır. Onun fərddən və ya fərdlər toplumu olan millətdən alınması yuxarıdakı mexanizmin işə düşməsinə səbəb olur. Azərbaycanın timsalında 1988-ci ildə Qarabağ hadisəsi, sanki, bir refleks rolunu oynadı və milli ruhda bir qeyri-tarazlıq halı yarandı. Tarazlığın pozulması isə millətin fərqli davranmasına - fəal mübarizəsinə səbəb oldu. 1991-ci ildə müstəqillik əldə olunduqdan sonra, sanki, gərginlik götürüldü, milli ruh tarazlandı! Ehtiyac ödəndi. Sonrakı illərdə çeşidli problemlərə rəğmənlə milli mübarizənin zəifləməsi məhz bununla bağlı idi - əsas ehtiyacın ödənməsinə rəğmənlə ruhi tarazlığın yaranmasına. Fərd də belədir və onun öz missiyası uğruna mücadiləsi də məhz yuxarıdakı prinsipə söykənir. Biz milli azadlıq mübarizəsinə hazırlıq dövründə bu iki amili əsas tuturduq: Fərdi və milli azadlığa olan ehtiyacı oyadaraq refleks və cəmiyyətin təşkil olunması. 70-ci illərin axırlarında artıq sistemli mübarizənin yeni mərhələsi başlamışdı. Əslində bu yeni bir mübarizə olmayıb, əsasən, 1920-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra təzahür etmiş milli dirçəlişin yeni dalğası idi. Tale qismətimizə bu müqəddəs mücadilədə iştirak etmək imkanı verdi. Orta məktəbdən başlanmış estafeti ali məktəbə daxil olduqdan sonra davam etdirdim. Tibb İnstitutunda (indiki Azərbaycan Tibb Universitetində) oxuduğum illər əslində mübarizənin ən çətin dövrləri idi. Həm Bakı, həm də Sumqayıt şəhərində fəaliyyət üçün şəbəkə qurmuşdum. Mənimlə ən ciddi işlərdə fəal iştirak edən insanlar belə təşkilatın mövcudluğundan xəbərsiz idilər. İşimiz şəərəfli olduğu qədər də çətin və təhlükəli idi. Mən təbii olaraq ilk dövrlərdə ən yaxın qohumlarımı, dostlarımı işə qoşdum. Lap başlanğıc dövründən qüvvəmizin az

olmasına baxmayaraq, həyatın bütün sahələrinə müdaxilə etməyə çalışırdıq və ilk addımlar da alınırdı. İnstitutda oxuyanlar institutlarda, zavod və fabriklərdə işləyənlər öz iş yerlərində təbliğat aparır, tərəfdarlar toplayırdılar. Bizim işimizin bir özəlliyi var idi. Ümumi proqramdan savayı, hər kəsin fəaliyyət sahəsinə aid yerli fəaliyyət proqramı hazırlayırdıq. Mən bütün yerli fəaliyyət proqramlarının hazırlanmasında iştirak edirdim. Yoldaşlarımla bir-birindən bu haqda heç bir məlumatı olmurdu. Sonralar yeddi dairəlik sistemin özəyə yaxın ikinci dairəsində olan bir neçə nəfər işin bir qismindən xəbər tutdu. Mən bu fəaliyyət formasını Koreyada işğalçılara qarşı gizli mübarizə aparan bir təşkilatın fəaliyyəti haqqında oxuduğum kitabdan əxz etmişdim. Sistem xoşuma gəlmişdi və özünü doğruldurdu. Doğrusu, mən əvvəllər düşünürdüm ki, hər kəs xoşluqla olmazsa, bütün vasitələrlə məcburi qaydada milli azadlıq mübarizəsinə qoşulmalı və ölkəni işğaldan azad etməlidir. Mən ilk dövrlərdən hiss edirdim ki, mövcud vəziyyətə uyğunlaşmayacağam. Deməli, vəziyyəti dəyişmək lazımdır. Vəziyyəti necə dəyişməli? Kəmiyyətlə. Cəmiyyətin özünü necə dəyişməli? Milli təşkilatla.

Bəs onu kimlə yaratmalı? Vətənpərvər, inanılmış insanlarla, hətta inanılmış insanlarla da vətənpərvərlik istənilən səviyyədə deyildi. Deməli, onların özləri ilə xeyli işləməlisən. Açıq, siyasətə heç vaxt qarışmayacağımı, hətta, orta məktəbin yuxarı siniflərində oxuyanda qət etmişdim. Həkim olmaq istəyirdim. Valideynlərim də mənə bu sənətə həvəsləndirirdilər. Onlar da, mən də elə düşünürdük ki, həkimlik ən humanist və siyasətə qətiyən dəxli olmayan sənətdir. Mən istədiyim sənəti seçə bilərdim. Orta məktəbi əla oxuyub, qızıl medalla bitirdim. Həkimliyi seçməyim bu sənəti sevməyimlə bərabər, özümü siyasətdən kənar tutmaq istəyimlə də bağlı idi. Niyə ailəliklə siyasətdən qaçırdıq? Bütün nəslimiz sovet hakimiyyəti dövründə repressiyaya məruz qalmışdı. Zadəgan nəslə olduğumuzdan Şura hökuməti hətta qohumlarımızı belə səsvermə hüququndan məhrum etmişdi. Qohumlarımız Qazaxıstana sürgün olunmuş, bir qismi orada qırılmış, bir qismi Ordubada buraxılmadığından Zaqatalada məskunlaşmışdı. Babam, atamın dayısı həbs olunmuş, babamın qardaşı, böyük oğlu Şura hökuməti tərəfindən öldürülmüşdü. Babamın xalası oğlu məşhur qaçaq Mehdi bəy otuzuncu illərin axırına qədər Şura hökuməti ilə döyüşmüş, sonra qeyri-bərabər qüvvələrlə döyüşdə davam gətirə bilməyib,

Cənubi Azərbaycana keçmişdi. Böyük əmim Zəkəriyyə ikinci dünya müharibəsində Düdənginski ilə birlikdə Azərbaycan legionunda ruslara qarşı döyüşmüşdü. Bunu Şura hökumətinin DTK-sı bildiyindən bütün qohum-əqrəbamı sıxışdırırdı. Yaşa dolduqca həm evdə mənə bu barədə danışırđılar, həm də müşahidələrim mənə aydınlıq gətirirdi. Özümə söz vermişdim ki, siyasətə qarışmayacağam. Bu, deyəsən, özümü aldatmaqdan savayı bir şey deyildi. Düşünürdüm ki, axı niyə mən siyasətə qarışmayacağıma dönə-dönə söz verirəm. Bu, məndən asılı deyildi. Mübarizə məni çəkirdi. Həkim olduğumdan bir tibbi müqayisə verirəm. İnsan sağlam orqanını heç vaxt düşünmür və hiss etmir. Sanki, bu orqan yoxdur. Elə ki həmin orqan xəstələnir, insan onu hiss edir, onun haqqında düşünür. Hiss etdinsə, deməli, nəşə var. Mən də hey öz-özümə düşünürdüm: siyasətə qarışmayacağam. Deməli, qarışmaqda qərarlıydım. Həm özüm, həm də ailəm üçün çox ağır olacağını bilirdim. Bilirdim və buna gedirdim. İntuisiyam mənə deyirdi ki, rus işğalından qurtulmaq mümkündür. Çətindir, amma mümkündür. Mən ruslarla açıq döyüş istəyirdim. Hətta Rusiya Əfqanıstana hücum edəndə könüllü şəkildə rus ordusu tərkibində Əfqanıstana getmək istəyirdim. Orada əfqan döyüşçülərinə qoşulub ruslarla döyüşmək istəyirdim. Bu mübarizəni daha səmərəli hesab edirdim. Planım haqqında bibim oğluna danışmağım işi pozdu. Atam etirazını bildirdi. Əslində mənim bu qərarım ciddi nəticələrə nail ola bilməməyimizdən doğurdu. Mən aylarla söhbətləşdiyim tələbə dostlarımı yürüşlərdən yayındıra bilməyəndə lap əsəbiləşirdim. Nə idi bu yürüşlər? Deməli, 1 May və s. bayramlarda Tibb İnstitutunun tələbələri nümayişə çıxmalı və küçədə xorla qışqırmalı idilər. Onlar bunu institutun həyətində və ya stadionda məşq edirdilər. Şərti tribunanın qabağına çatanda əl edib “ura” qışqırırđılar. Bu mənə olduqca qəribə və gülməli gəlirdi. Belə tədbirlərdə iştirak etmədiyimə görə, az qala, məni institutdan qovacaqdılar. Düşünürdüm ki, yaxşı, bu insanları belə ələ salırlar və hamı da buna adi iş kimi baxır. Aylarla söhbətləşdiyim tələbə dostlarım da. Görəsən, bunlar ciddi mübarizəyə gedəcəklərimi? Amma əlac yox idi. Biz xaricdən adam gətirib mübarizə aparmayacaqdıq ki! Olanımız bu idi və insanların dəyişməsi üçün fəaliyyət göstərmək lazım idi. Sumqayıtda işlər Bakıya nisbətən asan gedirdi. Həm çox yaxın qohumlarımin, həm də olduqca yaxşı tanıdığım insanların bu işə qarışması xeyli kömək demək idi. Üstəlik, əmim Cəfər həkimin

burada xüsusi hörmətə malik olması məni bir az da arxayın edirdi. Əmim özü də bu məsələyə laqeyid deyildi. O, Sumqayıtın ekologiyasını qaydaya salmaq üçün çox səy göstərirdi. Bu məqsədlə Sumqayıt ziyalılarını toplayıb, cəmiyyət də yaratmışdılar. O, respublikada başlayan ilk mitinqlərdə, meydanlarda alovlu çıxış edənlərdən idi. Mən sonra bildim ki, onlar Elçibəylə də çox yaxın olublar. 1990-cı ilin qanlı yanvarından sonra Elçibəy bir müddət əmimin Sumqayıtdakı bağında gizli şəraitdə yaşamışdı. Əmim yaxşı cərrah olduğundan Sumqayıtda hamı onun xətrini istəyirdi. Əmim 60-cı illərdə öz üzərində afendektomiya - appendisiti çıxarma kimi cərrahiyyə əməliyyatı aparmışdı. Düşünürdüm ki, Sumqayıtda ilişsəm, əmim bir kömək edə bilər. İş, əsasən, yataqxanalarda aparılırdı. Sənaye şəhəri olan Sumqayıtda işləməklə yanaşı, fəhlələrin böyük bir hissəsi qiyabi ali təhsil də alırdı. Bu insanlarla iş pis alınmamışdı. Sonralar Xalq Cəbhəsinin Sumqayıt şöbəsinin sədri olmuş Aydın Əliyev xüsusən fəal idi. Buradakı uşaqların hamısı əsl təbliğatçı idi. Qasım, Hürü, Məmmədli, Adil, Həmzə və başqaları yataqxanada öz işlərini əla görürdülər. Maliyyə inəsələlərini Muxtar həll edirdi. Kənddə də, başqa rayonlarda da iş görə bilirdik. Bizim kənddən olan, təyinatla Ağdamda işləyən Əsəd İsmayılov, Göyçayda işləyən Əlövsət Əliyev, Zaqatalada yaşayıb işləyən İbrahim Mirzəyev bu rayonlarda ilk təşkilatların yaradılmasında xüsusi fəallıq göstərirdilər. Zöhrab Həsənov uzun illərdən sonra Sibirdən qayıdıb gəldikdə işim xeyli asanlaşdı. O, çox mübariz və qorxmaz oğlan idi. Hətta biz 80-ci illərin əvvəllərində Kirovun Bakıdakı məşhur heykəlini partlatmağı belə düşünmüşdük. Mən sonralar bir neçə mübarizə yoldaşımın yazılarında eyni məsələyə rast gəldim. Demə, hər kəs bu heykəli işğalın ən böyük rəmzi kimi qəbul edirdi. Zöhrab bəy həyatının ən yaxşı illərini təmənnəsiz olaraq bu mübarizəyə sərf edən və barmaqla sayılan kişilərdən hesab oluna bilər. İş genişləndirmək olardı. Amma bu həm də riski artırırdı. Əslində sistemimiz elə idi ki, tam bir systemsizlik, pərakəndəlik mövcud idi. Bir neçə nəfər hansı sistemin dəqiq mexanizmi olduğundan xəbərdar idi. O dövrdə xeyli təşkilat müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərirdi. Mübarizə metodları da elə çox fərqlənmirdi. Mən artıq respublikanın bir çox yerlərinə nüfuz etmiş təşkilat formalaşdırmışdım. Artıq bu təşkilatın özəkləri Mehri, Qafan rayonlarında, Gürcüstandakı soydaşlarımızın yığcam yaşadığı ərazilərdə də yaradılırdı. Bir təsadüf nəticəsində Tağı Xalisbəyli məni öz təşkilatlarına dəvət etdi.

Mən onların iş prinsipi, əhatə dairəsi ilə tanış oldum. Dedim ki, fikirləşərim. Çox sevindim ki, digər təşkilatlar da var. Özümü öymək olmasın, ən geniş və əhatəli, həm də gizli iş sistemini biz qurmuşduq. Elçibəy fəaliyyətimdən xəbərdar olan kimi məni görüşə dəvət etdi. Bu dövrdə fəaliyyətin müəyyən istiqamətləri qismən leqallaşdı. Bəy özünün yaxın qohumlarına mübarizə ilə bağlı konkret göstəriş verəndə onlar çoxdan bu işlərlə məşğul olduqlarını mənimlə məsləhətləşdikdən sonra ona demişdilər. Əbülfəz bəyin yeddi nəfər ən yaxın qohumu mənim ən ciddi, ən inanılmış hərbi-siyasi qrupuma daxil idi. Onların arasında Bəyin qardaşı oğlu Bünyad bəy, sonralar Elçibəyin mühafizə xidmətinin sədri olmuş Mirhadi bəy, Aydın və s. ən inanılmış əqidədaşlarım idi.

İlk görüşümdəcə bütün fikirlərimiz üst-üstə düşdü. Qərara gəldik ki, məsləkimiz bir olduğundan işimizi əlaqələndirək, amma birləşmə məsələsi sonraya qalsın. Mən xaraktercə daha çox hərbi-inzibatçı kimi qiymətləndirilirdim. Qurduğum iş də mahiyyətcə hərbi - siyasi xarakter daşıyırdı. Mən həmişə düşünürdüm ki, Azərbaycan xalqının əbədi azadlığının ancaq bir yolu var: xalq bütöv bir ordu olmalıdır. Milli təhlükə yaranan kimi hər kəs ani olaraq əsgərə dönməli, dinclik dövründə hər kəs qurub-yaradan vətəndaş olmalıdır. Əslində mən həmişə bu fikirdə olmuşam və indi də belə düşünürəm. Elçibəy proqramımı çox bəyəndi. Amma göstərdiyim səbəbdən birləşmək məsələsi qaldı. Bəy daha çox maarifçi idi və cəmiyyətin müxtəlif humanitar tədbirlər adı altında təşkilatlanmasını önə çəkirdi. Bəyin hər cür tapşırıq və sifarişini yerinə yetirirdik. Ordubad rayonunda işi bitmiş saymaq olardı. 80-ci illərin sonunda Əbülfəz bəy sonralar Çağdaş Turan Partiyasının sədri olan Arif bəy Tağıyevi rayona ezam etdi. Onun məqsədi bir müddət rayonda qalıb təşkilatın ilkin strukturlarını yaratmağa kömək göstərmək idi. Elçibəy onu kəndə mənimlə görüşə göndərmişdi. O görülən işlərlə tanış olub, çox razı qaldı və Bakıya qayıtmaq istədi. Mən ondan bir müddət kənddə qalmasını xahiş etdim. Müxtəlif kəndlərdə əhali ilə görüşlər təşkil etdik. Camaat Bakıdan gələn nümayəndələrə xüsusi diqqət yetirirdi. Arif bəyin bizə çox köməyi dəydi. Mənim Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində təşkilatın özlərini yaratmağım və strateji hədəflərim Elçibəyin və Xudu Məmmədovun çox xoşuna gəlmişdi. İsa Həbibbəylinin "İrəvan çuxuru haqqında həqiqətlər" adlı yazılarını Qərbi Azərbaycanda olan dostlarım vasitəsilə burada yayır, buradakı soydaşlarımızın

təşkilatlanmasına çalışırdım. Əsasən, Zəngəzurda güclü dayaqlar yarada bildik. Bu məsələ ilə məşğul olmaq əslində müəyyən müşahidələr nəticəsində ağıma gəlmişdi. Bizim rayonda erməni kəndləri var idi. Qonşu erməni kəndində gedən prosesləri diqqətlə müşahidə edirdim. Onların gizli saxlanan çox ciddi mexanizmə malik olduğunu görürdüm. Onların burada yaşaya bilmələri, həm də yerli əhalidən daha yaxşı yaşamaları və istənilən səviyyədə söz sahibi olmalarının səbəbini məhz bu gizli mexanizmdə görürdüm. Qəti qənaətim bu idi ki, Ermənistandakı soydaşlarımız eyni formada təşkilatlanmalıdırlar. Doğrudur, onların Ermənistandan kütləvi surətdə çıxarıla biləcəyini düşünürdüm. Amma tarixi vətəndə sıxışdırılmasın, əzilməsin, alçaldılmasın və iradə sahibi olsun deyə onların ciddi təşkilatlanmasını və gələcəkdə muxtar hüquqlara nail olacaqlarını fikirləşirdim. Hadisələrin sonrakı gedişi də göstərdi ki, seçimim doğru imiş. Çox təəssüflər olsun ki, indiki Ermənistanda yığcam yaşayan soydaşlarımıza Azərbaycanın hökumət dairələri himayədarlıq etmədilər. Azərbaycan hökuməti səviyyəsində bu strategiya işlənsəydi, hadisələr tamamilə başqa cür inkişaf edə bilərdi. O vaxt Azərbaycanda müxtəlif adlar altında, kiçik də olsa, təşkilatlar var idi. Amma bizim yaratdığımız təşkilat yeganə təşkilat idi ki, Ermənistanda soydaşlarımızla iş qurmaq məsələsini proqram məqsədi götürmüşdü. Prinsip etibarilə bütün təşkilatlar bir məsələdə yekdil idilər: hər kəs birinci mərhələdə bir yeganə partiyanın - Kommunist Partiyasının totalitar sisteminin süqutuna nail olmaq istəyirdi. Çünki aydın idi ki, məhz bundan sonra vətəndaş cəmiyyətinin elementlərini formalaşdırmaq olar. Demokratik təsisatların yaradılması, çoxpartiyalı sistem, azad mətbuat, söz, nəşriyyat, nümayiş azadlıqları məhz totalitar rejimin süqutundan sonra mümkün idi. Ona görə, ən azı, bir məsələdə bütün yaranmaqda olan təşkilatların fikri eyni idi. Mən düşünürdüm ki, bu məsələ xeyli asan irəliləyəcəkdir. Nəinki Azərbaycanda, o cümlədən SSRİ-nin müstəmləkəsi olan digər respublikalarda və Şərqi Avropada demokratik qüvvələrin kommunizmin süqutunda marağı vardı. Bu istiqamətdə ardıcıl, müəyyən məqamlarda olduqca radikal mübarizə metodlarına belə əl atılmışdı. Şərqi Avropada - Polşa, Macarıstan və Çexoslovakiyada xalq üsyanları baş vermişdi. Pribaltikada ikinci dünya müharibəsindən sonra, bir an da olsa, mübarizə səngiməmişdi. Ukraynada müharibədən sonra uzun müddət rus işğalına qarşı silahlı müqavimət göstərilmişdi. Orta Asiyada 50-ci

illərə qədər xalqın silahlı müqaviməti olmuşdu. Düşünürdüm ki, bu və başqa səbəblərə görə totalitar rejimə qarşı mübarizədə xeyli qüvvə iştirak edəcək və kommunizm mütləq çökəcək. Ancaq məni bir çox digər məsələlər narahat edirdi. Bu qlobal dəyişmə dövründə Azərbaycanın maksimum qazanma imkanları nədir? Minimum itkilər hansı həddədir? Hansı itkilərimiz ola bilər? Bəlkə, Güney Azərbaycan məsələsinin təzahürü və həlli mümkün olacaq, yaxud SSRİ-nin dağılmasından sonra dünyanın siyasi mənzərəsi başqa cür olacaq? Axı, tarixən türklərə qarşı böyük müharibə və dəyişmələrdən sonra tələlər qurulub. Məlum idi ki, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Avropa dövlətləri və Rusiya Osmanlı imperiyasını parçalamaq üçün müxtəlif yollar axtarırdılar. Bu yollardan biri Türkiyənin ərazisində yaşayan xristianlar vasitəsilə ölkənin daxildən parçalanmasını nəzərdə tuturdu. Həmin vaxtdan etibarən Qərbi dövlətləri və Rusiya ermənilərinin havadarı kimi çıxış etməyə başlamışdılar. Ermənilərin xarakterini, satqınlığını, xəyanətkarlığını və şəraitə uyğun olaraq dinlərini və məzhəblərini asanlıqla dəyişmələrini nəzərə alan xristian dövlətləri onlardan öz məqsədləri üçün istifadə etmək istəyirdilər. Erməniləri Türkiyəyə qarşı qaldırmaq üçün onların yığıcam yaşadıkları ərazilərə xristian missionerləri göndərirdi. Ermənilərə təsir edən ilk Qərbi missionerləri katoliklər olmuşdular. Onlar Türkiyədəki Qriqori kilsəsinə mənsub erməniləri katoliklərə çevirirdilər. Missionerlərdən maddi və mənəvi dəstək alan erməni kilsələri tədricən katolik kilsələrinə çevrilirdi. Osmanlı imperiyasının mövcudluğunun 400 ili ərzində imperiya ərazisində yaşayanlar yalnız dini mənsubiyyətinə görə fərqləndirilirdilər. 1830-cu ildən etibarən Türkiyədə erməni katolik milləti tanınmağa başlamışdı. Elə həmin vaxtdan Avropa dövlətləri, xüsusən də Fransa katolik erməniləri arasında öz məktəblərini açmağa başlamışdı. ABŞ-dan gələn missionerlər isə Anadoluda yaşayan ermənilərin protestantlığı qəbul etmələri üçün təbliğat aparır, bu məqsədlə protestant kilsələri və məktəbləri açırdılar. Osmanlı Türkiyəsini çökdürmək üçün xristian dövlətlərinin ortaya atdıqları “Şərqi məsələsi”nin tərkib hissəsi kimi, 1878-ci ildə “erməni məsələsi”nin meydana çıxması Türkiyədə xristian missionerlərinin fəaliyyətini daha da canlandırmışdı. Birinci dünya müharibəsi dövründə Türkiyəni parçalamaq üçün Avropa dövlətləri və Rusiya öz aralarında razılığa gəlmişdilər. Fransa Anadolunun cənub hissəsinə və Şimali Suriyaya sahib olmaq istəyirdi. Ona görə də həmin ərazilərdə fəaliyyət

göstərən gizli erməni təşkilatlarını silahlandırır və türklərə qarşı basqınlar təşkil edirdi. Fransızlar tərəfindən əvvəllər Misirdə yaradılan Şərq legionu adlandırılan erməni alayı fransız döyüşçüsü formasında Adanaya gətirilmişdi. Urfa, Antep, Maraş, Xaçın, Zeytun, Kozan, Osmanıyyə, Harumiyyə, Mərsin və Adana bölgələrində aparılan müharibələrdə fransız ordusunun tərkibində erməni dəstələri də türklərə qarşı vuruşurdular. Ermənilər güman edirdilər ki, fransızlarla birgə Suriya və Adana bölgəsində müsəlmanlara qarşı soyqırım törətdikdən sonra həmin ərazilərdə Fransanın protektoratlığı altında erməni dövləti qurulacaq. Bir neçə illik müharibədən sonra 1921-ci ilin yayında Türkiyənin cənubunda Fransanın işğal etdiyi torpaqlar azad edildi. Fransız ordusunun çəkilib getməsindən əvvəl isə ermənilər həmin ərazilərdən qaçmışdılar. Bununla erməni məsələsi gündəlikdən çıxarıldı. Ona görə mənə bu məsələ olduqca düşündürürdü ki, dəyişiklik dövründə Ermənistandakı azərbaycanlıların və Naxçıvanın taleyi böyük dövlətlərin oyununa çevrilməz ki? Açıqı, 80-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan planı daha qabarıq idi. Hətta bir mərhələdə Naxçıvan ərazisindən ermənilərin böyük bir hissəsi Ermənistanə köçdü. Sonra onlar, necə deyərlər, tələm-tələsik geri qayıtdılar. Onlar Naxçıvanın erməni ərazisi olması haqqında çox sistemli təbliğat işi aparırdılar. Artıq ticari və iqtisadi inteqrasiya yönündə əməli fəaliyyət göstərir, tarixi abidələr gözəgörünməz əllə məhv edilir, Alban kilsələrində isə kitabələr dəyişdirilib erməni kilsələri kimi bərpa olunurdu. Ermənilərin planlarını anlamaq üçün Naxçıvanda sadəcə bir müşahidə kifayət edirdi. Mən Tibb İnstitutunda oxuya-oxuya Sumqayıt boruyayma zavodunun tibb məntəqəsində tibb qardaşı kimi də işləyirdim. Üç gündən bir axşam növbəsində olurdum. Burada on min fəhlə işləyirdi. Ona görə tibb məntəqəsində iki təcili yardım maşını növbədə dururdu. Altı sürücü vaxtaşırı dəyişilirdi, Bunlardan ikisi erməni idi. Onlar bütün günü təbliğatla məşğul olurdular. Gün ərzində 25-30 nəfər müxtəlif istehsalat travmalı xəstə olurdu. Mən hiss edirdim ki, bu erməni sürücülərinin əsas işi sürücülükdən çox təbliğatçılıqdır. Qəribədir ki, Naxçıvanda ermənilər tərəfindən aparılan təbliğatla bu ermənilərin təbliğatı tamamilə eyni idi. Fərq onda idi ki, bu ermənilər Naxçıvan əvəzinə Qarabağ deyirdi. Bu təbliğatla mən 1982-1983-cü illərdə rastlaşmışdım. Mən onda güclü bir təşkilata rəhbərlik edirdim. Təbii ki, o məsələlər də müzakirə edilib, əks-təbliğat aparılırdı. Bu və ya

oxşar müşahidələr, tarixin dərsləri bizi vadar edirdi ki, Ermənistandakı soydaşlarımız arasında da ciddi iş aparaq. Amma maliyyə imkansızlığı istədiyimiz səviyyədə iş aparmağa imkan vermirdi. Bu mərhələdə Şimali Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olmaqla yanaşı, onun bizə qalmış ərazisinin bütövlüyünü qorumaq da lazım idi. Tarixi Fürsət düşərsə, üzərində ermənistan yaradılan ərazilərin heç olmazsa azərbaycanlıların yığcam yaşayan hissəsini geri qaytarmaq üçün hazırlaşmaq lazım idi. Mübarizə istiqamətlərindən biri kimi bu istiqamət doğru seçilmişdi. Çünki 1921-ci il sentyabr ayının 13-də türk ordusunun qələbəsindən sonra ermənilər müvəqqəti sakitləşmişdilər. Onların strateji planları öz qüvvəsində qalırdı və onlar bunu heç gizlətmirdilər. 1922-ci ildə Lozannada sülh danışıqları başlandı. Bundan əvvəl həmin ilin oktyabrında Mudanya sazişi bağlanmışdı. Bu sazişdə ermənilər haqqında heç nə deyilmirdi. Lozannada keçirilən konfransda isə ermənilər “Böyük Ermənistan” iddiaları ilə çıxış etməyə başladılar. Onlar konfransda memorandumla çıxış etdilər. Memorandumda erməni məsələsinin həllinin üç yolu göstərilirdi;

- 1) ermənilər üçün ərazi ayrılması;
- 2) Ermənistan ərazilərinin şərq torpaqları hesabına genişləndirilərək dənizə çıxışını təmin etmək;
- 3) bu ərazilərə Sevr müqaviləsi əsasında Suriya, sonra isə Ankara müqaviləsinə uyğun olaraq Türkiyə kılıfıyasına verilmiş hissələri birləşdirmək.

Konfransda müzakirələrdən sonra ermənilər üçün “milli ocaqlar” yaratmağın mümkün olması qeyd edildi. 1923-cü il iyul 24-də Lozanna müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən yeni Türk dövlətinin müstəqilliyi qəbul edildi. Müqavilədə ermənilər üçün məxsusi heç bir maddə nəzərdə tutulmamışdı. Amma 37-44-cü maddələr dini azlıqlara aid olduğundan ermənilər bu maddələrdən istifadə edə bilirdilər. Onlar isə milli azlıq kimi tanınmalarından imtina etdilər və Türkiyə vətəndaşları kimi yaşamağa üstünlük verdilər. Bu, ermənilərin vəziyyətlə barışmaları demək deyildi. Onlar torpaq iddiası və təzminat davasında qərarlı idilər. Təzminat davası hətta bütün konturları ilə hazırlanmışdı. Təkcə bu məsələ deyil, ümumiyyətlə, erməni strategiyası müfəssəl sistemli halda yaradılmış və həyata keçirilirdi. Onlar bu proqramları “TT” şərti adı altında birləşdirmişdilər. “Tarama” və “Tanıtım” deyilən ilk iki mərhələ artıq arxada qalmışdı. Növbəti mərhələ - “təzminat” və “torpaq”

iddiaları gündəmdəydi. Bütün bunlar uzaq olmayan tarixi hadisələr idi. Ona görə də erməni məsələsinə önəm verilir. Olsun ki, biz o dövrdə bu məsələ ilə bağlı kiçik iş görür və bacardığımızı edirdik. Əslində işin kiçiyi, böyüyü yoxdur. Addım-addım da, olsa, hədəfə doğru getmək dayanıb möcüzə gözləməkdən sərfəlidir. Ermənilər gözümüzün önündəcə bax beləcə zərrə-zərrə hədəfə doğru gediblər. Təkcə təzminat məsələsində gör necə ustalıqla işləyiblər. Ermənilər guya XX əsrin əvvəlində baş vermiş “erməni soyqırımını” bir neçə xarici ölkəyə rəsmən tanımaq istəyirlər. Bu mərhələdən sonra isə “türk zülmünə məruz qalmış” yüz minlərlə erməninin nəsilindən olanlar Haaqadakı Beynəlxalq Ədalət məhkəməsinə müraciət edərək, fərdi qaydada təzminat tələb edəcəklər. Söhbət hərbi-siyasi təzminatlardan deyil, hər bir şəxsin, hər bir ailənin ona dəymiş maddi, mənəvi və fiziki ziyanın məhkəmə qaydasında rəsmiləşdirilməsindən və dəymiş zərərin ödənilməsindən gedəcək. Həm də məsələ təkcə pulda deyil. Bu məsələ, təbii ki, dünyaya yayılmış ermənilərin, onların diasporunun təbliğat kampaniyaları ilə, kütləvi aksiya və hay-küylə müşayiət olunacaq. Heç təsadüfi deyil ki, artıq 2000-ci ildə məlumat yayılmışdı ki, bununla bağlı siyahı tərtib olunub, notariuslarda bəzi “tarixi” sənədlər hazırlanıb, vəkillərlə bağlaşmalar olub. 2000-ci ildə Ermənistan prezidenti Koçaryan özü də mətbuat konfransında bu barədə danışmışdı. Həm də bu iddiaların Ermənistan dövlətinə yox, erməni diasporuna aid olduğunu önə çəkdi. Məsələ aydındır. Ermənilər iş bölgüsünü ustalıqla aparıblar. Dövlət əli ilə nə mümkündürsə, hökumət edir, dövlətin əli ilə nə mümkün deyilsə, başqa variantda, o cümlədən diasporun köməyi ilə edilir: 80-ci illərin əvvəllərində də hiss olunurdu ki, ermənilər torpaq məsələlərində fərqli taktikalar işə salmaq fikrində idilər. Qondarma soyqırımı olan Şərqi Anadolu əsas hədəf deyildi. Ermənilər üçün “itirilmiş torpaqlar” coğrafiyası Azərbaycanın böyük bir hissəsini də əhatə edirdi. Əslində Türkiyəyə qarşı qaldırılan bu iddia həmin dövlətin beynəlxalq aləmdə dilini qısaltmağa, Azərbaycanı himayə etməkdən onu çəkəndirməyə xidmət edir. Ermənilər güclü Türkiyədən deyil, zəif Azərbaycandan torpaq almağı daha sərfəli sayıblar və indi də o cür düşünməkdə davam edirlər. 2001-ci ildə bir hadisə də bunu daha aydın surətdə üzə çıxardı. ABŞ-da Kaliforniya ştatının konqresinə yerli ermənilərin lobbiciliyinə xidmət edən bir nümayəndə qanun layihəsi təqdim etdi. Bu sənəddə də türklərin ermənilərə qarşı “tərətdiyi soyqırımdan”

danışılırdı. Yenilik isə o idi ki, əvvəlki sənədlərdən fərqli olaraq, burada Azərbaycana da aid bənd var idi. Sənəddə göstərilirdi ki, 1980-1990-cı illərdə Bakı və Sumqayıtda, Azərbaycanın digər yerlərində ermənilərə qarşı soyqırım törədilib. Deməli, ermənilər daha da irəli getmək məqamının yetişdiyin zənn ediblər. Yəni erməni məşını heç vaxt dayanmayıb. Müəyyən məqamlarda sürətini azaldıb. Bu məsələnin köklü həlli güclü Azərbaycan dövlətinin mövcudluğuna bağlıdır. Nə qədər ki milli güc bütövləşməyib, ölkə bütövləşməyib, onu ayaqaltı edəcəklər. Biz bunu anlayırdıq və ona görə demokratikləşmə, erməni amili ilə, bölücülüklə mübarizə ilə birlikdə, Güney Azərbaycan məsələsini də proqramımıza daxil etmişdik. Əslində Azərbaycanın qarşılaşdığı bütün problemlərin başlıca səbəbi ölkənin 1813-1828-ci illərdən parçalanması ilə bağlıdır. Çünki milli bütövlük təkcə ərazicə, coğrafi mənada əhəmiyyət kəsb etmir. Millətin ayrı düşməsi onun həm də ruhi cəhətdən gücdən düşməsidir. Psixologiyada fasilitasiya (ingiliscə - facilitate- asanlaşdırmaq, kömək etmək) deyilən termin var. Sosial fasilitasiya dedikdə, insanların sosial təmas şəraitində biri-birinə göstərdikləri müsbət təsir nəzərdə tutulur. Bu zaman onların fəallıqları artır, reaksiyaları nisbətən asanlaşır, fəaliyyətlərinin nəticəsi yaxşılaşır. Le Bonun “zehniyyətin təkləşməsi qanunu”nun mahiyyəti budur ki, kütləni yaradan fərdlərdə nə qədər düşüncə, duyğu, davranış və s. fərqli olursa-olsun, vahid bir kütlə halına gəlmələri onlarda bir ortaqlıq - “kollektiv ruh” meydana gətirir. Le Bonun irəli sürdüyü başqa bir nəzəriyyədə də millətin bütövlüyünün həm fərdə, həm də bütövlükdə cəmiyyətə müsbət təsiri göstərilir. Duyğu və hissiyyət ağılı, məntiqi hətta üstələmək imkanındadır. Kollektiv ruh çəkingən, hətta qorxaq bir fərdi cəsarətə gətirib, döyüşkən mübariz bir kütlə üzvünə çevirir. Təkbəşinə olarkən ortaya çıxara bilmədiyi həyəcanı birlikdə çox açıq ortaya qoyar. Əlbəttə, bu kütlənin enerjisi o vaxt müsbət nəticə verəcək ki, ictimai rəy lideri passionar şəxs doğru qənaətlərin qaynağı olsun. Azərbaycanın düşmənləri də kollektiv ruhu, milləti parçalayıb böldülər. Vətəninin düşmənləri anlayırdılar ki, Azərbaycanın milli ruhu bütöv olduqca, ona qalib gəlmək mümkün deyil. Kollektiv ruhun gücü 1989-cu il sərhəd hərəkəti zamanı özünü göstərdi. Bu hərəkət zamanı hökumət dairələri, ümumiyyətlə, siyasi dairələr və bütün cəmiyyət hazırlıqlı olub, iradə nümayiş etdirsəydi, proses fərqli inkişaf edə bilərdi. Tarixdə belə hallar olmuşdur. 1877 - 1878-ci illərdə Rusiya - Türkiyə

müharibəsində bolqarların könüllü dəstələri Türkiyəyə qarşı müharibədə iştirak edirdi. Rusiyanın Balkanlarda nüfuzunun artacağından qorxan İngiltərə, Avstriya - Macarıstan, Almaniya 1878-ci il iyunun 13-də Berlin konqresi çağırmışdılar. Bu sülh müqaviləsinə əsasən Bolqarıstan parçalanmışdı. Şimalda Bolqarıstan knyazlığı, cənubda Osmanlı imperiyasının tərkibində Şərqi Rumeli vilayəti yaranmışdı. 1885-ci ildə isə bolqarların üsyanı nəticəsində Şərqi Rumeli Bolqar knyazlığı ilə birləşdi, əvəzində Qamış, Kircalı mahalları Türkiyəyə verildi. Azərbaycanın müəyyən ərazilərində yaxşı hazırlıq işi aparılmışdı. Sərhəd rayonlarında, əsasən, Naxçıvanda bu hazırlıq yaxşı səviyyədə idi. Hətta hökumətdəki məmurlar da Azərbaycanın bütövlüyünü həzm etmişdi. 1988-ci ildə Qarabağ məsələsi yenidən qızıqanda Ordubadda ilk mitinqlər keçirilən dövrdə mənə Ordubad rayon prokurorluğuna izahat verməyə çağırıldılar. Prokurorluğun müstəntiqi məndən tələb etdiyi, bundan sonra millətlərarası münasibəti pisləşdirə biləcək çıxışlar etməmək, mitinqlər təşkil etməmək haqqında iltizam verim. Təbii ki, mən belə bir iltizam vermədim və müstəntiqlə xeyli söhbətəşdik. O seyfə hansısa sənədi qoyanda seyfin qapağının iç tərəfinə mənim çoxaltdırıb yaydığım "Bütöv Azərbaycan" xəritəsinin yapışdırıldığını gördüm. Mənə elə gəldi ki, o bilərəkdən bu xəritəni göstərməklə bizlərlə həmrəy olduğunu, amma açıq münasibət bildirmə bilmədiyinə işarə edirdi. Bu xəritənin qəribə tarixçəsi var. Mən uzun müddət vahid vətənimin xəritəsinə axtardım. Heç yerdən tapa bilmədim. Sonra tarixə istinadən sərhədləri təxmini müəyyən edib xəritəni atlasdan işlədim. Kəndimizdəki Cəlil adlı fotoqraf xəritənin fotosutətini çıxardı. Uşaqlıqda xəstəlikdən sonra eşitmə qabiliyyətini itirən Cəlil bəy olduqca ləyaqətli, vətənpərvər oğlan idi. Mən bu işin riskli olduğunu dedim və onu məxfi saxlamağı xahiş etdim. Axıra kimi bu xəritələrin haradan peyda olması gizli qaldı. Əvvəl bir neçə yüz xəritə Bakı və Sumqayıtda yayıldıqdan sonra, Naxçıvanda da onu yaydıq. Prokurorluğun müstəntiqində olan xəritə həmin nüsxələrdən idi. Bu iş əla alınmışdı. Ümumiyyətlə, 1989-cu il sərhəd hərəkəti də göstərdi ki, ideya ətrafında millət tam səfərbər olunub. Bu fikir Naxçıvan camaatına aiddir. Amma təəssüflər olsun ki, biz o vaxt mümkün olduğundan aşağı nəticə ilə kifayətlənməli olduq. Təşkilatımız hədəfləri müəyyənləşdirdikdə hər detallı nəzərə almağa çalışırdı. Biz mühafizəkar prinsiplərdən çıxış edirdik. Bu mühafizəkəllik özündə nəyi ehtiva edirdi? Anlayırdıq ki, bizə

millətimizə, vətənimizə məxsus olanları qorumalı, itirilənləri geri qaytarmalı, milli kökdən gələn informasiyaları - mahnılar, adət-ənənə, ümumiyyətlə, mədəniyyət və inanc sitemini gələcək nəsillər üçün qorumalı və onlara ötürməliyik. Milli bayramlarımıza, xüsusən Novruz bayramına münasibət bizim rayonda fərqli idi. İnsanlar onu necə də göz babəyi kimi qorumuşdular! İstəyirdik bayrama münasibət Azərbaycanın hər yerində belə olsun. Bu bir bayram vurqunluğu deyildi. Yanaşmanın siyasi mahiyyəti vardı. Axı, gün kimi aydındır ki, millətin torpağını əlindən almazdan öncə onun düşüncə tərzini, mədəniyyətini, inancını əlindən alırlar. Millətin qafasını boşaldıb yad düşüncələrlə doldururdular. Zaman-zaman bizdən oğurlayıblar və indi də davam edirlər. Həmçinin adət-ənənəmizi, bayramlarımızı da. Novruz bayramındakı mərasimlər millətimin yaşam fəlsəfəsinin komponentləridir. Novruz bayramını başqaları öz adına çıxdıqda özümə yer tapa bilmirəm. Novruz bayramına çoxları qarmaq atıb, onu özünüküləşdirmək istəyib və istəyir. Ş. Saminin “Qamusı elamında” Novruz bayramının yaranmasını İran hökmdarı Cəməşidlə bağlamağa cəhd edilir. Orada yazılır ki. “Cəməşid taxta çıxdı və camaat onu çiyinlərində apardı. Günəş o taxta düşdü, camaat o şöləni görüb, o günü bayram etdi və dedi ki, bu gün Novruzdur, yeni gündür”. Başqa mənbələrdə bunu zərdüştiliklə əlaqələndirirlər. Zərdüştiliyə görə. Ahuramazdanın Əhriman üzərində qələbə çalması ilə bu bayram yaranıb. Əslində isə 2500 ildən çox yaşı olan Bahar bayramı Midiyada qeyd olunurdu. Həyatı şərtləndirən dörd ünsürlə bağlı çərşənbələrin keçirilməsi və məxsusən od çərşənbəsinin qeyd olunması həyatın kosmosla bağlılığına inanmağa dəlalət edirdi. Bu canlı və cansız aləmin üzvi bağlılığı və Allah tərəfindən Yerdənkənar mənbədən can verildiyini etiraf, təşəkkür və ibadət formasıdır. Bu Azərbaycanda monoteizmin-təktanrılığın qədimliyinə işarədir, xalqımızın tək Tanrıya və Allaha inamına sübutdur. Novruz bayramı mənim millətimin yaşam fəlsəfəsinin rituallaşmış formasıdır. Bax, bizim mühafizəkarlığımız bu idi. Mühafizəkar olmazsan, düşmənin sənini olanını da özünüküləşdirər. Mədəni dəyərlərimiz, tarixi abidələrimizə diqqət yetirmək 80-ci illərdə hətta bir qədər də vüsət aldı. Onda tarixi abidələri qorumaq adı altında xeyli təşkilat leqal fəaliyyətə də keçdi. Bu olduqca təqdirolunası hal idi. Naxçıvanda da 80-ci illərin sonunda Elçibəyin göstərişi ilə “Yurd” təşkilatı formalaşdırıldı. Müxləlif təşkilatlarda fəaliyyət göstərən Naxçıvanın mübariz insanların əksətiyyəti bu təşkilatın təsis yığıncağında

iştirak etdi. Mübarizənin bu istiqaməti də olduqca gərəkli idi və xeyli nəticə də verdi. Bəylər artıq açıq şəkildə yerlərə gedə bilir, əhali ilə təbliğat işin apara bilirdilər.

Fəaliyyətimizin bir başqa istiqaməti düşməni xalqa tanımaq idi. Bunun vasitələrindən biri milli güc ünsürlərindən olan insan amilindən Rusiya və onun yerli canişinlərinin necə istifadə etməsini, tanınmış adamların necə aradan götürülməsini anlatmaq idi. Mən bir neçə tələbə yoldaşım ilə Həzi Aslanovun ruslar tərəfindən necə aradan götürülməsini lentə yazmaq üçün Şəkiyə bir müharibə veteranı ilə görüşə getmişdim. Bu fəaliyyətlə həm istəyirdik ki, insanlarımız düşməne xidmətdən imtina etsinlər, həm də SSRİ-nin işğalında olan digər ölkənin əhalisinə qarşı qoyula bilməsinlər. Bu, əsasən, əsgər gedəcək oğullarımıza aid idi. Axı, tarixən ruslar türk respublikalarını bir-birinin əli ilə məhv edirdilər. Türklər sistemli şəkildə bir-birini himayə etmədikcə, bir-birinə qarşı qoyulur, bir-birini məhv edirdi. XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq, Rusiya bu siyasətini daha da gücləndirdi. Ruslar 1853-1856-cı illərdə Krım müharibəsini qurtaran kimi Şərqə yürüş etdilər. Kokand, Buxara, Çimkənd, Daşkənd, Səmərqənd işğal olundu. 1880-ci ildə Türkmənistanı on bir minlik ordu yeridildi. Mərdliklə döyüşən axaltəkənlilər general Zaxaryevin ordusunu dağıtdılar. Sonra buraya seçmə ordu, o cümlədən azərbaycanlı Əsəd bəy Talışxanovu göndərdilər. Türkmənlər bundan sonra məğlub oldular.

Bundan əvvəl, yəni 1853-cü ildə başlanan Krım müharibəsində də ruslar məğlub olmuş və sonra Fərəc bəy Ağayev azərbaycanlılardan ibarət bir süvari alayı ilə 60 minlik korpusa qarşı döyüşüb vəziyyəti rusların xeyrinə dəyişmişdi. 1854-cü ildə osetinlərdən təşkil olunmuş milis alayı da Fərəc bəyə həvalə olunmuşdu. General-leytenant Fərəc bəy Ağayev və general-mayor Əsəd bəy, könüllü olmasa da, həm Türkmənistanda, həm də Krimdə öz soydaşlarına qarşı döyüşmüşdülər, Ruslar tarixən qələbələrini bu yolla qazanmışdılar. Qeyri-rusların bir-birinə qırdırılmasına dair yüzlərlə belə misal göstərmək mümkündür. Tarixdən ibrət götürərək, bu kimi hallara, heç olmasa, bundan sonra yol verməmək lazım idi. Mən bu istiqamətdə gördüyümüz və görəcəyimiz işlər haqqında Əbülfəz Elçibəyə danışdıqda fikrimi təqdir etdi. O bu işin Orta Asiyada paralel təşkil olunması imkanlarını soruşdu. Sonra özü də təklif etdi: "Oljas Süleymenovla görüşüb, həm bu, həm də digər birgə mübarizə yollarını müzakirə etmək lazımdır". Elçibəy hansısa

kanalla Oljasla əlaqə yaratmışdı. Bizim bu məşhur Qazax mücahidi ilə görüşümüz Türkmənistanda oldu. Bizim bütün fikirlərimiz üst-üstə düşürdü. Amma onlar Qazaxıstanda şimal bölgələri ruslarla məskunlaşdırıldığı üçün mübarizələrində fərqli şüarlardan istifadə edəcəklərini bildirdilər. Bu bizim Orta Asiya ilə ilk ciddi ilişkimiz sayıla bilərdi. Mən Oljas Süleymenovla görüşükdən sonra qəribə hisslər keçirirdim. Mənə elə gəlirdi ki, yeni uyğur dövrünə ehtiyac var və o çox yaxındadır. Bu “uyğur” sözünün qəribə tarixi var. Tarixdən bəllidir ki, türk tayfaları 536-cı ildə Altayın mərkəzində Göytürk imperiyasını yaratmışdılar. Böyük Hun imperatorluğu dağıldıqdan sonra yaranan Göytürk imperiyasının sahibi oğuz türkləri idi. Göytürk xaqanlığı “türk” adını ilk dəfə rəsmi dövlət adı kimi qəbul etmişdi. Çinlilər bu dövlətə “Tukuye” deyirdilər. Ona görə bir çox tarixi mənbələrdə bu dövlətin adı Tukuyeler kimi qalıb. Tukuyeler çinlilərin güclü hücumuna məruz qalaraq, Qərbi və Şərqi Tukuye şəklində iki yerə parçalandı. 630-660-cı illər ərzində bu tayfaların bir qismi Qutluğ Bilgə ətrafında birləşərək, Tukuy dövlətini yenidən dirçəltdi. Uyğur xaqanlığını yaradan bu türklər sonradan oğuzların qalanlarını da öz hakimiyyəti altına aldılar. “Uyğur”un mənası da burdandır. Uyğur, yəni uyuşan, müttəfiq deməkdir. On boy birləşdiyindən bu ittifaq on uyğur adlandırılmışdı. Qədim türk dövrünün bu mərhələsi uyğur dövrü adlanır. Yenisey və Selenqa çayları arasında yerləşən uyğurlar 745-840-cı illərdə mövcud olmuşlar. Bax, mən qazax qardaşım Oljas Süleymenovla görüşükdə, türk boylarının yeni uyğur dövrünə necə də ehliyəci olduğunu hiss edir və keçmiş uyğur dövrünə həsəd aparırdım. Mən sonralar - 2000-ci ildə həbsxanada olanda “Yeni Dünya Düzəni siyasətində Azərbaycanın yeri və rolu” kitabını yazdım. Elə həbsdə olduğum müddətdə də bu kitab çapdan çıxdı. Həmin kitabda, istiqamətlərdən biri kimi, modern formada türklərin ittifaqlaşmasını modelləşdirmişdim. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, qeyd edirəm ki, bu modellə tanış olan hər kəs onu yüksək qiymətləndirirdi. Əslində tarixin bütün dövrlərində milli bütövlük yolları axtarılıb. Bu bütövlüyü müxtəlif formalarda təsəvvür edirdilər. Məsələn, Əli bəy Hüseynzadə Turan deyəndə vahid mənəvi məkanı görür, bütün türklər üçün sabit, monolit, dəyişməz mənəvi vətəni nəzərdə tuturdu. İstənilən modelləşmənin əsasında, sözsüz ki, milli şüurun inkişafı dayanır. Çünki milli şüuru olmayan millət daim təcavüzə, parçalanmaya, rəzalətə məhkumdur. Biz millətçiliyi bir irqçilik kimi

görmür və ortaya qoymurduq. Millətçiliyi dövlət millətçiliyi kimi təbliğ edirdik. Biz Azərbaycan xalqını yaradan təbii etnogenez prosesinə hörmətlə yanaşırdıq və bu gün də o fikirdəyik. Azərbaycan mədəniyyəti vətənimizdəki bütün etnosların verdiyi bəhrə hesabına formalaşmış. Bu millətçiliyin ortaya çıxması da əslində çoxluq təşkil edən Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, Azərbaycanda yaşayan, azlıqda olan bütün etnosların xeyrinə olub, onların həyatı mənafeyini özündə ehtiva edirdi. Çünki dövlət millətçiliyinin ortaya çıxması milli müdafiə sisteminin yaranması idi. Bu müdafiə sistemində isə, mən deyərdim ki, çoxluq təşkil edən Azərbaycan türklərindən daha artıq azlıqda qalan digər Azərbaycan etnosları möhtac idi. Artıq Azərbaycan türkü ilə təkə tarixi vətənə deyil, həm də etnogenez prosesində vahid kultür, vahid mənəvi dəyərlər sistemində görə ayrılmaz surətdə bağlanmış bu etnoslar təklikdə gövdədən qırılmış budaq kimi quruyar, məhv olurlar. Azərbaycanda dövlət millətçiliyini qüdrətləndirən hissə isə islamla bağlıdır. Biz bütün fəaliyyətimiz boyu bunu göz önünə gətirdik və mübaüzəmizdə prioritet istiqamətlərdən saydıq. Azərbaycanda dini məfkurənin islamlaşmaq olduğunu düşmənlərimiz gözəl anlayır və ona görə də islama qarşı əsl müharibə aparırlar, Bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Azərbaycanda din qorunmuşdu. İmanlı insanlar əllərindən gələni etmişdilər. İslama aid olan və qadağan edilən hər şeyi xalqa qaytarmaq üçün apardığımız mücadilə digər sahələrdə aparılan mübarizədən daha asan olurdu. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda heç vaxt dinə lazımı diqqət yetirilməyib. “Din siyasətə qarşısızdır” şüarını əsas götürüb, islama layiqli yerini verməmək doğru münasibət sayıla bilməz. Əslində həmişə və hər yerdə din siyasətə qarışıb. Ən demokratik ölkələrdə belə. Dinin ictimai-siyasi həyatdan kənar tutulması cəmiyyətə ancaq zərər vura bilər. Dünya demokratiyasının bayraqları sayılan ABŞ-ın özündə intibahın mühüm bir mərhələsini dinlə bağlayır etiraf edir, ABŞ dövlətçiliyini möhkəmlədən əməl kimi qeyd etdirlər. Amerikada 1730-cu illərin böyük oyanışından sonra dini intibahı ikinci böyük oyanış adlandırırlar. XVIII əsrin sonlarına doğru bir çox Amerika vətəndaşı artıq mənəvi xristianlıq əqidəsinə tapınırdı. Dini intibah XIX əsrin birinci yarısında - Qərbə də yayıldı. Amerika tarixində bu ikinci dini intibah bir sıra fəaliyyət növlərini ehtiva edirdi ki, bunlar da yerli və dini iltizam vasitəsilə qeyd olunurdu. ABŞ-da dinə yeni şəkil almış maraqlı ictimai fəallıq dalğası yaratmışdı. İntibah metodistləri və baptistlər güclənərək dini

ifadənin yeni forması olan “düşərgə görüşü” yaratdılar. ABŞ-da yevangelistlərin vəcdi qarşılıqlı təriqət-missioner cəmiyyətlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu ki, bunun da məqsədi Qərbi yevangelist əqidəsinə dövtə edənlər kimi, eyni zamanda tərbiyəçilər, mülki vətəndaş rəhbərləri və Şərqi şəhər mədəniyyəti nümayəndələri kimi çıxış etməkdir. Dini intibah müxtəlif etnoslardan ibarət olan Amerika dövlətçiliyinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı. Azərbaycan özü də müxtəlif etnoslarla zəngin ölkədir. Burada birləşdirici amil kimi islamın yeri əvəzəlməzdir, Azərbaycanda zaman-zaman hər cür bölücülüyə mane olan ən ciddi amillərdən biri məhz islam dini olmuşdur. Azərbaycanda yaşayan digər xalqlarla qaynayıb-qarışmış ləzgi əhalini Rusiyanın xüsusi xidmət idarələri dəfələrlə, müxtəlif vasitələrlə separatçılığa meyilləndirənlər də, buna nail ola bilməmişlər. Doğrudur, birbaşa Rusiya xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşı olan şəxslərdən istifadə edilmişdir. Hətta belələri Bakıda kütləvi qırğın törətmək üçün metro stansiyalarında və metro qatarlarında partlayış törətməkdən belə çəkinməmişlər. Araşdırmalar göstərmişdir ki, bu terrorçular ya Rusiya ərazisində, ya da Ermənistan ərazisində xüsusi düşərgələrdə hazırlıq keçmişlər. Bu münasibət çox kiçik bir azlığın vətəninə düşmənciliyidir; Azərbaycanın şimal ərazilərində yaşayan ləzgi əhalinin özü belə dönükləri həmişə ittiham etmişdir. 1993-cü ilin əvvəllərində Rusiya xüsusi xidmət orqanlarının hazırladığı “Sadval” terrorçu təşkilatı fəallaşdığı dövrdə Bakıya bir qrup Qusar ağsaqqalı gəldi. Mən onda AXC İcrayyə Komitəsinin sədri idim. Onlarla görüşdə məlum oldu ki, bu insanlar öz vətəni Azərbaycana nə qədər bağlıdırlar. Bu bağlılıq, bir çox amillərlə yanaşı, din amilində də xeyli söykənir. Onlar prezident Elçibəylə də görüşdükdən sonra xeyli razı halda qayıtdılar. Milli hökumət dönəmində Elçibəy etnik azlıqlarla bağlı fərman imzalamışdı. Bu qədər demokratik bir sənəd həmin dövrdə postsovet məkanının heç bir yerində qəbul edilməmişdi. Azərbaycanda yaşayan azsaylı etnosların hər cür əlavə imtiyazlarını - öz dillərində təhsil almaq, qəzet, jurnal, kitab buraxmaq, radio-televiziyaya verilişləri aparmaq və s. kimi hüquqlarını özündə ehtiva edən bu sənəd Qusar ağsaqqallarını da xeyli mütəəssir etmişdi. Onlar qayıtdıqdan və əhali ilə görüşdükdən sonra “Sadval”ın sədri general Qəhrəmanov rayonu tərk edib Moskvaya qayıtlmalı oldu. Tarixən digər azərbaycanlılarla birlikdə rus işğalına qarşı cihada qalxmış bu xalq Qarabağ savaşında da xeyli şəhid verdi. Amma etiraf

olunmalıdır ki. Azərbaycanda dövlətçiliyin möhkəmlənməsində mühüm amil olan islam dini hələ də layiq olduğu yeri almayıb. Axı, islam həm də dərin bir integrasiya, davamlı vəhdət bazisidir. Tarixdə islamın bütövləşdirici roluna nə qədər misal göstərmək olar. Ərəb xilafəti dağılıqdan sonra Teymurləng 36 illik hakimiyyəti dövründə Şərqi Türküstani, Xarəzmi, İrani, İraqı, Qafqazı, Qırçaq elini, Hindistani, Əfqanıstani, Altun Orda dövlətini, Anadolunu fəth edərək imperatorluq qurdu. İslam bu zəfərlərin əsas sütunlarından idi. Teymur islam dininin şöhrəti naminə istilalar yolu ilə Asiyanın birliyini bərpa etmiş, Səmərqəndi islamiyyətin fəaliyyət mərkəzinə çevirmək üçün islamın siyasi və dini mərkəzi siqlətini, islam mədəniyyəti səcəvəsini (?) başqa yerlərdən, Bağdaddan daha sağlam, daha təmiz oian Türküstana köçürmüşdü. Bu Osmanlı imperiyanın uzunömürlü, qüdrətli olmasından daha çox ədalətli islam prinsipinə bağlıdır. İslam dini amili nəinki müsəlman dövlətlərinin, hətta müsəlman olmayan dövlətlərin də təhlükəsizlik axtarışında müttəfiqə çevrilməsində bazis rolunu oynayıb. Ona görə siyasi münasibətlərin qurulmasında müsəlman ölkəsi olan Azərbaycanın bu amildən imtinası doğru sayılmaz. 1867-ci ildə Yaponiya imperatoru Mutşito Mikado ölkosində “Menyi-Reformu” adlanan köklü dəyişikliklər apararaq, hakimiyyəti dövründə rus təhükəsinə qarşı bir tərəfdən İngiltərə ilə ittifaq (1902) bağlayır, digər tərəfdən Asiya ölkələri, xüsusən Türkiyə ilə siyasi və iqtisadi əlaqə yaradır. İslam tarixində ilk dəfə Yaponiyada islam təbliğ olunub. 1905-ci ildə Mikado Rusiyanı məğlub etdikdən sonra Qərb xristian aləminə qarşı öz mövqeyini sağlam şəkildə qurmaq üçün “İttihadi-Şərq” siyasəti çərçivəsində islam dünyası ilə ortaq bir nöqtədə, panislamlizmin siyasətində birləşir. Yəni, islam dini hətta qeyrimüsəlman ölkə tərəfindən birləşdirici amil kimi dəyərləndirilsə, müsəlman məfkurəli Azərbaycanda bu amilin düşmənlərimiz tərəfindən küncə sıxışdırılmasına qarşı mütləq mübarizə aparılmalı idi. Biz 80-ci illərdə Naxçıvanda dini ədəbiyyatın yayılması, islamın olduğu kimi qavranmasında ciddi işlər görə bildik. İlk zəmin hazırlandıqdan sonra məscidlərin allahsızların 70 illik əsarətindən qurtarılması üçün göstərdiyimiz fəaliyyət pozitiv nəticələr verdi. Bütün aspektlərdə xalqın bütövlüyünü təmin etməklə vəhşi Rusiya imperiyasının caynağından qurtulmaq olardı. Mənəvi buxovlardan azad olmaq əsas şərt idi. Bunsuz öznüdərk və haqq-ədalət uğrunda mübaüzə aparmaq sadəcə

mümkün olmazdı. Gözümüzün önündəcə islamın qüdrəti özünü göstərdi. 70-ci illərin sonunda SSRİ-nin Əfqanıstanda fiaskoya uğrayan hərbi basqını buna örnək idi. Əfqanıstan, ziddiyyətlərlə dolu bir ölkə kimi, həm də yeni vətəndaş müharibəsi ərəfəsində SSRİ-nin hücumuna məruz qaldı. Millətləşmə mərhələsinə çatmayan müxtəlif etnoslardan ibarət əfqan xalqı islamı birliklə dünyanın ən nəhəng hərbi qüvvəsi olan Rusiya imperiyasına qarşı dayandı və onu çökdürdü. Bu olaylardan həyati dərs almamaq mümkün deyildi. Mübarizədə inam və imanın vəhdəti qələbənin rəhni olacaqdı. Inam haqq işi uğrunda mübarizə apardığımızda idi. Xalqımız ədalətsiz status-kvo ilə üz-üzə idi və bu durum dəyişməliydə. İnsanlar bizi anlamağa başlayırdılar. İlk vaxtlar adicə təbliğat və rəqəsinə vermək üçün hansısa kənddə bir nəfər tapmaq belə problem idi. Amma tezliklə vəziyyət xeyli dəyişdi. Naxçıvanda bu proses daha sürətlə baş verdi. Milli həyəcan yüksələn xətlə artırdı. Cəmiyyətin təşkilatlanması, dirçəlməsi və mübarizəyə başlaması üçün ideya, həyəcan və mənəvi dəyərlərin sintezinə nail olmaq lazım idi. Güman edirəm ki, birinci mərhələdəki bu strateji hədəf məqbul dərəcədə fəth olunmuşdu. Siyasətdə əxlaqı arxa plana keçirən, bəzən ümumiyyətlə inkar edən şəxslərin yadına salmaq istəyirəm ki, 80-ci illərin sonunda insanları rus imperiyasına qarşı mübarizəyə aparan əsas amil əxlaqa bağlı olan mənəvi dəyərlərimizə münasibət idi. İnsanlar sanki özlərini yenidən tapmışdılar. Milli dəyəüərə yad və zərərli olanlar kəskinliklə rədd edilirdi. Cəmiyyətdə bir saflaşma, təmizlənmə gedirdi. Mən başqa xalqların mədəniyyətlərini əxz etməyin əieyhinə deyiləm. Hər bir xalqın mədəniyyəti müxtəlif vasitələrlə mütləq zənginləşir. Hətta müharibədə qalib gələn xalqlar məğlub etdikləri xalqların mədəniyyəti hesabına zənginləşirlər. Amma bu bir həddə qədər xeyirli ola bilər. Əgər qaliblər məğlubların yad mədəni komponentindən və mənəvi xəzinəsindən bəhrələnilib öz adət-ənənələrini unutsalar, yeni yaranmış mədəni mühit və çevrəyə tənqidi yanaşmasalar, onıların taleyi tezliklə məğlub xalqın taleyinə çevriləcəkdir. Mədəniyyətlərindəki yeniləşməyə tənqidi münasibəti itirmək həmin xalqın dövlətçiliyinin zəifləməsində ən mühüm rol oynayacaqdır. Ona görə başqa xalqlardan xeyirli olanı götürdükdə belə, ifrata varmaq olmaz. Çünki min illərlə yaşam tərzində oturuşmuş komponent zahirən gözəl görünən yad komponentlə əvəzlənsə, bu insan bədənində daxil edilən bəzəkli yad cisim effekti verir. O bədən xəstələnər, məhv olar. Millət də belədir. Ona görə də

1970-1980-ci illərdə danışıqda yad kəlmələrin işlənməsinə qarşı bir mübarizə kimi cərimələnmə gözəl vasitə sayıla bilərdi. Dostlar arasında yayılan bu forma qısa zamanda ellik hal almışdı. Artıq hər kəs təmiz danışmaqdan qürur duyurdu. Bu, adi bir nəsnə deyildir. Dil millətin laleyində çox mühüm rol oynayan bir neçə ünsürdən biridir. Hər bir etnos kimi türk də öz dilini qorumalı və onunla fəxr etməlidir. Üstəlik, azər türkcəsi ortaq türk dili kimi qəbul oluna biləcək məziyyətlərə malikdir. Türk dili və mədəniyyəti haqqında macar şərqşünası Bamber deyirdi: “Türk xalqları tarix səhnəsində əgər birinci dövrdə qılıncla, ikinci dövrdə dinlə parlamışlarsa, üçüncü dövrdə dil ilə parlamalıdılar”. Açıqı, bu, dillərə qarşı deyil, rus mədəni istilasına qarşı yönələn bir mübarizə idi. İşğal təkçə hərbi xarakterdə olmur. Hərbi işğala məruz qalmaq bir o qədər də qorxulu deyil. Amma mədəni işğal, düşüncə tərzinin, mədəni dəyərlərin işğalı, qafanın işğalı olduqca təhlükəli haldır. İmperiya maşını hərbi təcavüzünü dayanıqlı və uzunömürlü etmək üçün Azərbaycanda da, işğal etdiyi digər ölkələr kimi, düşüncə tərzini dəyişməyə çan atır və çeşidli tədbirlər görürdü. Bakıda artıq rus dili rəsmi dil səviyyəsindən çıxaraq, məişət səviyyəsinə enirdi. İki azərbaycanlının rusca ünsiyyəti tamamilə adi hal sayılırdı. Bu, təsadüfi xarakter daşıyırdı. Azərbaycanda bir çox müəssisələrdə çalışmaq üçün Rusiyadan gənc “komsomolçu” qızlar gətirilmişdi. Onlara yüksək əmək haqqı verir, hər cür məişət şəraiti yaradırdılar. Onların, demək olar, hamısı azərbaycanlı oğlanlarla evlənmək tapşırığı ilə gəlirdi. Bu qarışıq nikahlar gələcək faciələrin əsasını qoyurdu. Bir vaxt Rəvan xan şaha belə bir məktub yazmışdı: “Qarışıq nikahlar qorxudur məni, şahım”. Həmin dövrdə indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycana ermənilər köçürülür və erməni qızları türk oğlanlarla nikaha girirdilər. Rəvan xan isə bu gəlmələri - erməniləri Azərbaycandan köçürməyə icazə istəyirdi. Təəssüf ki, Rəvan xanın zənni düz çıxdı. İndi Qərbi Azərbaycanda Ermənistan dövləti yaranıb. Bakıda da oxşar proses gedirdi. Ona görə dil məsələsinə önəm verir, əsasən, tələbələr arasında bu sahədə iş aparırıdık. Milli assimilyasiya prosesinə kampaniya xarakteri vermişdilər. Rusiyadan Azərbaycana qızlar gətirməklə kifayətlənmir, Azərbaycandan oğlanları Rusiyaya göndərirdilər. Bu, müxtəlif adlar altında baş verirdi. Baykal-Amur magistralı tikintisi zamanı bu proses geniş vüsət aldı. Xeyli “komsomolçu” azər gənci “hər cür şərait və yüksək əmək haqqı ilə şirnikləndirib, Rusiyaya göndərə bilirdilər. Biz rusların bu və ya

başqa siyasi fəndlərini ifşa edən vərəqələr hazırlayıb, 1980-ci illərin əvvəllərində Bakıda yaydıq. Vərəqələri Bakıdaca o vaxt 12-ci Naqornı adlanan küçədəki zirzəmidə hazırlayırdıq. Vərəqələri, əsasən, avtobuslarda yayırdıq. Bu işimiz bomba effekti verdi. DTK əksfəaliyyətini bu istiqamətdə qurdu ki, vərəqələri ermənilər yayır və Bakıda ruslarla azərbaycanlıları toqquşdurmaq istəyirlər. Mənbəni tapmaq üçün bütün agentləri işə salmışdılar. İnstitutlarda DTK-nın tələbə əməkdaşları da cidd-cəhd göstərirdilər. Amma bir iş görə bilmədilər. Çünki işi məhdud məxfi çərçivədə görə bilmişdik. Biz vərəqlərdə statistika komitəsindən götürdüyümüz rəqəmlərə istinad etmişdik. Bu idarədəki əməkdaşımız başqa ciddi məlumatları da əldə etməyimiz üçün çox riskə getmişdi. O vaxt bu komitə çox ciddi şəkildə təcrid olunmuşdu. Buradakı saxtalaşdırılmış rəqəmlər belə mövcud rejimin, işğalın mahiyyətinin açılmasında kifayət qədər önəmli idi. Rus talançılığı haqqında xalqa ötürdüyümüz rəqəmləri, əsasən, buradan əldə edirdik. Rabitə Nazirliyində çalışan mərhum əqidədaşımız da bizi olduqca dəyərli məlumatlarla təmin edirdi. Bütün bunlardan rus imperiyasının maskasını yırtmaq üçün istifadə edirdik. Bunu da deyim ki, olduqca yaxşı nəticələr əldə edirdik. Artıq Bakıda və Sumqayıtda bir çox zavodlarda fəhlələr istismar olunmaları, Rusiyadakı eyni zavodlardan nə üçün fərqli əmək haqqı aldıklarını kütləvi şəkildə qabardır, müdiriyyət qarşısında tələblərlə çıxış etməkdən çəkinmirdilər. Bu çox ciddi irəliləyiş idi. Fəhlə yataqxanalarında artıq açıq müzakirələr aparılır və getdikcə bu, daha milli xarakter alırdı. Bizə rəğbət bəsləyən və ya əməkdaşımız olan rəssamlar o vaxt dəbdə olan Stalinin portretlərinə alternativ olaraq Şah İsmayıl Xətəinin, Babəkin, Koroğlunun portretlərini işləyib, müxtəlif yerlərə, əsasən, ictimai yerlərə, demək olar, təmənnasız hədiyyə edirdilər. Bu üsulun, rəmzi mübarizə xarakteri daşısa da, dedikcə heyrətamiz olduğunu bir daha gördüm. Türkiyədən gətirilmiş kasetlər də artıq rus müğənnilərinin audiokasetlərini kölgədə qoyurdu. Maraqlı hal idi ki, bu üsullarla mübarizəni bir-birini tanımayan müxtəlif təşkilatlar aparırdılar. Bu, mübarizə təşəbbüsünə, sanki, danışılıb razılaşıdırılmış dəstək olurdu. Bu, xalqın dinamik hissəsinin mübarizə aparmaq əzmindən xəbər verirdi. Maddi çatışmazlıqlara baxmayaraq, respublikanın hər yerinə informasiyalar, təbliğat materialları göndərə bilirdik. Mən 1986-cı ildə Naxçıvanda işləməyə getdim. Bu dövrdə Naxçıvanda Əbülfəz Elçibəylə bağlı olan kiçik qruplar fəaliyyət göstərirdi. Digər yerlərdə

olduğu kimi, burada da leqal fəaliyyət göstərmək mümkün deyildi. Amma tədricən mübarizə aparən insanlar öz kiçik qrupları ilə bir araya gəlməyə başlayırdılar. Artıq şəhərdən kənar da - meşələrdə geniş yığıncaqlar keçirilir, birgə mübarizənin formaları düşünüldü. Naxçıvanda milli azadlıq mübarizəsinin öncülləri olan Asəf bəy Quliyev, Arif bəy Rəhimov, Sərdar bəy, Sülhəddin bəy, Oqtay bəy Bəxşəliyev, Oqtay Daşoğuz, Arif bəy, Qılman bəy, Benyamin Qənbərli, Elman bəy Cəlilov, Ələskər həkim və bəzi mülahizələrə görə adlarını çəkmək mümkün olmayan onlarca insan əsl qəhrəmanlıq göstərirdilər. Bu insanlar tamamilə təmənnaşız, bütün məhdudyyətləri qəbul etməyə hazır olan Azərbaycanın sayseçmə oğulları idilər. İbrahim bəy İbrahimli, Sülhəddin bəy, Sərdar bəy, Arif bəy və s. öncüllər sonra Bakıda fəaliyyətlərini uğurla davam etdirirdilər. Onlar fəaliyyətləri ilə çox ciddi bir məktəb keçdiklərini sübut etdilər. Naxçıvandakı fəaliyyətimlə yanaşı, mənim əvvəlki sistemim də işlək vəziyyətdə idi. Hələ də Əbülfəz bəy müxtəlif təşkilatlar formasında fəaliyyəti məqbul sayırdı. Amma onsuz da yuxarı iyerarxiya səviyyəsində yaranan koordinasiya və birgə fəaliyyət aşağılara da sirayət edirdi. Əslində 1988-ci ildə Qarabağda erməni separatçı hərəkatı tam təşkilatlanma və mübarizəyə başlamış qrupların nizamlı, yoxlanılmış, keyfiyyətli konsolidasiyasına əngəl oldu. Meydanlarda təsadüfi natiqlər, D'TK tərəfindən hazırlanan xüsusi adamlar isə ümumi işə xeyli zərər vururdular. Bu adamlardan bəziləri yeni yaranan Xalq Cəbhəsinin idarəetmə strukturlarına da daxil ola bilmişdilər. Onların kimliyi bilinirdi və mühüm qərarlara da təsir imkanları yox idi. Çünki əsas mübarizə tezisi inandırılmış olan çərçivədə qəbul olunurdu. Azərbaycan 1989-cu ildə dünyada ən mübariz xalq adlandırıldı. Məncə, bu qiymət həm də xalqı bu dövrə qədər mübarizəyə hazırlayanlara aid idi. Xalq özbaşına mütəşəkkil mübarizəyə qalxmamışdı. Bu, heç mümkün də deyildi. Xalqın özbaşına hərəkatı ancaq xaos hərəkatlara, talanlara səbəb ola bilər. Amma Milli Azadlıq Hərəkatı dövründə Azərbaycanın heç bir yerində belə hallar baş vermədi. Hətta 1990-cı il yanvarın 13-14-də Rusiya xüsusi xidmət orqanlarının əlaltıları Bakıda xaos yaratdıqda, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları bu hadisələrin qarşısını alırdılar. Halbuki Bakıda o vaxt SSRİ qoşunları, daxili qoşunlar, milis qüvvələri var idi. Amma onlara Moskvadan verilən tapşırıq görə talan və özbaşınalıqların qarşısını almırdılar. Moskvaya 20 yanvar qırğını törətmək üçün zəmin hazırlamaq lazım idi. Yenə də ağırlıq

vətənpərvər insanların üzərinə düşdü. Milis və digər hökumət qüvvələrinin gördüyü işi AXC üzvləri gördülər. AXC-nin üzərinə eyni zamanda neçə iş düşürdü. Könüllülər Ermənistanla sərhədlərdə müdafiə sistemləri qurur, hücumları dəf edir, demokratikləşmə uğrunda, müstəqillik uğrunda mücadilə edir, bunun üçün həm Moskvaya, həm onların Azərbaycandakı nöqərlərinə təsir göstərmək üçün hərəkətə qoşulurdular. Onlar müdafiəni təşkil etmək üçün həm öz səyləri ilə döyüş ləvazimatı tapmalı, həm bunu yerli hökumətdən gizlətməli, həm də bu silahla ermənilərlə döyüşməli idilər. Belə bir ağır şəraitdə mübarizə aparmaq zərurəti yaranmışdı. Sonralar bu könüllü müdafiə dəstələri qanunsuz silahlı dəstələr adı ilə ittiham olundu. Düşmən Vətənə hücum edir, əhalini qırırdı. Qanuni ordu isə ermənilərə qoşulub Azərbaycan əhalisini qırırdı. Necə ki Xocalıda qanuni 366-cı alay ermənilərlə birgə azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törətdilər. Sərhəd ərazisində düşməni dayandıran, əhalimizin məhv edilməsinin qarşısını alan məhz bu “qanunsuz silahlı dəstələr” idi. Əlinə silah götürüb bir gün də olsa düşmənlə döyüşməyənlər, milyonlarından müdafiə üçün bir qəpik də olsa verməyənlər könüllü müdafiəçiləri ittiham etdilər. AXC o dövrdə həm müdafiəni təşkil edir, həm də, Bakı da daxil olmaqla, Azərbaycanın hər yerində kütləvi tədbirləri həyata keçirir və bu təzyiqlərlə yerli hökuməti, gec də olsa, xalqa xidmətə, xalqla birliyə çağırırdı. Bu tədbirlər sistemli olaraq bir mərkəzdən idarə edilməsəydi, eyni zamanda bütün Azərbaycanda keçirilən mitinqlərdə eyni tələblər səslənə bilərdimi? Və ya tətillər hərəkatı son dərəcə mütəşəkkil keçirilə bilərdimi? Əlbəttə, yox. Bütün bunlar uzun illər aparılan hazırlıq və mübarizənin azadlıqsevər mücahid liderlərin xidməti idi. SSRİ imperiyasını bu insanlar və əsarətdə olan digər müstəmləkə ölkələrinin mübariz insanları məhv etdilər. SSRİ özü dağılmadı. Onu biz dağıtdıq. Sovet imperiyası son tədbirlərə də əl ataraq, Vilnüsə, Tbilisidə, Alma-Atada, Bakıda və s. yerlərdə dinc əhalini qırdı. Amma süngünün üstündə durmaq olmazdı. Əsarətdə olan xalqlar daha da qəzəbləndi, mətinləşdi və son sözünü dedi. SSRİ-nin dağıdılmasında bütün postsovet ölkələrin mübarizələrinin payı ilə yanaşı, Azərbaycan mübarizlərinin də əvəzsiz payı vardı. Bu insanlar sübut etdilər ki, Allahın verdiyi haqqı-azadlığı ancaq mübarizə ilə özünə qaytarmaq mümkün olur. Azərbaycan vətəndaşı harada olursa-olsun, əllərindən gələni əsirgəməirdi. Evinin xalçasını, maşınını, inəyini sataraq, silah alıb, düşmənlə döyüşə gedən bu

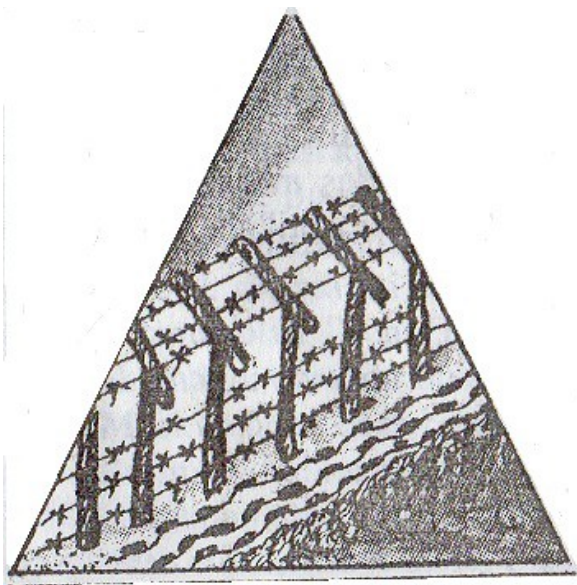
insanların qarşısında baş əyməmək mümkün deyil. Bu insanların üsyankar ruhu qarşısında heç bir düşmən duruş gətirə bilməzdi. Bu qəhrəmanlar ölümün özünə meydan oxuyurdular. Bir dəfə yaxın məsafədən mənə avtomatdan atəş açılanda yanımdakı dostum Arif Ağayev sinəsini qabağa verib, məni müdafiə etməyə cəhd etdi. Xoşbəxtlikdən güllələr ona dəymədi. Amma bu hadisə mənə o qədər mütəəssir etdi ki, özünə heç vaxt deməsəm də, onun sədaqətinə heyrət edirdim. Əslində o mənim şəxsimdə, uğrunda mübarizə apardığımız prinsipləri qoruyurdu. Belə oğulları olan xalq nəinki öz ərazilərini qoruya bilər, hətta yeni bir türk imperatorluğu qura bilər. AXC-nin günəş qədər təmiz olan bu fədailəri təkcə döyüşlərdə deyil, idarəcilikdə də eyni əzm, iradə və qəhrəmanlıq göstərirdilər. Əsasən, 1988-ci ildə Qarabağ münaqişəsi başlananda çox mürəkkəb vəziyyət yarandı. Mübarizənin ön sıralarına kimi isə buraxmaq, kimi isə buraxmamaq olmazdı. Amma hərəkətin vasitələrinin də xüsusi xidmət orqanlarının əlinə keçməsinə imkan vermək olmazdı. Ordubadda, o cümlədən Naxçıvanın digər yerlərində, demək olar, 1988-ci il hadisələrinə qədər şəbəkə yaranmışdı. Biz çox öncə fəaliyyətimizi yarımleqal formaya keçirmişdik. Ordubadda ilk açıq toplantını rayon mərkəzi kitabxanasında keçirdik. Buranın işçiləri məmnuniyyətlə bizə yer verdilər və özləri də tədbirdə iştirak etdilər. Sonra bu xanımlar bir vaxt sıxma-boğmaya salındı. Buna qədər, əsasən, Alçın bəyin çayxanasında, AXC Ordubad rayon şöbəsinin ilk idarə heyyyəti üzvlərindən olan Bəxtiyar bəyin emalatxanasında kiçik toplantılar keçirirdik. 1988-ci ildə mitinqlər başlananda qadınların da fəaliyyəti çox yüksək idi. Bizim idarə heyətinin iki üzvü - Həmidə xanım və Sevil xanım ilk günlərdən mübarizənin önündə gedirdilər. Bu insanların heyrətamiz mübarizə əzmi var idi. Mən ilk təbliğat materiallarını Vənənd kəndində Həmidə xanıma vermişdim. Necə deyirlər, o, köhnə qvardiyadan idi. Əslində AXC Ordubad rayon şöbəsinin özəyi, demək olar, tamamilə "köhnə qvardiyaçılar"dan ibarət idi. Rəfail bəy, Etibar bəy, Həbib bəy, Şamil bəy 1988-ci il hadisələrinə qədər artıq ciddi bir mübarizə yolu keçmişdilər. Yeni gələn üzvlər də özlərini tam doğrultdular. Elxan bəy, Sabir bəy, Yavruz bəy, Müslüm bəy, Ağa müəllim, İlqar bəy, Hicran bəy, Qüdrət bəy və s. onlarca qəhrəman gecəsi-gündüzü olmadan çalışırdılar. Ağsaqqalların dəstəyinə söz ola bilməzdi. Abbas dayı, Xəlil müəllim, Oruc müəllim kimi ağsaqqallar daim bizimlə idi. Mən təəssüf edirəm ki, bu insanların hamısını qeyd edə bilmirəm. Bu, sadəcə, mümkün

deyil, çünki insanlar kütləvi qəhrəmanlıq göstərirdilər. Dırnis kəndindən, Vənənd, Kələki, Unus, Tivi və s. kəndlərdən gərək, bir neçə nəfərdən savayı, hamını qeyd edəsən. Bu insanlara güvənib, ən ağır- mübarizəyə atılmaq olardı. Millətin oğurlanmış, əlindən alınmış haqqını özünə qaytarmaq olardı. Biz haqlı idik. Mübarizəmiz haqq mübarizəsi idi. Amma güclü olmadan milli haqlarımızı geri ala biləcəkdikmi? Bəşəriyyəti düşündürən suallardan biri də “haqq gücdədir, yoxsa güc haqda?” sualı olub. Məncə, haqlı güclüdür, amma o halda ki, haqqını gücü ilə müdafiə etmək əzmində olsun. Biz güclənməli idik. Həm Azərbaycan cəmiyyətini hərtərəfli təşkil etməli, həm də hər cür təzyiqa adekvat cavab verməyə hazırlamalı idik. Biz əsrin əvvəllərində xalqımızın eyni düşmən qarşısında iki müxtəlif bölgədəki durumuna nəzər salmaqla, tək-cə haqlı olmağın kifayət etmədiyini görürük. 1918-ci ildə ermənilər Azərbaycanda soyqırımını törətdilər. Amma harada güc var idi, millət haqqını qoruya bildi. Harada güc yox idi, haqlı olmasına baxmayaraq, millət kütləvi surətdə məhv edildi. Qırğını törədən erməni-rus hərbi birləşmələri 1917-ci ildə Türkiyədən çtxan hissələr idi. Razılaşdırılmışdı ki, bu ordu Qafqazdan gedəndə silahları aparmayacaq, həm də Qafqazda yaşayan hər bir xalq öz ordusunu yaradacaq. Buna görə də 1917-ci ilin noyabrında Zaqafqaziya komissarlığı yaradıldı. Həmin dövrdə ermənilərin Qafqaz ordusunun tərkibində üç mindən çox əsgəri, gürcülərin dörd mindən çox əsgəri olduğu halda, azərbaycanlıların əsgəri yox idi. Ona görə Zaqafqaziya komissarlığından Müsəlman Milli Şurası hökumətdən xahiş etdi ki, azərbaycanlılardan ibarət ordu yaratmaq üçün kömək göstərsin, Qafqaz cəbhəsində olan silah Qafqazdan kənara çıxarılmınsın, bir hissəsi erməni ordusuna, bir hissəsi gürcü ordusuna, bir hissəsi isə yeni yaradılmaqda olan Azərbaycan ordusuna verilsin. 1918-ci il yanvarın 6-da Zaqafqaziya komissarlığının daxtli işlər naziri Ramişvili Azərbaycan Milli Şurasına bildirdi ki, Qafqazdan Rusiyaya gedəcək ordu Tiflis şəhərinə daxil olmadan Ağstala-Şəmkir-Dəllər, sonra isə Gəncə-Bakı istiqamətində hərəkət etsin, Bakıdan isə birbaşa Dağıstana göndərsin. İlk dövrdə hər şey normal idi. Sonra ordu Azərbaycanda silahları verməkdən imtina etdi. Onda Rəfibəyov və Xəlil bəy Xasməmmədov başda olmaqla Gəncə, Dəllər və Şəmkir əhalisinə müraciət olundu. Kim müstəqillik tərəfdarıdırsa, dəmir yoluna çağırıldı. Silah-sursat qatarlarda idi. Etiraz edən dinc əhaliyə rus ordusu atəş açdı. Hətta toplardan istifadə olundu. Əliyalın əhali

ruslarla əlbəyaxa döyüşə girdi. Mindən artıq azərbaycanlı və xeyli rus öldü. Azərbaycanlılar ilk dəfə silah əldə edə bildilər. Gəncədə Nəsim bəy Yusifbəylinin fədakarlığı nəticəsində 118-ci və 119-cü rus atayları tərksilah olunaraq şəhərdən qovuldu. Erməni-rus birləşmələri Bakıda, Şamaxıda, Lənkəranda, Qubada, Xaçmazda, Ağsuda və s. yerlərdə kütləvi qırğınlar törətdilər, amma Gəncəbasarda azərbaycanlılar silah əldə edə bildiyinə görə orada qırğın törədə bilmədilər. Hətta o vaxt Gəncədə yaranan Azərbaycan ordu hissələri Şamaxı əhalisinə köməyə getdi. Düşmənlə qarşısında daxili gücü toplamaqla dayanmaq mümkün idi. 70 il ərzində inkar olunsa da, artıq hamı tərəfindən etiraf olunur ki, Azərbaycana qarşı bütün erməni düşməncilikləri Rusiya tərəfindən himayə olunurdu, özü də hərtərəfli. Hələ 1918-ci ildə rus-erməni birləşmələri Bakıda azərbaycanlıları qıranda ruslar gəmilərdən şəhəri top atəsinə tutur, təyyarələrdən bombalamaqdan belə çəkinmirdilər. Əsrın sonunda tarix təkrar olundu. 366-cı rus alayı ermənilərlə birgə Xocalıda əhalini kütləvi şəkildə qırdı. Ona görə biz tarixdən dərs alaraq, həm rus ordularını mütləq Azərbaycandan çıxarmaq, həm də onun silahlarını alıb düşmənlə qarşısında dayanıqlı olmağa çalışırıq. Hər bir millət həmişə düşmənlə təkbaşına mübarizəyə hazır olmalıdır. Elə tarixi şərait yarana bilər ki, ən yaxın dostlar da kömək göstərə bilməzlər. Azərbaycanın ən yaxın dostu olan Türkiyə belə, bir çox tarixi məqamlarda kömək göstərə bilməyib. 1920-ci il rus işğalından sonra Azərbaycan mühacirləri, əsasən, Türkiyədə qərarlaşmışdı, 1932-ci ildə SSRİ-nin təkiddə tələblərindən sonra Azərbaycan mühacirləri Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Bu fakt iki məsələyə işıq salır. Birincisi, bu onu göstərirdi ki, 1920-çi ildə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti süquta uğradıldıqdan sonra bir an da səngiməyən SSRİ-nin dağıdılmasına, müstəqilliyimizin bərpasına hədəflənmiş milli mücadilə aparılmışdır. Bu mübarizə SSRİ-ni lərzəyə salmışdı. 1930-cu illərin sonlarında Mirzəbala Məmmədzadə yazırdı ki, “yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsarəti altındakı bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə olayı “Yeni Qafqasya” böyük və dərin təsir oyadır, sovet hökumətini etirazda bulunmağa məcbur edir, bolşevikləri dəli edirdi. Moskva buna dözə bilmirdi. Bu mənəvi təşkil mərkəzini ortadan qaldırmaq, milli nəşriyyatı qapatmaq istəyirdi. 1925-ci ildə Tiflisdə toplanan sovetlər qurultayından dənərkən Sovet İttifaqının o zamankı xarici işlər komissarı Çiçerin Bakıda irad etdiyi nitqində demişdi: “Biz dəfələrlə

Türkiyə hökumətinə müraciət edərək, sovet hökuməti əleyhinə yürüdülmən, dözülməsi mümkün olmayan inriqaları etirazda bulunduq və buna nəhayət xitam verilməsini tələb etdik". Avropaya səpələnmiş 1920-ci illərin mühacirlərinin sırasına ikinci dünya müharibəsindən sonra on minlərlə adam qoşulmuşdu. Bu insanlar, əsasən, Azərbaycan legionlarının döyüşçüləri idi. Onlar da müxtəlif dərnəklərdə birləşir, qəzet, jurnallar nəşr etdirir, dövrün ən aktual probleminin həlli - sovet imperiyasının çökməsi, Azərbaycanın istiqlalına qovuşması uğrunda ideoloji mübarizə aparırdılar. Həm də arası kəsilməyən bu mübarizə çox inamla aparılırdı. Bütün həyatını Azərbaycan istiqlalına həsr etmiş Ceyhun Hacıbəyli yazırdı: "32 ildən bəri mühacirətlə bolşevizm arasında bir mübarizə davam edir. Hansı hansını basdıracaq, onu Allah bilir. Lakin bir şey də var ki, onu biz də çox yaxşı bilirik: mühacirətdə yalnız bir fərd də qalarsa, milli bayrağımız enməz". Bu onu göstərirdi ki, Azərbaycanın qeyrətli insanları bər cür dəhşətli repressiyalara baxmayaraq, mübarizəni davam etdirirdilər. Amma o da aydın öldü ki, bəzi məqamlarda ən yaxın dost da kömək göstərə bilmir. Bunu C. Hacıbəyli də nəzərə alıb, daxili gücə üstünlük verərək yazırdı: "Qüvvət birlikdədir. 28 May hər bir azərbaycanlının qəlbindən qopmaz, bu onun səadət yoludur. O qədər də ümitsizliyə düşməyəlim. Durum o qədər də qaranlıq deyil. Bəlkə də, işığın ucu görünməkdədir. Onun daha da parlamasına yardım edəlim". Ceyhun bəy yanılmırdı. Yalnız estafeti davam etdirmək, bu mücahidlər nəslinin gördüyü nəhəng işi sona çatdırmaq lazım idi. Bu insanların təcrübəsindən və tövsiyələrindən yararlanır, cəmiyyətin birliyi və milli gücün bütövləşməsinə çalışırdıq. 1991-ci ildə əldə etdiyimiz müstəqilliyə qədərki imperiyaya qarşı dirənişlərimizdəki bütün pozitiv nəticələr bu prinsipə bağlı idi. O cümlədən Azərbaycanın. çağdaş mücadilə tarixində ən şərəfli yerlərdən birini tutmuş "Sərhəd hərəkəti"nin müvəffəqiyyəti də!

SƏRHƏD HƏRƏKƏTİ (31.12.1989)

Azərbaycanın çağdaş tarixində baş vermiş “Sərhəd hərəkatı” bütün dövrlər üçün yaddaqalan, əhəmiyyətli hadisə mahiyyəti daşıyır. Azərbaycanın bölünməsindən sonra bu ədalətsizliyə ən qüdrətli etiraz olan 1989-cu il dekabrın 31-də başa çatmış hərəkat, zaman keçdikcə əzəmətini və əhəmiyyətini ortaya qoyur. Hərəkatda iştirak etməyənlər və ya onu müşahidəçi qismində görenlər sərhəd hərəkatı, bir gün 31 dekabrda Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında olan kommunikasiya sisteminin dağıdılması kimi anlayırlar. Əslində Azərbaycan 1813-cü və 1828-ci illərdə Rusiya və İran arasında Türkmənçay, Güllüstan müqavilələri ilə bölündükdən sonra zaman-zaman baş vermiş tarixi ədalətsizliyə etirazlar edilmişdir. Dalgavarı baş verən etirazlar gah Şimali, gah da Cənubi Azərbaycanda baş vermişdir. Mülətin tarixi ərazisində özünün milli dövlətini qurması hər iki tərəfi əhatə edən vahid sistemə söykənməmiş, əslində, pərakəndə formada olmuşdur. Həm Şimali Azərbaycanda, həm də Cənubi Azərbaycanda baş verən xalq hərəkatları millətin tarixi ərazilərində bütöv dövlət kimi formalaşmasını hədəf kimi ortaya qoyub bu məqsədlə mübarizə aparmaqdansa, lokal muxtariyyət və ya Cənubda, yaxud Şimalda - müstəqil dövlət qurmaq haqqında düşünmüşlər. Doğrudur, taktiki baxımdan ya Şimalda, ya Cənubda tarixi ərazinin kiçik bir hissəsində milli dövlət qurub, sonradan ədalətli; status - kvoya doğru addımlamaq qəbul olunandır. Amma o da var ki, Arazın bir tərəfindəki xalqın bir hissəsi həmin tərəfin problemləri ilə, Arazın digər tərəfindəki həmin xalqın digər hissəsi isə o biri tərəfindəki problemlərlə məşğul olmaqla problem baxımından ayrılsa da, əslində millət kimi bölünmənin təməlini qoymuş olur. Bu, faciələrimizin başlıca səbəblərindəndir. İstənilən problemin, tarixi ərazimizin harasında baş verməsindən asılı olmayaraq, bütün millətin problemi kimi qəbul olunması lazımdır, zəruridir. Əks halda zaman keçdikcə yadlaşma baş verir. Artıq çoxdandır Dərbənd türkünün problemi, Borçalı türkünün problemi bütün Azərbaycan xalqının problemi deyildir. Belə biganəliklə Qərbi Azərbaycan türkünə də taleyin hökmünə buraxdıq, indi Ermənistan adlanan tarixi torpaqlarımızdan bütün Qərbi Azərbaycan türkləri deportasiya olunub. yerində Rusiya bir türk düşməni dövləti yaratdı. Həmin biganəliyin nəticəsidir ki, Ermənistan adlanan ərazilərimizdə qüvvətlənən ermənilər Şimali Azərbaycanın əraziləri hesabına daha da böyümək iddiasına düşdülər. Qarabağın Dağlıq ərazisində 1828-ci ildən sonra məskunlaşan ermənilərin qiyamını təşkil edib, 1988-ci

ildə ayrıca dövlət olduqlarını bəyan etdilər. Ermənistan respublikası qanunverci qurumu isə Dağlıq Qarabağ ərazisinin Ermənistana birləşməsi haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycanı gölqurutma üsulu ilə aradan aparmağı planlayan dövlətlər, ilk əvvəl yaratdıqları problemin bütün millətin probleminə çevrilməsini önləyir. Baxın, Şimali Azərbaycanın Kəlbəcər bölgəsində doğulan türklər erməni-rus basqısı qarşısında ya şəhid olur, ya vətənidən didərgin düşür. Cənubi Azərbaycanda doğulan türklər həmin ermənilərlə ticarət qurur. Lap Kərbəcərin qızıl mədənlərindən daşınan torpaqları da ermənidən pulnan alır. Yəni millət bir orqanizm kimi yaşamır. Nə qədər ki bu orqanizmin bir yerinə iynə batırıdıda bütün bədən duymayacaq və reaksiya verməyəcək, o bədən, o millət yaşamayacaq, aşağılanacaq, şikəst olacaq, nəhayətdə məhv olacaq. Bir çox dövlətlər hətta xarici ölkələrdə yaşayan vətəndaşlarına belə laqeyd münasibət bəsləmişlər, onların problemini fərdi problemə çevrilməyə qoymurlar. Rusiya, ABŞ kimi nəhəng dövlətlər öz doktrinalarında vətəndaşının harada olmasından asılı olmayaraq, onun haqqını bütün vasitələrlə qorumağa hazır olduqlarını təsbit edə bilərlər. Adi bir vətəndaşın pozulmuş hüququna rəğmənlə böyük dövlətlərin müharibə həddinə qədər iddia ortaya qoyma faktları mövcuddur. Əslində dövlət vətəndaşına nə qədər sahib çıxarsa, vətəndaşı da dövlətinə o qədər sahib çıxmağa hazır olur. Bu zahirən qarşılıqlı dövlət-vətəndaş münasibəti, əslində, milli dövlətin mövcudluğunun, təhlükəsizliyinin və inkişafının asasıdır. Təbii ki, milli maraq və mənafeələr təhlükəyə məruz qaldıqda ona münasibət də adekvat olaraq daha ciddi, sistemli olmalıdır. Dövləti olmayan yəhudilər milli hədəf naminə, milli problemlərə vahid orqanizm kimi yanaşa bildilər. Bunu sistemli qura bildilər. Və buna rəğmənlə heçdən bir (Dövlət yaratdılar. Şimalı, Cənublu Azərbaycan türkünün hədəfini müəyyən edə bilməməsi, bütün Vətən, bütün millət uğrunda mücadilə üçün ortaya sistem qoya bilməməsi, sonunda nəhəng potensialın qeyri-ışlək vəziyyətinə səbəb olub. Milli güc ünsürlərinin hamısının, ən ümdəsi güclü, milli ruhun olmasına baxmayaraq mübarizənin doğru modelləşdirilməməsi tarixən qısa qələbələrə strateji mənada məğlubiyyətlərimizə səbəb oldu. Təkcə 20-ci əsrdə Cənubi Azərbaycanda bir neçə milli azadlıq hərəkatı baş vermiş və qələbə ilə sona çatmışdı. Qələbə nəticəsi olan milli qurumlar qısa müddətdən sonra süquta uğramışdır. Eyni proses Şimali Azərbaycanda da baş vermişdir. 1918- 20-ci illərdə mövcud olmuş

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti 1920-ci ildə süqut etmişdi. Cənubi və Şimali Azərbaycan heç vaxt səylərini birgə ortaya qoymamışdır. Çox az hallarda Arazın bir tərəfi, digər tərəfin problemini özününkü kimi duymuşdur. Daim müharibələr, etirazlar içərisində çaxalanan Azərbaycanın milli enerjisi bir yerə toplanıb, bir hədəfə yönəldilməmişdir. Sərf olunan milli gücə rəğmən, milli faydalılıq əmsalı son dərəcə aşağı olmuşdur. Milli azadlıq hərəkatında Cənublu, Şimalı potensialın, səylərin birləşdirilməməsi, özümüzü özünüküləşdirənlərə xidmət səciyyəsi daşmışdır. Azərbaycanı parçalayan İran və Rusiya geosiyasi xeyli məqamlarda toqquşsalar da, Azərbaycan məsələsinə rəğmən həmişə səylərin birləşdirmişlər. Millət kimi Azərbaycan türkü isə sanki düşmənlərin Şimali və Cənubi bölgüsünü içdən qəbul etmişdir. Bu ən təhlükəli tendensiyadır. Bir milləti ən sərt kommunikasiya ilə təcrid etmək olmaz. Ərazini işğal etmək olar, ərazini bölmək olar, milli ruh təslimə meyilli olmasa, mexaniki ayrılıq uzun çəkə bilməz. Krım türkləri, çeçenlər, on illərlə Vətənlərindən ayrı salındılar, sürgünlərdə məhv edildilər. On illər sonra onlar tarixi vətənlərinə döndülər və ən sərt mübarizə apararaq haqlarını aldılar. Düzdür, tam almadılar, amma proses pozitiv inkişaf edirdi. Millət addım-addım hədəfinə doğru irəliləyir. Əsas olan milli hədəfdir. Politoloqlar milli güc ünsürlərini təsnif edəndə milli ruha üstün qiymət verirlər. Bildirilir ki, bütün güc ünsürləri, maddi qaynaqlar, coğrafi məkan, hərbiyyə, industrial faktor və s. normal olsa da, milli ruh aşağı olsa, bütün əvvəl sadalananlar mahiyyətini itirir. Mənsə bildirirəm ki, milli hədəf olmasa, hətta bütün ünsürlərlə yanaşı, milli ruhun da yüksək olması əhəmiyyətsizdir. Hədəf milli enerjinin mayakıdır. Bu mayaksız milli enerji kompassız gəmi kimidir. Cəmiyyət təlatümlərə bürünür, üsyanlar, rejimlərin, formasiyaların dəyişməsi baş verir. Amma millətə lazım olan nəticə alınmır. Sistemli, strateji hədəfli yanaşma isə qat-qat az enerji sərf etməklə daha səmərəli nəticəyə zəmanətdir. Mən həbsxanada 1998-ci ildə “Əvvəl Qarabağ, yoxsa bütün Azərbaycan” məqaləsi ilə çıxış etdikdə bu, birmənalı qarşılanmadı. Opponentlər məsələnin qoyuluşunu qəbul etmədilər. Məqalədə aparıcı xətt belə idi, Nə qədər ki “Azərbaycan bütöv millətin tarixi ərazisində bütöv dövlətinə çevrilməyib, nə qədər ki, milli problemlər və onlara münasibət ümumiləşməyib, labirentlərdə ilişib qalacaq, Düşmənin təklif etdiyi oyun qaydaları ilə oynamağa məcbur olacaq, ən yaxşı halda qısamüddətli qələbələr, əksər halda məğlubiyyətə tuş

gələcəyik". Örnəkdə göstərmişdim ki, Qarabağ məsələsi əsrin əvvəlində də erməni-rus tandemi tərəfindən qaldırılmışdır. O vaxt milli hökumət problemi uğurla həll etdi, ölkənin ərazisi bütövlüyünü saxladı. Nə yazıqlar ki, 1920-ci ildə Demokratik Cümhuriyyət süquta uğradıldıqdan sonra, Zəngəzurun bir hissəsi ermənilərə verildi, hissə-hissə, müxtəlif formalarda torpaqlarımız Ermənistanına verildi. Qarabağ məsələsi 1988-ci ildə, yenidən ortaya atıldı. Bu onu göstərir ki, millət dövlət formasında bütövləşmədən milli problemlərin köklü, dayanaqlı həlli mümkün deyil. İstənilən həll yarımçıq və ya qısamüddətli xarakter daşıyacaq. Eyni proses Cənubi Azərbaycanda da cərəyan edirdi. İranda ərazi bölgüsü olan Ostan bölgüsü zamanı iki məqsədlə Azərbaycan ərazilərindəki Ostan adlarında dəyişiklik edildi. Birinci səbəb Azərbaycan adını aradan aparmaq idisə, ikinci səbəb tarixi Azərbaycan ərazilərini fars ərazilərinə hədiyyə etmək idi. İnzibati ərazi bölgülərində "Azərbaycan" sözünün qalması milli düşüncədə İrana əlverişli olmayan suallar doğura bilərdi. Azərbaycan türklərinin etirazları rejimin müəyyən qədər güzəştə getməsinə səbəb oldusa da, strategiyalarında elə bir dəyişikliyə səbəb olmadı. İran və Rusiya Azərbaycana yönəli siyasətlərində koordinasiya olunmuş fəaliyyət göstərirdi. Rusiya Azərbaycanın Şimal hissəsini işğal altına aldıqdan sonra, türk mədəniyyətini, dilini, elmini, ziyalılarını hansı formada aradan aparırdısa, Cənubi Azərbaycanda eyni işi İran rejimi görürdü. Azərbaycan türkü Şimalda necə sovet vətəndaşına çevrilirdisə, eləcə də Cənubdakı soydaşlarımız ö cür İran vətəndaşına çevrilib iranlı olur. Şumali Azərbaycan resursları nə cür Rusiya tərəfindən istismar olunurdusa, elə o formada Cənubi Azərbaycan resursları İranın fars əyalətlərinin inkişafına sərf olunurdu. Yəni, İran və Rusiya Azərbaycan siyasətində əlaqəli fəaliyyət göstərir. Həm Cənubi, həm də Şumali Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsi aparən təşkilatlar mütləq bu məqamı yadda saxlamalı idi. Güney Azərbaycanında Pişəvərinin bu məqama fikir verməməsi həm əldə olunan qələbənin itirilməsinə, həm də özünə tərəfdarlarının düşməne - SSRİ-yə güvənməsinə, sığınmasına səbəb olmuş, nəticədə qətlə yetirilmişdi. Cənubi Azərbaycan milli azadlıq mücahidi Pişəvərinin başçılıq etdiyi hərəkatın səbəb və məqsədləri: məğlubiyyətinin səbəbləri təkcə bu məqamla bağh deyildi. Bu hərəkat kifayət qədər öyrənilib, haqqında əsərlər yazılıb. Mən sadəcə yuxarıdakı məqami qabardaraq, Azərbaycan türkünün bunu gözönündə tutmasının vacibliyini bildirdim. Azərbaycan uğrunda

mübarizə aparanlar, dostlarının və düşmənlərinin təsnifatını aparmadan təcrid vəziyyətində nailiyyət əldə edə bilməzlər. Həm də aparılan mübarizə dünyada gedən global siyasət və dəyişikliklərlə uzlaşdırılmalıdır. Biz, Azərbaycan milli azadlıq mübarizəsinə başladığımızda kiçik dairələrdə bu və oxşar məqamları saf-çürük etmişdik. Təqribən 1986-cı ildən demək olar ki, leqal fəaliyyətə keçən təşkilatımız Cənubi Azərbaycan məsələsinə prioritet verməyə başladı. Bu dövrdə Şimali Azərbaycan özü də müstəmləkə idi. Biz sadəcə əvvəlki on illərdə olduğu kimi, Azərbaycan milli azadlıq mübarizəsinin, yenə də Şimal-Cənub bölgüsünə düçar olmasını istəmir, xalqın milli hədəf uğrunda mübarizəyə bütöv halda səfərbər olunmasını təşkil etmək istəyirdik. Soyuq müharibə SSRİ-nin məğlubiyyəti ilə bitmək üzrə idi. Beynəlxalq şərtlər və şərait xeyrimizə işləyirdi. Hiss edirdik ki, SSRİ-nin tam süqutu yetişmək üzrədir. Artıq Şərqi Avropada SSRİ ideoloji məğlubiyyətə uğramışdı. Buna qədər SSRİ sərhədlərindən xeyli uzaqlarda malik olduğu təsir dairələrini əldən vermişdi. Əfqanıstanla müharibə isə, sözün əsl mənasında, SSRİ-yə ən ağır zərbə oldu. Buradakı biabırçı məğlubiyyətdən sonra, nəinki SSRİ-nin təsir dairəsinə daxil olan ölkələrdə, həm də daxilində illərlə yaradılmış mif dağıldı. Bu vaxta qədər Pribaltika (Baltikyanı ölkələr - Latviya, Litva, Estoniya) və Qafqaz respublikaları ciddi etiraza hazırlığın bir neçə mərhələsini keçdiyi halda, Orta Asiya respublikalarında bir durğunluq var idi. Əfqanıstan müharibəsi və SSRİ-nin bu müharibələrdə məğlubiyyəti Orta Asiya respublikalarına da pozitiv təsir etdi. Ən azı Rusiyaya qarşı nifrət yarandı. Burada din amili də mühüm idi. Həm Orta Asiya, həm də Əfqanıstanda, görünür, dinin birləşdirici amil kimi gücünü Rusiya nəzərə almamışdı. Əfqanıstana hücum edən Rusiya bu ölkənin müxtəlif etnoslardan təşkil olunduğunu və etnoslararası münasibətin də ziddiyyətli olduğunu düşünmüş və ölkə əhalisinin milli mübarizəyə səfərbər oluna bilməyəcəyini zənn etmişdi. Amma əfqan xaiqi cihadla birləşdi, aralarındakı problemləri bir kənara buraxıb, rus işğalçılarına layiq olduğu cavabı verdi. Eynilə Orta Asiyada Rusiyanın düşünmədiyi səviyyədə din qorunmuşdu. Əfqanıstana basqın, sonra Qazaxıstanda tələbələrə divan tutulması bu sivilizasiyanı silkələdi. Bəzən Azərbaycanın əldə etdiyi müstəqüllüyi göydəndüşmə, tarixi təsadüf adlandıranlar arqument kimi Orta Asiya respublikalarını göstərir və iddia edirlər ki, bu respublikalara mübarizə aparmadan müstəqillik verilib, alınmayıb.

Belə baxış sahibləri unudurlar ki, SSRİ-nin işğal etdiyi respublikalar işğala məruz qaldıqları bir gündən başlayaraq, on illərlə açıq fəal mübarizə aparıblar. Passiv mübarizə məkanı kimi təqdim olunan Orta Asiya respublikalarında rusların bandit, basmaçı adlandırdığı mücahidlər 50-ci illərə qədər ruslara və bolşevik Rejiminə qarşı silahlı mübarizə aparmışlar. Baltikyanı ölkələrdə, Ukraynada “meşə qardaşları”, “benderlər”, Azərbaycanda “qaçaqlar” otuzuncu illərin sonuna qədər milli azadlıq mübarizəsi aparmışlar. İkinci dünya müharibəsində rus ordusuna qarşı döyüşən legionlar azadlıq mücahidlərindən təşkil olunmuşdu. Dudənginskinin hərbi rəhbərliyi, Məmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi rəhbərliyi ilə Azərbaycan legion ordusu yaranmış və rus ordusuna qarşı ləyaqətlə döyüşmüşdü. Bu, digər respublikalara da aiddir. Yəni Qırmızı imperiya yaranandan ona qarşı mübarizə başlayıb, müxtəlif formalarda təzahür edib. Deməli, opponentlərin mübarizəni inkar etməsi və müstəqilliyin təsadüfən verilməsi fikri səhv və qərəzlidir. 1920-1940-cı illər arası bütün respublikalarda, əsasən müsəlman-türk respublikalarında soyqırımçı mahiyyətə olan repressiyalarla milli qüvvələr dağıldısa da, mübarizə davam etdirildi. Azərbaycanın yüz minlərlə ziyalı, elm adamı, siyasətçisi, din xadimi, hərbiçisi güllələndi, sürgün olundu, mühacirət etdi, amma çağımıza qədər mübariz insanlar estafeti davam etdi. 1980-ci illər mübarizəsi, göründüyü kimi, bir təsadüf deyildir, əslində milli azadlıq hərəkatı da Qarabağ münaqişəsindən yaranmamışdı. Bu münaqişə vüsət alaraq ciddi pozitiv milli nəticələr ortaya qoyacağı gözlənilən Azərbaycan xalq hərəkatının oriyentasiyasını dəyişməyə xidmət edirdi. Yəni milli azadlıq hərəkatı Qarabağ münaqişəsindən yaranmamışdır. Bu hərəkata qarşı Rusiya Qarabağ münaqişəsini ortaya atmışdır. Yuxarıda izah etdik ki, milli azadlıq hərəkatı təzə deyildi. Nə milli problemlər təzə idi, nə də mübarizə məktəbi. Sadəcə, yeni nəsil estafeti qəbul etmişdi. Mənsub olduğum bu nəslin görməli olduğu olduqca çox işi var idi. Bu işlər bizdən əvvəlki nəsillərin görməli olduğundan artıq idi. Çünki 1920-ci ildən sonra problemlər anbaan artmış, üst-üstə qalanmış, mürəkkəbləşmişdi. Amma fəaliyyət imkanlarımız əvvəlki nəsillərdən artıq idi. Dünyada geosiyasi vəziyyət dəyişməyə başlamış, təklənmiş mübariz insanlar ətraflarına yeni qüvvələr toplaya bilmişdi. Kəsilməmiş ağac pöhrələnmişdi. Siyasiləşmə, maariflənmə, milli özünüdərk ayaq tuturdu, başqa adla da olsa, siyasi hədəfli milli təşkilatlar formalaşırdı. Üstümüzə düşən vəzifəni yerinə yetirmək üçün hazırlıq

mərhələsini tamamlamaq üzrə idik. Eib bu mərhələqdə də Rusiya Qarabağ kartını ortaya atdı. Həmin dövrdə Azərbaycanın bir neçə bölgəsi ilə yanaşı, Naxçıvanda da milli qüvvələr daha mütəşəkkil formada idi. Burada Elçibəy məktəbinin təsiri sözsüz idi. Mən Bakıdan Naxçıvana 1986-cı ildə gələndə Naxçıvanda Asəf Quliyevin formalaşdırdığı qrupun fəaliyyəti ilə tanış oldum. Fəaliyyətimizi uzlaşdırdıq. Prinsiplər yanaşmaların fərqli olmaması birgə fəaliyyətə imkan verdi. Sonradan məlum oldu ki, Asəfin qrupu da Elçibəyin siyasətinə daxildir. Bəyin razılığını alıb, konsolidasiyanı dərinləşdirdik. Mən də Elçibəylə eyni sistemdə idik. Amma o, təşkilatı qorumaq naminə hamını bir araya gətirməmiş, ayrılıqda fəaliyyətə üstünlük vermişdi. 1987-ci ilin sonlarından yarımləqal fəaliyyət müəyyən qrupların yaxınlaşmasına imkan verirdi. Bəy şəraitə uyğun taktika seçirdi. Biz fəaliyyətimizdə Cənubi Azərbaycan məsələsini daim qırmızı xətlə keçirirdik. Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli olaraq Naxçıvanda Cənub məsələsinə daha anlayışla, həssasla yanaşırdılar. İmkan düşən hər məqamda Bütöv Azərbaycan məsələsini ictimai rəyə həzm etdirməyə çalışırdıq. 1988-ci ildə Qarabağda baş verənlərlə bağlı etiraz aksiyaları başladıqda, elə ilk mitinqlərdəcə Azərbaycanın problemlərinin həllinin Azərbaycanın bütövlüyünə bağlı olduğu səsləndirildi. Cənubi Azərbaycan məsələsi gözlədiyimizdən də normal qəbul olunmuşdu.

Doğrudur, 1988-ci il hadisələrinə qədər biz xeyli fəaliyyət göstərmiş, demək olar, hər bir kənddə, qəsəbədə bir neçə nəfər də olsa təşkilatımızın nümayəndələri var idi. Və bu insanların fəaliyyəti, sözün əsl mənasında, fədakarlıq idi. Aparılan işlərin nəticəsi idi ki, Naxçıvanda ilk mitinq olduqca mütəşəkkil səviyyədə keçdi. İlk dəfə olaraq Naxçıvan şəhərində keçirilən mitinqdə iştirakçıların üzərinə zirehli rus hərbi texnikası yeridildi. Əhali müqavimət göstərdi. Bir neçə zirehli maşın yandırıldı. Təşkilat fəaliyyətini gücləndirdi. Olduqca güclü təbliğat işi aparıldı. Əhalinin milli özünüdərkədə irəliləyişi, siyasi səviyyəsi olduqca yüksək idi. Cənubi Azərbaycanla ilkin əlaqələr yarandı. Bu əlaqələr olduqca dar çərçivəyə məlum idi. Ümumiyyətlə, əlaqələr pis deyildi. Artıq Baltikyanı ölkələr, Gürcüstanla müəyyən əlaqələrimiz var idi. Fəaliyyətimizi bölgədə və regionda gedən proseslərlə uzlaşdırmağa və azdırmağa cəhd edirdik. Və ideal səviyyədə olmasa da alınır. Bu faktı məxsusən ona görə qeyd edirəm ki, Şərqi və Qərbi Almaniyanı ayıran Berlin divarının yıxılması ilə sərhəd hərəkəti eyni dövrə düşdü. Sərhəd

kommunikasiya sisteminin məhz yandırılması isə qərribə tarixə malikdir. O vaxtlar Cənnət Əliyev adlı bir azərbaycanlı balası Rusiyada bizneslə məşğul olurdu. Cənnət bəy bir instrumental alətləri ansamblı yaratmışdı. Bu ansamblın ifasında "Təbrizim" mahnısı ifa olunduqca, qərribə bir kliplə müşahidə olunur. Sərhəd dirəkləri yanır və gitaraçı oğlan gitaranı dirəyə vurur.

"21 Azər" gününü qeyd etməyə hazırlaşdığımız zaman Asəf bəyə təklif etdim ki, hər şey yaxşı alınarsa, sonda sərhədləri yandıraq. Bu, bütün dünya ictimaiyyətinin diqqətini Azərbaycanın bölünməsi faktına yönəldəcək. Bu etiraz forması Cənubi Azərbaycana da çox effektiv təsir edəcək. Bir az tərəddüd etdi. Xeyli əsaslandırmadan sonra razılaşdı. Razılaşdıq ki, hazırlıq mərhələsinin sonuna qədər bu barədə heç kimə heç nə deyilməyəcək. Bu sonluğa qədər isə xeyli tədbirlər planlamışdıq. Ümumiyyətlə, istənilən tədbirin hazırlanması olduqca yüksək səviyyədə aparılırdı. Həm mövcud qanunlar, həm beynəlxalq qanunlar, müqavilələr öyrənilir, tələblər hüquqi baza ilə möhkəmləndirilir, həm xalqa təbliğ olunur, həm də qarşı tərəfə təqdim olunurdu. Bu hazırlığın nəticəsi idi ki, 1990-cı il yanvar hadisələri zamanı Naxçıvanda Xalq Cəbhəsinin liderləri Muxtar hüquqlarından istifadə edib təşəbbüslə çıxış etdilər. Nümayəndələrimiz İrana və Türkiyəyə göndərildi və onlar Azərbaycanı yüksək səviyyədə təmsil edə bildilər. Bu hazırlığın nəticəsi idi ki, 1990-cı il yanvar hadisələri zamanı Naxçıvan Muxtar Respublikası Kars müqaviləsinə və Naxçıvanla bağlı digər sənədlərə istinad edərək, SSRİ-də ilk dəfə olaraq, analoqu olmayan addım atdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Soveti SSRİ-dən ayrılmaq haqqında qərar qəbul etdi. Bu, həmin dövrdə çox ciddi siyasi addım idi. Rus ordusunun Naxçıvanda törətməyə hazırlaşdığı vəhşiliyi önləməkdə mühüm addım oldu. Bu hazırlığın nəticəsi idi ki, Naxçıvan televiziyası ilə AXC yeddi dildə bəyanatlar yayırdı. Bəyanatlarda Bakıdakı rus ordusunun vəhşilikləri dünyaya çatdırıldı. Bu dövrdə AXC Naxçıvan şöbəsinin kadr potensialı olduqca güclü idi. Sərhəd hərəkətinin tələblər toplusunu hazırlayan bu insanlar bütün detalları nəzərə alırdı. 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri təftiş olunmuş, rus generalları və Rusiya hərbciləri ilə danışıqlar paketi hazırlanmışdı. Mənim vəziyyətim bir az fərqli və çətin idi. Mən o dövrdə AXC Ordubad rayon şöbəsinin sədri idim. Ordubad ərazisində yerləşən sərhəd məntəqələri (zastavalər) komendatura təşkil edib, Meğri sərhəd dəstəsinə tabe idi. Naxçıvan

Muxtar Respublikası ərazisindəki digər sərhəd məntəqəbri (SM) isə Naxçıvan sərhəd dəstəsinə tabe idi. Mən danışıqları Meğri sərhəd dəstəsinə komandanlığının iştirak etdiyi Rusiya hərbciləri qrupu ilə aparmaq məcburiyyətində idim. Necə deyərlər, Meğridə ermənilərdən ilham alaraq gəlmiş Rusiya nümayəndələri ilə danışmaq elə də asan deyildi. Yerli tələblərə ruslar o qədər də diqqət göstərmirdilər. Biz də, əslində, bu tələbləri irəli sürməklə siyasi tələblərə yol açırıdıq. Yerli tələbiər əsasən bundan ibarət idi. Sərhədçilərin sərhəd xəttindən rayonun daxilinə doğru bir kilometr məsafədə istənilən formada rejim tətbiqinə post-patruil xidmətinə son qoyulsun; Araz çayının kənarı boyu böyük otlaq və əkin sahələrini əhatəyə almış tikanlı-məfillər sökülsün. Demokasiya və delimitasiya görə sərhəd Arazın ortasından keçdiyindən yerli əhalinin Araz çayının suyundan və sərvətlərindən istifadəyə tətbiq olunan qadağa götürülsün; müqəddəs yerlər, məsələn, Culfa qəbiristanlığı ətrafındakı tikanlı məfillər götürülsün və bu yerlər əhalinin xidmətinə verilsin və s. İlk dövrlər bu tələblər qoyuldu. Ruslar vəziyyətin getdikcə mürəkkəbləşdiyini görürdü. Həm də qoyulan tələblər çoxminli mitinqlər, tətilərlə müşayiət olunurdu. O vaxt sənaye müəssisələrin əksəriyyəti işləyirdi. Üstəlik, dəmir yolu strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Rusiyadan ixrac olunan mallar İrana bu yolla ötürülür, Ermənistan aldığı məhsulların əsas kütləsini bu dəmir yolu ilə daşıyırdı. Üstəlik, həm Naxçıvanda, həm Ermənistanda dislokasiya olunmuş rus hərbcisi hissələrinin bütün təhizatı bu yola bağlı idi. Ona görə həm yerli rəhbərlərin, həm də rus hərbciləri tələblərə laqeyd qala bilmirdilər. Bu mübarizə illərində Culfa rayonu dəmiryolçuları AXC Culfa rayon şöbəsi çox fədakarlıq göstərdi. Dəmiryolçuların qətiyyəti bizim tələblərimizdə israrlı olmağımıza çox kömək edirdi. Üstəlik, yerli Azərbaycan hökumət orqanları daha çox xəlqi mövqeyə keçməyə başlamışdı. Rayon ərazisində yerləşən hərbi hissələrin kommunal, məişət, təhizat məsələləri yerli hakimiyyət orqanlarından asılı olduğundan bunun mühüm əhəmiyyəti var idi. Doğrudan o dövrdə xalq hərəkəti elə bir vüsət almışdı ki, yerli rəhbərlər istəsələr belə, başqa cür davrana büməzdi. Amma onların əksəriyyəti doğrudan da xalqla olduqlarını əməlləri ilə sübut etdilər. Mən indi onların adlarını çəkməklə vəziyyətlərinə pis təsir edəcəyimdən ehtiyatlanıram. Amma o vaxt göstərdikləri xidmətə görə bu insanlara təşəkkürümü bildirirəm. Bu soydaşlarımızın da köməyi işimizi xeyli asanlaşdırdı. Hərbi

hissələrin daxilində də çox güclü iş qurmuşduq. Bu işdə bizə əsasən Ukraynadan olan zabitlər kömək göstərirdi. Bu zabitlərin bir qismini rüşvətlə razı salsaq da, əsas hissəsi məsələnin mahiyyətini anlayır və təmənnəsiz kömək edirdilər. Onlar anlayırdılar ki, Rusiyanın işğalından qurtulmaq üçün bütün respublikalar harada olmasmdan asılı olmayaraq, bütün ölkələrin vətəndaşları səylərini, mübarizələrini birləşdirməlidirlər. Mən Ukrayna xalqının bu qəhrəman övladlarına, xüsusən, polkovnik Savçenko, kapitan Timoşenko, mayor Demyanenkoya təşəkkür edirəm. Mayor Demyanenko “Soyuq” əməliyyatının uğurlu olması üçün məni zəruri informasiyalarla da təmin etmişdi. Mən yəqin ki nə vaxtsa bu məsələyə də toxunacağam. Bu zabitlərin köməyi ilə hərbi hissələrdə şəxsi heyətin, az qala, hamısı ilə bir-bir anlaşmaya nail olurduq. Bu hərbi hissələrdə xidmət edən qeyri-rus əskərlərin demək olar hamısını, rusların böyük bir qisminin qaçışını təşkil etdik. Onlara yol pulu, cib xərci və Azərbaycan ərazisini tərk edənə qədər təhlükəsizlik zəmanəti verirdik. Sistemimiz saat mexanizmi kimi işləyirdi. Ruslar bizə açıq-aydın uduzurdu. Təşəbbüs bizim əlimizdə idi. Ona görə daha radikal tələblər ortaya çıxmasın deyər ruslar yerli tələbləri yerinə yetirməyə söz verirdilər. Artıq rus səlahiyyətliləri tələblərin həyata keçmə mexanizmini bizimlə aydınlaşdırırdılar. Mən ilk dəfə rus polkovniki ilə sərhəd məftillərinin arxasına Araz kənarına düşəndə və bu palçıqlı sudan içəndə keçirdiyim hissələri, istəsəm də, heç cür ifadə edə bilməyəcəm. Bu, sadəcə mümkün deyil. Paslı bir konserv qutusunda sudan məftillərin əks tərəfində olan cəbhə dostlarıma da gətirdim. Dirilik suyu kimi damla-damla içirdilər. Çox qəribə mənzərə idi. Bu insanlar eşqlə-mübarizə aparırdılar. Bu mübarizə ruha bağlı, ruhun mübarizəsi idi. Adi can evi olan cisim buna dözməzdi. Çünki bu insanlar Arazboyu qurulmuş çadırlarda həftələrlə bir qarın ac, bir qartn tox nəm torpaq üstə yatıb qalır, verilən tapşırıqları sonsuz həvəslə yerinə yetirir, hər nə olursa olsun qələbəyə can atırdılar. Elə bil, bir damla palçıqlı Araz suyu dadmaqla, bir qələbə dadırdılar. Hər kəs daha da mübariz, daha da enerjili görünürdü. Ruslarsa getdikcə daha inamsız görünürdü. Bunun səbəbi təkcə yerli amillərə bağlı deyildi. Həmin ərəfələrdə Rusiya bir şok yaşayırdı. Dumanlı siyasi durum, Rusiya rəhbərlərinin ardıcıl qərar qəbuletmə imkanlarını məhdudlaşdırmışdı. Adi məsələlərə belə dayanıqlı münasibət bildirmirdilər. Mən rus generalları ilə apardığım danışıqlarda bunun şahidi olurdum.

Polkovnik Savçenko mənə bu psixoloji məqamdan yararlanmağı tövsiyə edirdi. Alınırdı. Artıq tələblərin siyasi rəngini tündləşdirmək imkanı yaranmışdı. Elçibəy tələbləri formalaşdırmağı, ümumi taktikanı müəyyənləşdirməyi şəraitə uyğun improvizə etməyi mənə havalə etmişdi. Rusiyanın səlahiyyətli ilə mənim danışmağımı tövsiyə edirdi. Mənim səlahiyyət dairəm haqqında ilk dövrdə ancaq Aşef bəy bilirdi. Əbülfəz bəy Ukrayna hərbciləri ilə AXC liderləri arasında əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədilə Ukraynadan məşhur dissidentlərdən dəvət etdi. Onların hərbcilərlə görüşü işimizə həddən artıq kömək etdi. Həmin dövrdə Bakıda AXC rəhbərliyi Rusiyadakı demokratik qüvvələrlə əlaqə yaratdı. Şərait sürətlə dəyişirdi. Biz yerli tələblərə yanaşı digər tələblər də qoymağa başladıq. Sərhəd kommunikasiya sisteminin götürülməsi, Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında gediş-gəlişin sadələşdirilməsi, mədəni, iqtisadi, ticari əlaqələrin yaradılması və genişləndirilməsi kimi tələblər qoyulurdu. Tələblərə əməl olunmayacağı təqdirdə sərhəd kommunikasiya sisteminin dağıdılacağı səsləndirilməyə başlandı. Biz əhalinin dəstəyini, mütəşəkkiliyini, rusların reaksiyasını yoxlamaq üçün mütəmadi olaraq sərhəd boyu mitinqlər keçirirdik. Ən əzəmətli repitisiya isə Ordubad-Sədərək boyu Araz kənarında həmrəylik tonqallar yandırılması oldu. Minlərlə tonqal ətrafında on minlərlə insan bütün sərhəd boyu düzülmüşdü. Məğri sərhəd dəstəsinin komandiri ilə əvvəldən razılaşdığımız kimi xidməti yolla "UAZ"da sərhəd boyu prosesi izləyir, hər hansı xoşagəlməzliyi profilaktika edirdik. Amma heç bir xəta baş vermədi. Rus polkovniki heyrətlə "elə bil on il təlim keçmiş ordudur. Son dərəcə intizamlı tərəfdarlarınız var" dedi. Bu tədbir həm bizim daha da inamla hərəkət etməyimizlə, qüvvələrimizin keyfiyyət və kəmiyyətinə nəzər salmağımıza, həm də rusların gözü önündə bir güc prestiji etməyimizə zəmin yaratdı. Bu bizim üçün psixoloji hazırlığın tamamlanması, rusların psixoloji sarsıntılarının psixoloji sınma ilə əvəz olunması anı idi. Berlin divarının dağıdılması da psixoloji duruma xeyli təsir edirdi. Biz hərəkətlərimizi, ümumiyyətlə, beynəlxalq hadisələrlə unikal formada uzlaşdırı bilirdik. (Həmin vaxtdan ötən dövrdə, əsasən, ilk dövriyədə bütünlüklə sərhəd hərəkətinin Rusiya KQB-si tərəfdən təşkil olunduğunu iddia edənlər, bu hərəkəti öz adına çıxanlar tapıldı). Artıq məsələnin məğzində xidmət edəcək milli mənafehin tələb etdiyi tələblərin qoyulmasının vaxtı idi.. Bu tələblər mitinqlərdə ictimai rəyə verilmiş,

yoxlanılmış, həzm etdirilmişdi. Biz çox əsaslı şəkildə 1813-cü və 1828-ci il müqavilələrinin heç bir hüquqi qüvvəsi olmadığını sübut edirdik. Əvvəla, bu müqavilə Azərbaycanın iştirakı, icazəsi olmadan bağlanmışdır. İki işğalçı dövlətin ədalətsiz müharibə hədəfi və poliqonuna çevrilən ölkənin taleyini həll eləyən müqavilə qəbul oluna bilməz. Xalqın iradəsini ifadə edən hər hansı şəxsin və yerqurumun bu razılışmada iştirakı olmamışdı. Hətta belə bir təmsilçilik olsaydı belə, həm İranda, həm Rusiyada baş verən inqilablar şərtləri dəyişirdi. Rusiya da, İran da özlərindən əvvəlki quruluş və hakimiyyətin varisi rolunu boyunlarına götürmüdürlər. Xarici borclar, hərbi, ərazi məsələləri ilə bir çox təhəddüdlərdən imtina edilirdi. Belə olduqda Rus-İran sövdələşməsi ilə Azərbaycanın taleyi nə üçün təsbit olunmuş ədalətsiz status-kvoya əsaslanmalı idi.

Biz danışıqlarda bildirdik ki, hətta bu müqavilə qanuni qüvvəyə malik olsaydı belə, yenə də sərhəd kommunikasiya xətləri götürülməlidir. Çünki demarkasiya xətti Araz çayının ortasından keçir. Ruslar evə qayıtmağa həvəsli idilər. T'əhcizatlarının xeyli zəifləməsi, yerli hökumət orqanlarının ən yaxşı halda onlara biganə münasibəti, Rusiya rəhbərliyinin bu hərbciləri taleyin hökmünə buraxması, yerli əhalinin Rusiyaya və onun buradakı təmsilçiləri olan hərbcilərə inamsızlığı, xalq hərəkətinin pressingi təşkil olunmuş mütəşəkkil formaların, rusları daha çox buranı tərk etməyə sövq edirdi. Həm də artıq rus ordusunun Azərbaycanı tərk etməsi çağırışları eşidilirdi. Qarabağda rusların erməniləri himayə etməsi, həm də milli ordumuzun yaradılmasının zəruri olduğunu göstərirdi. Xalq da bunu anlayır, qəbul edir və artıq tələb şəklində səsləndirirdi. İlk özünümüdafiə dəstələrinin hazırlanması, milli ordusunun yaranacağı günü də yaxınlaşdırırdı. Ruslarda hər mənada ciddi diskomfort yaranmışdı. Əhali rusların Azərbaycanda nə üçün olduqlarını nəyə lazım olduqlarını anlamaq istəyirdi. Axı camaat öz balalarını rus ordusuna xidmətə verir, onların büdcələrini doldurur, sovet ordusunu öz ordusu hesab edirdi. Lazım olan məqamda - Azərbaycan ermənünün basqınlarına məruz qalanda isə bu ordudan umduğunu görməyən xalq yuxarıdakı sualları verməyə məcbur idi. Və təəssüf hissi keçirirdi. Təəssüf edirdi ki, balaları bu ordunun tərkibində almanlarla döyüşdə, macarlarla, çeçenlərlə, polşalılarla, əfqanlarla Azərbaycana daxil olmayan döyüşlərdə iştirak edib, həlak olublar. Təəssüf edirdilər ki, boğazlarından kəsib, rus büdcəsinə göndərdikləri vəsait hesabına istehsal olunan silahları ermənilər indi

onların öz üstünə tutur. Güvəndikləri rus ordusu ermənilərin güvənc yerinə çevrilib. Xalq artıq həqiqəti görürdü. Ruslar olduğu kimi görünürdü. İndi Azərbaycan xalqı başqa bir şey tələb edirdi. Dost bildiyimiz süfrə başındakı düşmənlərimiz buranı tərk etməlidirdilər. Xalqın ümidi haqlı olaraq ancaq özünə idi. Rus maskasının cırılması, başqa bir həqiqəti də görməyə imkan verdi. Xalqın əsas hissəsi ondan ayrı düşüb, yaddaşdırılıb, onlara ehtiyac var, bir yerdə olmağa ehtiyac var. Sanki indi insanlar anlamağa başlamışdı ki, qərinələrdir qardaşlarını unudublar, düşmənlər bu qardaşları bir-birinə düşmən kimi təqdim edibdi. Bölüblər, zəiflədiblər, kullanıblar. Ordubadda keçirdiyimiz mitinqlərin birində on minlərlə insanın iştirakı ilə sərhədlərin açılmasını tələb edirdik. Qəflətən qəribə bir mənərə ilə rastlaşdım. Mitingi mən aparırdım. Üzüm Cənubi Azərbaycana - Kəmkə dağına doğru idi. Birdən dağın ətəyində tonqallar qalandı. Nəhəng tonqalları cənublu soydaşlarımız elə düzmüşdülər ki, "Qardaşlar, biz sizinləyik" cümləsi oxunurdu? - Heyrətə gəldim, mitinq iştirakçılarında Cənuba baxmağı məsləhət gördüm. Dəhşətli bir uğultu ardınca dəqiqələrlə çəkən "Təbriz" hayqırtısı. Üstündən bir neçə dəqiqə keçmiş dostlar xahişimə əməl edərək Ordubadın uca zirvələrindən olan "Bəlkə" dağında üç tonqal qaladı. Dədəm Qorqud övladları əsrilər sonra ənənəyə uyğun rəmzi salamladı. Həmin axşam başımızın üzərində ay və dan ulduzu elə aydın asılmışdı ki, sanki təbiət də bayrağımızı başımızm üstünə qaldırmışdı. Mən də bütün mitinq iştirakçıları da uzun zaman bu təəssüratdan ayrıla bilmədik. Sərhəd boyu keçirdiyimiz mitinqlər də Cənuba təsir edir, artıq cavab reaksiyaları verilir. Artıq hər mitinqimizdə Arazın o tayında xeyli adamlar toplaşır. Çoxlu avtomobillərin gəlməsi ona dəlalət edirdi ki, ətraf yaşayış məntəqələrindən də bizi dinləməyə gələnlər var. İlk dövrlərdə İran əsgərləri camaatı dağıtmağa çalışsa da, sonralar əhalinin müqavimətini görüb fikrindən çəkinməyə başladı. Bir dəfə Araz kənarında yığılmış əhalini qovan əsgərlərə səsucaldanla müraciət etdim. Bildirdim ki, İran ordusunun 80%-i Azərbaycan türkündən ibarətdir. İran büdcəsinin də əsas hissəsini soydaşlarımızın vəsaiti, torpaqlarımızın sərvəti təşkil edir. Əlinizdəki silahlar da, əyninizdəki paltarlar da gördüyünüz bu insanların əməyidir. Ordudakı, 80% çiyindəş azərbaycanlı əsgərləri də gördüyünüz o analar boya-başa çətdirib və s. Xeyli əsəbi, xeyli uzun bir nitq etdim. Zabitlərdən birisi əsgərləri əhalidən arxaya çəkdi. Bu hadisədən sonra müdaxilə azaldı. Hərdən bizə cənublu soydaşlarımız

irad tuturdu ki, səsucaldan göndərəkmi. Eşitmək istəyirdilər. İradları nəzərə alırdıq. Mitinq bütövləşirdi. Xalq gözümüz önündə saatba-saat birləşirdi. Tikanlı məftillər rus, fars silahı, əsgəri mənasızlaşdırdı. Vahid aura yaranmışdı. Xalq iki bədəndə bir can olduğunu anlayır, qəbul edir, ayrılığa etiraz edirdi. Artıq danışıqlarda generallar prosesin dönməz xarakter olduğunu anladıklarını bürüzə verirdilər. Onları artıq başqa məsələ düşündürürdü - vəziyyət tam nəzarətdən çıxmasın. Əsgər kontingenti demoralizasiya vəziyyətində olduğundan kütləvi çıxıb getməsin. Rusiyanın hərbi mövcudluğu qismən də olsa, formal da olsa saxlanılsın. Ruslar artıq mənə təklif edirdilər ki, şəxsi heyətin 40%-ə qədərini yerli əhalidən təşkil etməyə, sonra bu rəqəmi tədricən artırmağa da razıdırlar. Sərhədlərin nümayişkarənə dağıdılması müqabilində, gediş-gəliş mexanizmi, Cənubla iqtisadi, ticarət əlaqələrinin sadələşdirilməsi tikanlı məftillər arxasında olan torpaqlardan, yerli təsərrüfatların istifadəsinə icazə verüməsini mümkün sayırdılar. İran rəsmiləri də artıq danışıqlara qoşulmuşdu. Onları da narahat edən xeyli məqamlar var idi. Danışıqların birində İran rəsmiləri açıqca ruslara irad tutdular. Onlar tələb edirdilər ki, vəziyyətə nəzarət etsinlər. Mitinqləri sərhəd kənarında rayon daxilinə keçirsinlər. İran rəsmisi mənim orda iştirakçımı, sanki, unutmuşdu. Əsəbləri sakitləşdikdən sonra xeyli pərt olduğu aydın seçilirdi. İran rəsmilərinin narahat olmasına əsas var idi. Onlar ilk dövrdə prosesdən faydalanmağa çalışırdılar. Arazın cənub tayında hətta hökumət mitinqi də təşkil etdilər və çıxışlarında əsasən iki xətti əsas götürdülər. İslam inqilabının ixracı; Azərbaycan doğrudan da bölünüb, amma İranın tərkib hissəsi kimi ayrı düşüb. Alınmadı. Bizim tərəfdə də missionerlər bu xətti inkişaf etdirmək üçün fəallıq edirdilər. Mitinqləri əsasən mən apardığımdan onların çıxışlarına imkan verir, sonra da təftiş edirdim. Məsələmizin milli məsələ olduğunu xalq qəbul etmişdi. Heç kimin blefi keçmirdi. Biz din azadlığı uğrunda mübarizə aparanda indi canfəşanlıq edənlər susurdular. Ona görə əhali kimin kim olduğunu gözəl bilir, kimin sözünü eşitmək, kimin arxasınca getməyi doğru müəyyənləşdirirdi. Bu adamlar dindən sifarişlə, spekulyasiya məqsədi ilə istifadə edirdilər. Biz isə dini dəyərlərimiz uğrunda doğrudan bir çətin mücadilə vermişdik. Rayonumuz ərazisində ilk dəfə olaraq doğulduğum kənddə 80-ci illərdə çox çətinliklə, kolxoz anbarına çevrilmiş kənd məscidini boşaltdırdıq və məscid kimi istifadəyə verdirdik. O vaxt tarixi

abidələrin mühafizəsinə aid bütün sənədləri topladıq. KP Ordubad rayon təşkilatı, KQB, polisin törətdikləri maneələri aşaraq nəticə əldə etdik. 80- ci illərin axırında isə mübarizə leqallaşanda bu xətti inkişaf etdirdik, tədbirlərimizi kütləviləşdirdik. Araq ambarlarına çevrilmiş məscidlərin təyinatı üzrə istifadəsini təmin etdik. Ümumiyyətlə, mübarizəmin əvvəlindən problemlərə kompleks yanaşırdıq. Tarixi, mədəni, dini dəyərlərin qorunması, dinin cəmiyyətdə qadağan olunmuş yerinə qaytarılması mübarizə prinsiplərimizdən idi. Ona görə nə missionerlər, nə də İran moilaları mübarizənin orientisiyasını dəyişə bilmədi, Hətta dekabr 31-də sərhədlər söküləndən sonra gecikmiş sərnəşin qatarlarında Bakıdan Ordubada gəlmiş Nemət Pənahovun da üzünü Cənuba tutub “azan” verməsi də bir gülüşə səbəb oldu. Nemətin proseslərdən, ümumiyyətlə, xəbəri olmamışdı. Bakıya verdiyimiz ümumi məlumatları hamı qədər o da bilirdi. Sərhəd hərəkəti haqqında Bakıda liderlərdən Elçibəydən başqa heç kim dərin məlumatlı deyildi. Çünki işin içərisində deyildilər. O cümlədən N.Pənahov. Sonralar onun sərhəd hərəkətində iştirakı barədə danışmaları doğru deyildi. Onun bu hərəkətdə hər hansı formada iştirakı olmayıb. Həmin gün, dekabr 31-də rəhmətlik Tağı Xalisbəyli də Ordubada gəldi. O cənuba üzünü tutaraq farsca müraciət etdi. Arazın o tayından etiraz edib türkcə danışmağı tələb etdilər. Bu etirazdan Tağı bəy pərt olmadı, sevindiyyindən ağladı. Yəni o taylı, bu taylı hər kəs məsələni milli məsələ kimi qəbul etmişdi. Buna görə də İran rəsmiləri baş verənlərdən artıq narahat olmağa başlamışdı. Onlar da Cənubi Azərbaycanda vəziyyətin nəzarətdən çıxacağından ehtiyat edirdilər. Sərhəddə İran hökuməti qüvvələrini (hərbi kəşfiyyat) xeyli artırmışdı. Artıq üçtərəfli - AXC, Rusiya, İran nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən görüşlərdə əvvəlkindən fərqli olaraq İran tərəfi qoyulan tələblərin əksəriyyətinin qəbul olunanlığını bəyan etdi. Öz tərəflərindən asılı olan hər şeyi tezliklə həll etməyin mümkünlüyünü bildirdilər. İkitərəfli görüşlərdə bizə kömək təklif edirdilər. Biz o vaxt həm də könüllü müdafiə dəstələri yaradırdıq. Bizə kiçik miqdarda verilən silah-sursat da tərəfimizdən ciddi kömək kimi qiymətləndirilirdi. İran sərhədlərin nəzarətdən çıxmıyacaq formada açılmasında maraqlı idi. Rusiyanın Azərbaycanda ideoloji təsir imkanlarını itirdiyi bir vaxtda həmin boşluğu İran öz ideologiyası ilə doldurmaq məqsədini güdüdü. İkincisi, rus ordusunun getməsində maraqlı idi. Bununla bölgədə Rusiyanın hərbi mövcudluğuna son

qoyulur, İran bölgədə hərbi təsirini artırır, zəmin də vardı. Qarabağdakı toqquşmalara rəğmənlər Azərbaycan tərəfi İranın hansısa formada proseslərə öz müdaxiləsini istəyə bilərdi. Əgər İran ideoloji işini yaxşı qursaydı, bu hətta xalqın tələbi şəklində də ola bilərdi.

İrənin 1992-ci ildə vasitəçilik missiyasında bulunması, əslində, bu plana daxil olan taktika idi. Lakin Rusiya belə asanlıqla mövqelərin əldən vermək fikrində deyildi. Və həm İrəni, həm də Azərbaycanı cəzalandırdı - Şuşa və Laçın ermənilərə verildi. İrənin nüfuzuna ağır zərbə dəydi və geri çəkildi. Rusiya Azərbaycan tərəfini də, İrəni məsələlərə fəal qarışdırmaqdan çəkəndirdi. İrən açıq diplomatik müdaxilədə çəkilsə də, ideoloji işini qurmağa ciddi girişirdi. Digər tərəfdən İrən sərhədlərin məhdud şəkildə açılmasında ona görə maraqlı idi ki, həm Azərbaycanda iqtisadi nüfuzun quracaq, Azərbaycanı iqtisadi təsir dairəsinə salacaq, həm də mallarını ixrac edəcək bazar əldə edəcəkdə. Bura təkçə istehlak malları ixrac etməklə deyil, həm də strateji məhsullar almaqla əlverişli bazar olacaqdı. Həm də orta təbəqə ilə ticarət əlişgilləri altqatda ideoloji mahiyyət də daşıyır. Başqa tərəfdən İrən sərhədlərinin nəzarət altında açılmasına ona görə maraqlı idi ki, xalqın yüksək səviyyəyə çatmış etirazı sərhədlər açılmayacağı təqdirdə başqa siyasi tələblərlə partlayışa səbəb ola bilərdi. İrən tərəfinin "canıyananlığının" bir səbəbi də guya xalqın iradəsinə rəğmənlər hərəkət etməsini nümayiş etdirmək idi. Yəni İrən onun üçün onsuz da qaçılmaz olan pis variantlardan ən yaxşısını seçməkdə idi. Ruslar da, onsuz da itirəcəklərini anlayır, mümkün qədər az itirməyə çalışırdılar. Belə məqamlarda Rusiya və İrən toqquşurdu. Bu bizim üçün əlverişli manevr imkanlarını yaradırdı. Rusların sərhəd hərəkəti zamanı xalqla toqquşmadan çəkinmə səbəbləri daha çox İrənla bu qlobal rəqabətə bağlı idi. Sərhəd hərəkətini KQB-yə bağlamaq istəyənlər bunu nəzərə alsınlar. Çünki sərhəd hərəkətindən sonra bəziləri qərəzli, bəziləri bilməyərəkədən bu möhtəşəm hərəkətin Rusiya KQB-si tələfindən təşkil olunduğunu iddia edirdilər. Bu, əsasən, ilk illərdə, çox məqamlar izah olunmadığı dövrdə baş verirdi. Mən bu adamları da qınamırdım. Həmin dövr dünyada, bölgədə, Azərbaycanda olduqca ziddiyyətli dövr idi. Hər üç məkanda yenidənqurma gedirdi. Qiymətləndirmək, həm də işin içində olmadan qiymətləndirmək çox çətin idi. Amma səthi də olsa çalışacağam ki, izah edim ki, Rusiya KQB-sinin sərhəd hərəkətinin baş verməsində marağı ola bilməzdi. Bu hərəkət Rusiyanın həyati

mənafeələrinə ağır zərbə idi. 1. Şərqlə Avropada geosiyasi mübarizədə təsir dairələrinin itirmək üzrə olan Rusiyaya özünə gəlməmiş, Cənubi Qafqazda yeni itkilərlə üzləşmək əlverişsiz idi. Gürcüstanda da vəziyyət qeyri-qənaətbəxş olduğundan, Azərbaycanda sabitlik Rusiyaya çox lazım idi. Sərhəd hərəkəti Azərbaycanın bütövləşməsinə doğru atılan addım olduğundan, sonluğun uğuru Rusiyanın İran kimi müttəfiqinin itirilməsi, Bütöv Azərbaycan kimi əks oriyentasiyalı dövlətin yaranması olardı. Müstəqillik şüarlarının aktuallaşdığı bir dövrdə sərhəd hərəkəti prosesi daha da sürətləndirirdi. Azərbaycan bütövləşməsə belə, Gürcüstan və Şimali Azərbaycanın müstəqilliyi Rusiyanın regionda təsir imkanlarını heçə endirərdi.

Sərhəd hərəkəti rus hərbcilərinin bölgədən getməsinin əsasını qoyurdu. Bu, Rusiyanın regional hərbi mövcudluğuna son qoyulmasının başlanğıcı idi. Rusiya, artıq hər yerdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ideoloji məğlubiyyətə uğramış, yalnız süngiyə söykənib qalmışdı. Bu dayağı itirmək Rusiyanın həmişəlik gedişi olardı, rus ordusunu milli hökumət Azərbaycandan çıxardıqdan sonra Rusiya dəfələrlə təkidlə İran-Azərbaycan sərhədlərinin müştərək qorumaq təklifi ilə çıxış etdi, Sürəklilə təzyiqlər etdi. Təzad yaranır. Necə olur ki, Rusiya KQB-si sərhəd hərəkəti təşkil edir, sonunda Rusiya sərhədciləri Azərbaycanı tərklə edir və həmin sturkturlar rus sərhədcilərini əvvəlki yerlərinə qaytarmaq üçün sonra dəridən-qabıqdan çıxırdılar.

KQB və Rusiya hərbi sənaye kompleksi mühafizəkar mövqedə imperiya ambisiyalı təşkilatlardır. Onların strateji planlarında rus əsgərinin çəkmələrini Hind okeanında yuması təsbit olunub. Belə təşkilat öz əli ilə əməliyyat qurub əsgərini geri aparmaz. Bu təşkilatların məşhur devizi var: "harada rus əsgəri varsa, ora Rusiyadır".

Sərhədlərin sökülməsi həm də Türkiyə ilə Naxçıvan arasındakı 11 kilometrlik kommunikasiya sisteminin ləğv olunması demək idi. Rusiya həmişə Azərbaycanla Türkiyə arasındakı əlaqələri pozmağa çalışmışdı, özü də hər mənada. Türkiyənin adını çəkən minlərlə ziyalımız 1950-ci illərin axırına qədər gülləiənməmişdilər. 80-ci illərə qədər belələri pantürkist adlandırılmadı mı? 30-cu illərdə dilimizin adı dəyişdirilmədimi, Rusiya KQB-sinin Türkiyəyə münasibəti bu idi. KQB bu sərhədin açılmasında maraqlı ola bilərdimi? Rusiya Azərbaycan əraziləri hesabına bir Ermənistan

dövləti yaratmaqla, sonra da Naxçıvanla Azərbaycanın əsas hissəsi arasına Zəngəzuru paz kimi çalmaqla coğrafi ayrılıq yaratdı. Necə olardı ki, KQB bundan sonra bütün qurduqlarını uçursun. Rusiya Türkiyənin Qara dəniz və Aralıq dənizi regionunda təsirini azaltmağa çalışdığı bu dövrdə Azərbaycan Türkiyə sərhədlərini söküüb yeni geosiyasi revanşa şans verərdimi? Əlbəttə, yox.

Ermənilərin Rusiya hakimiyyət dairələrində, məxfi strukturlarındakı əlaqələri və təsiri hamıya aydındır. Ermənilər Naxçıvan iddiasında olduğu bir vaxtda Türkiyə ilə sərhədin açılmasına razı olardılarmı? Əlbəttə, yox.

Sərhəd hərəkəti Azərbaycanın bütövləşməsi yolunda bir addım idi. Ermənistan əldə etdiyi Zəngəzurla İrana və bu yolla dünyaya açılır. Bütöv Azərbaycanın formalaşması Ermənistanın bu imkanın əlindən alar. Ermənistan buna razı olardı mı? Ermənistan Rusiyanın 4 forpostu olduğundan rus KQB-si buna razı olardı mı? Əlbəttə, yox.

Ermənistanın əsas xarici ticarət yükü İranın üzərindədir. Ermənistan bu şansı qaçırdı mı? Yox.

8 . Sərhədlərin açılması Şimali Azərbaycanın cənubundan maddi, mənəvi, silah insan qüvvəsi almasına səbəb ola bilərdi. Belə vəziyyət Rusiyanın Qarıbağ oyunun əlverişsiz dönüşünə səbəb olardı. KQB bunu anlamırdı mı. Bütün bunlar və toxunmadığım onlarla məsələ oponentlərin iddiasını - yəni sərhəd hərəkətinin Rusiya KQB-si tərəfindən təşkil olunması iddiasını rədd edir. Bu iddiada olanlar ya qərəzlə hərəkəti gözdən salmağa çalışır, ya qısqanır, ya da doğrudan məlumatsızdırlar. Biz bu hadisələri yaşamışıq, axı, özü də gündə bir neçə dəfə həyatımızı riskə qoya-qoya. O tarixi bizlər yaratdıq. Bu möhtəşəm gün tarixdə bayram kimi qaldı. 31 dekabr - Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik günü kimi. İlk dəfə bu tarixin bayram kimi rəsmiləşdirilməsi 1990-cı ilin noyabr ayında İstanbul şəhərində oldu. Noyabr ayında İstanbulda dünya azərbaycanlılarının ilk qurultayı keçirildi. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən Almaniyadan, İsveçdən, Danimarkadan, Fransadan, İrandan və başqa ölkələrdən yüzlərlə nümayəndə iştirak edirdi. Nümayəndələr, əsasən, Cənubi Azərbaycandan mühacirət etmiş siyasilər idi. Qurultay olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Burada olduqca prinsipiailə məsələlər müzakirə olundu. Təqdim etdiyimiz gündəliyə cüzi dəyişiklik edildi. Təvazökarlıqdan kənar olsa da, qurultay ideyası və müzakirə olunacaq məsələlərin layihəsini

Elçibəyə mən təqdim eləmişdim. Bəy məmnuniyyətlə təklifləri qəbul etdi və reallaşdırdı. Ümumiyyətlə, Əbülfəz bəy təşəbbüskarlığı yüksək qiymətləndirir və hamıya özünü təsdiq üçün meydan verirdi. Yeni nəsil siyasətçiləri əksəriyyətində, təəssüf ki, bu xususiyyət yoxdur. Elçiboyle mütəmadi olaraq, İstanbuldan telefon əlaqəsi qururduq, tövsiyələrini qurultaya çatdırırdıq. Bir məsələ təəssüf doğurur ki, bura Şimali Azərbaycandan gedən nümayəndə heyəti qurultaya rəmzi tədbir kimi baxırdı. Bu nümayəndələrdən bir çoxu qurultayın seçkili icra orqanlarına daxil edilsə də, onlar sonradan bu məsələlərlə demək olar ki, məşğul olmadılar. Amma nəzərdə tutulmuşdu ki, Azərbaycanda, Türkiyədə, Avropada ÜÇ məkəz yaradılsın. Bakıdan komitə koordinasiyaedici olsun. Məsələyə istədiyimiz səviyyədə yanaşılsaydı, çox ciddi nəticələrə nail ola bilərdik. Azərbaycan diasporası indikindən qat-qat güclü əlaqəli fəaliyyət göstərə bilərdi. Lobbiçilik işini yüksək səviyyədə qura bilərdik. Şimal və Cənub problemlərinə birgə, monolit sistemli adekvat reaksiyası verilərdi. Bu problemlərə dünyanın aparıcı dövlətləri və dövlətlərarası, dövlətlər üstü təsisatlarını münasibətini formalaşdırırdı. Onlarla xarici ölkədə eyni vaxtda, eyni şüarlarla kütləvi tədbirlər keçirməklə bütün dünyanın diqqətini Azərbaycana yönəldərdi. Üstəlik, xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımız yerli problemlərinin həllini asanlaşdırardı. Soydaşlarımız yaşadığı ölkələrin hökumətlərinə parlamentlərinə müraciətlər edə bilər və bu ölkələrin rəsmi münasibətlərini ala bilərdilər. İndi ermənilər müxtəlif Avropa ölkələrində “1915- ci il soyqırım”, “1915-ci və 23-cü illər soyqırımı” adı ilə tanınası sənədləri bu ölkələrin parlamentlərinə təqdim edirlər. Halbuki soyqırımı Azərbaycan türklərinə qarşı olub. Biz təşəbbüsü götürə bilərdik. Azərbaycanlıların kompakt yaşadığı elə ölkələr var ki, yerli parlamentlərə nümayəndələrini də seçə bilərlər. Amma təəssüflər olsun ki, koordinasiya mərkəzləri arzuolunan səviyyədə fəaliyyət göstərmədi. Mən parlamentdə deputat kimi fəaliyyət göstərəndə də diaspora, Dünya Azərbaycanlıları məsələsi dünyaya dağılmış soydaşlarımıza ikili vətəndaşlıq verilməsi, onların Azərbaycan hakimiyyətlərində təmsil olunması ilə bağlı dəfələrlə təkliflər və qanun layihələri ilə çıxış etdim. Amma bu məsələlərə o qədər yad münasibət bildirir, laqeyd yanaşırdılar ki, mən təəccüblənirdim. Məni ən çox təəccübləndirən xalq hərəkətindən cıxmış nümayəndələrin sadaladığım problemə biganəliyi idi. Nə qədər ki

hökumət və Azərbaycan diasporası əlaqəli fəaliyyət göstərməyəcək, pərakəndəliyə son qoyulmayacaq, bu böyük qüvvənin potensialı milli güc ünsürü kimi orfaya çıxmayacaq. Mən məsələyə çox tənqidi yanaşmaqla, qurultayın əhəmiyyətini azaltmaq istəmirəm. Sadəcə onu bildirmək istəyirəm ki, başlanılan isə daha məsuliyyətli yanaşmaqla çox ciddi milli uğurlar qazanmaq olardı. Bu qurultayın olduqca mühüm əhəmiyyəti oldu. Həm də məhz bu qurultayda Azərbaycanı ayıran, bölən sarhədlərin yandırılması günü - 31 dekabr - Dünya azərbaycanlılarının milli həmrəylik günü kimi rəsmən tanındı. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra bu bayram dövlət səviyyəsində rəsmiləşdirildi və rəsmən qeyd olunmağa başladı. 31 dekabr toqquşma gününə də çevrilə bilərdi. Əhali psixoloji cəhətdən ancaq irəli getmək əhvalruhiyyəsində idi. Ancaq heç kim və heç nə onları yolundan döndərə bilməzdi. Təsəvvürə gətirmək mümkün deyildi ki, əhali sərhədi aradan götürməyə bu qədər həvəs göstərüb, hətta rayon ərazisindəki dükanlardan bütün kəlbətinləri alacaq. Kiçik detaldır, amma çox şey deyir. Və ya sərhəd dirəkləri yandırılan gün çadralı qadınlar çadraların altından işarə verilən kimi butulkalarda gətirdikləri yanacağı necə çıxarıb dirəklərə tökürdü. Hamı burada idi. Hətta rayon prokurorunun bütün ailəsi burada idi. Çox həyəcanlı idim. Doğrudur, profilaktik tədbirlər görmüşdük. Həmin ərəfədə intensiv olaraq özünümüdafiə dəstələri hazırlığı gedirdi. Əslində əhali rus ordusu ilə də döyüşə hazır idi. Onlar məsələnin mahiyyətini anlamışdılar. Bilirdilər ki, “atan kazaklardı”. Könüllü müdafiə dəstələrinə kütləvi axın var idi. Biz hər ehtimala qarşı partizan hərəkətinə belə hazır idik. Hər kənddə dayaqlarımız var idi. Yerli sənətkarlar primitiv formada qumbaralar, atıcı silahlar hazırlayırdı. Əhali əlində olan silahları müdafiə qərargahına verir, köhnə silahları təmir etdirirdi. Rayon rəhbərliyi, zavod direktorlarının da köməkliyi ilə mümkün olan döyüş vasitələri hazırlamağa cəhd göstərilirdi. Mən iddia etmirəm ki, bu primitiv vasitələrlə rus ordusunu qısa zamanda məğlub edəcəkdik. Amma Azərbaycanın itirməli bir şeyi, geriyə çəkilməyə yeri yox idi. Düşmən üstümüzə gəlmişdi, qoca-qadın hamını qırırdı. Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan) bütün Azərbaycan türkləri deportasiya olunmuşdu, ölənlər, yaralananlar, şikəst olanlar saya gəlmirdi. Millət ölüm-ölüm qarşısında qalmışdı. Güvəndiyi ruslar da erməninin güvənc yerinə çevrilmişdi. Baş verədlər on illərin ağrı-acısının qaysağını qoparmışdı. Millət seçim etmişdi - düşmən nə qədər çox nə

qədər güclü olursa-olsun mübarizə aparmalıyıq. Əslində analoji vəziyyətdə hər millətin çıxış yolu budur. Bir zamanlar Türkiyə daha ağır duruma düşmüşdü.

Üstünə bir deyil, iki deyil, bütün düşmənlər, dövrün ən müasir silahları ilə gəlmiş, ölkənin əksər hissəsini işğal etmişdi. Onda Mustafa Kamal Atatürk milli ruhu əsas götürdü, milli səfərbərlik etdi, qat-qat güclü düşməne qat-qat zəif silahlanmış milləti ilə qalib gəldi. Bu güc -güclü milli ruh idi - ordusunun silahı, özündə ən güclü, hər orduda olmayan silahı - milli ruh. Budur döyüşdə qələbənin rəhni. Ruslar 80- ci illərdə ən müasir silahlarla silahlanmış nəhəng ordusu ilə Əfqanıstana girdi, Aqrar ölkə olan Əfqanıstan əhalisi bıçaqlarla dağlarda partizan hərəkətinə başladı, "Stinqer" tipli ən müasir raket əllərində yurda döndü. Özü də qələbə ilə. 1994-cü ildən çeçen xalqının rus ordusu ilə möhtəşəm döyüşləri də örnək ola bilər. Cəmi 500000 (beş yüz min) əhalisi olan bir xalq rus işğalçı ordusunu dəfələrlə darmadağın edib. Yəni əsas olan, döyüşdə - ədalətli tərəf olmaq və milli ruh yüksəkliyidir. Biz 1988-ci ildən döyüşürdük. Çeçenlər 1994-dən başladılar. O vaxtlar çeçenlər bizə həsəd aparırdı. İndi əksinədir, Niyə? Axı silah-sursat əvvəlkindən min dəfə artıqdır? Ordumuzdakı nizamı, milli ruh, yenə də milli ruhun vəziyyətidir hər məsələnin başı. O vaxt bu amil-milli ruh ən yüksək səviyyədə idi. Bəzən apponetlər düşmənlə qarşıdurmada gücdən istifadənin doğru olmadığını, 20 yanvar, sərhəd hərəkəti və başqa vaxtlarda dinc üsul axtarışını məqbul sayırlar. Mən hesab edirəm ki, başverənlərin müqabilində, o cümlədən 20 yanvarda da fəal müqavimət zəruri idi, doğru idi. Halbuki keçmiş dövrə nəzər salıb bəzəkli dinc üsullar təklif etmək olar. Sərhəd hərəkəti zamanında addımlar çox doğru idi. Kiçik bir tərəddüd, qorxu məğlubiyyətə səbəb olacaqdı. Necə ki, 20 yanvarda oldu. O vaxt birtərəfli itkinin səbəbi fəal müqavimətə yaxşı hazırlaşmamaq və tərəddüd oldu, Ən dinc vasitələrlə mübarizə aparan Pribaltikada ruslar eyni ssenari ilə hər yeri, o cümlədən televiziyanı tutdular. Həmin gün milli qüvvələr partizan hərəkəti və şəhər döyüşlərinə tam hazır olduqlarını bəyan etdilər və bir neçə uğurlu əməliyyat da keçirdilər. Ruslar geri çəkildi, 20 yanvar ərəfəsində Bakıda bu hazırlıq görülməmişdi. Bunu rus kəşfiyyatı da gözəl bilirdi. Ona görə rahatlıqla işlədi. Amma biz sərhəd hərəkəti zamanı sistemli hazırlıq görmüş, blokpostlar toqquşma olarsa iş bölgüsü, hansı kəndin özünümüdafiə dəstəsi hara çəkiləcəyi

detallarına qədər işlənmişdi. Bununla yanaşı, rusları blefdə edirdik. Sərhəd boyu çadırlar qurulduqda və sərhəd dirəklərini yandıрмаğa az qalmış çadırlardan bir neçəsinə xeyli bağı ağır qutular gətizdirdim və bu çadırlara ən inanılmış adamlardan ibarət silahlı mühafizə qoydurdum. Döyüşçülər isə ətraf çadırlarda olurdu. O vaxt mənim yanıma KQB-nin atdığı bir nəfərlə informasiya sızdırdım. İnformasiyanın məğzi belə idi: “Əgər ruslar silah işlətsə, kənardakı qüvvələr gələnə qədər buradakı silahlar təcili könüllülərə paylansın. Mən agentin psevdonimin də bildirdim. Onun bundan xəbəri yox idi. Mənim ən yaxın adamlarımdan sayılan bu adam illər sonra məsələnin nə yerdə olduğunu anladı. Mən ona təsəlli verdim, təşəkkür etdim. Doğrudan da onun vasitəsilə “bilməyə-biməyə” ötürdüyüm dezinformasiya mənim çox köməyimə gəlmişdi. Təkcə onun yox, bütün rayon KQB agentura setinin siyahısı şərti adları əlimdə idi. Bu siyahıya Elçibəy də baxmaq istəsə də verməzdim. Siyahını mənə verənə kişi sözü vermişdim. Bəyə də beləcə dedim. Başa düşdü məni. Elçibəy dünyasını dəyişməzdən bir neçə ay öncə müsahibələrinin birində bu məsələyə toxundu. Çadırlardakı silahlar haqqında informasiya rus hərbi rəhbərliyinə çatan kimi danışıq istədilər. Danışıqlarda Rusiyadan gələn yeni bir nümayəndə - general Nikiforov da iştirak edirdi. Heç rusa oxşamırdı. Çox ağıllı adam idi. Realist idi. Bildirirdi ki, qarşıdurmanı istəmir və dünyada baş verənlərdən də xəbərdardır. Görünür, Almaniyadakı hadisələrə, Pribaltika, Gürcüstandakı hadisələrə işarə edirdi. Bir istəyi şəxsi heyətə və sərhəd məntəqələrindəki kazarmalara toxunmamaq idi. Məgri sərhəd dəsləsi komandirinə yanımdaca danışıqlara əməl etməyi əmr etdi. Polkovnik qaralmışdı. Hiss edirdim ki, oyun deyil. Polkovnikin tərəddüdün, vəziyyətin görən general “əmrini mən verirəm, məsuliyyəti də mən daşıyıram” deyərək sərt reaksiya verdi. Məndən xahiş etdi ki, əhali tərəfdən anlaşılmaqlara cavabdehliyi üzərime götürüm. Mən əhalinin olduqca əsəbi, gərgin olduğunu bildirdim və bir neçə şərtə əməl etmələrini istədim. 31 dekabrda sərhəd boyu əsgərləri yığıdırmağın lazım olduğunu bildirdim. Polkovnik, mütləq “Vişka”larda (gözətçi nərdivan) əsgər durmasının lazımlığını bildirdi. Əsaslandırırırdı ki, kommunikasiya sistemi dağıldıqdan sonra əlaqələri kəsilə bilər. Ona görə təhlükəsiz yer olan vişkalardan ratsiya əlaqəsi saxlamaq və prosesə nəzarət etmək istəyir. Razılaşdıq. Əslində bu şərt məni qane edirdi. Vişkalar və kazarmalar tam nəzarətdə idi. Könüllülər hər ehtimala qışı döyüş

hazırlığına gətirilmiş, xüsusi mövqelərdə yerləşdirilmişdi. Bunu nəzərə çarpmayacaq dərəcədə incəliklə etmişdik. 30 dekabr, axşam ən həyəcanlı gün idi, Bir dəqiqə də olsa, yata bilmədim. Axşam bilərəkdən sərhəd məftillərinin bir neçəsini qırdım. Uşaqlara dedim ki, rəmzi olaraq qırırım. Tarixə düşmək üçün-ilk dəfə sərhəd məftillərin qıran adam kimi. Xeyli gülüşdülər. Amma məqsədim başqa idi. Rusların reaksiyasını yoxlayırdım. Bir neçə dəqiqədən sonra sərhədçilər hadisə yerinə gəldilər. Mən məftilləri qırdığımı bildirdim. Bərpa edib qayıtdılar. Narahat olmağa başladım. Hesab edirdim ki, sərhədçilər buraya gəlməyəcək. Səhər onsuz da bu kommunikasiyalardan əsər-əlamət qalmayacaqdı axı. Saat 3-4 radələrində Naxçıvan Xalq Cəbhəsinin liderlərindən İbrahim İbrahimli gəldi. Olduqca həyəcanlı idi. Bildirdi ki, onlara daxil olan məlumata görə ruslar danışıqları pozub, silaha əl atacaqlar. Ona görə də yığışib qərara gəldilər ki, sərhədlər yandırılmasın. Sadəcə keçid məntəqəsi nəzərdə tutulan yaşayış məntəqələrində bir neçə yerdən rəmzi olaraq sökülsün. Mən qəti etiraz etdim və planda heç bir dəyişiklik olmayacağını bildirdim. İbrahim bəyə səlahiyyətim haqda məlumat vermək məcburiyyətində qaldım. Onu təcili Naxçıvana qaytarıb, Ordubad cəbhəsindəki aparıcı insanlarla kiçik bir müşavirə keçirdim. Səhərin açılmasına az qalırdı. Artıq, daha çox döyüşə hazırlaşırıdık. Tam döyüş vəziyyəti verdim. Agentin aradan çıxmasına şərait yaratdım. O məlumatı apardı. Biz rus polkovniki ilə səhər saat 11-də görüşməli idik. O saat 7-də çadırın yanında məni gözləyirdi. Olduqca həyəcanlı idi. Bir daha şərtləri dəqiqləşdirmək, mümkünsə, rayon rəhbərliyinin, mənim və onun imzası ilə razılaşma sənədi hazırlamağı təklif etdi. Sərhəd boyu əsgərlərin artıq yığışdırıldığını bildirdi. Mən polkovnikə bildirdim ki, bizim xidməti avtomobil yolu ilə nəzarət edəcəyimiz "UAZ"da sürücü, polkovnik və mən olacağıq. Həm də silahsız. Razılaşdı. Görünür, agent məndən də həyəcanlı olmuş və vəziyyətin dramatikliyini polkovnikə necə çatdırmışdısa, na deyirdim razılaşdı. Hazırlıq bitmişdi. Biz polkovniklə avtomobildə arxada əyləşmişdik. Əhali sərhəd boyu düzülmüşdü. Mən əslində daha çox xüsusi mövqedəki adamlarımızın - könüllülərin sayına, yerləşməsinə, əhval-ruhiyyəsinə axırıncı yoxlama baxışı edirdim. Mən üstümdə olan silahın birini təhvil verib, birini isə saxlamışdım. Düz beş dəqiqə sonra müdafiə komitəsinin sədri fişəng atacaq, sərhədlər yandırılacaqdı. Tapançanı çıxarıb tətii çəkib, polkovnikin başına dayadım. Tərlədi. Sakitcə dedim: "Cənab

polkovnik, yəqin ki, siz ölü qəhrəman olmaq fikrində deyilsiz. Hər ehtimala qarşı vışkalara əmr et, bütün silahlardan mağazınları (patron sandıqçasını) çıxartsınlar. Kazarmalarda silahlar silah otağına yığılıb bağlansın, iki dəqiqə vaxtın var". Avtomobildən ratsiya ilə hər iki tapşırığı verdi, mən vışkada rusların sandıqçasını çıxardığını gördüm. Fişəng atıldı. Bir anda hər şey dəyişdi. Sərhəd dirəkbrinin və polkovnikin qızartısı heç yadımdan çıxmıyacaq. Polkovniki əməliyyatımızın uğurlu keçməsi münasibəti ilə təbrİK etdim. Lap Məşədi İbad sayacağı görüşdü mənimlə. Yaman pərt olmuşdu. Ordubad-Meğri sərhədindən onu yola salıb geri qayıtdım. Çadırlarda ciddi mühafizə altında saxlanılan taxta yeşikləri Dırnış kəndinə gəndərdim. Uzun illər sonra hamı bildi ki, bu yeşikbrdə daş və taxta parçalarından savayı heç nə olmayıb. Bu bir blef idi. Düşmənin nəzərini əsl qüvvələrdən yayındırmaq və güc prestiji hədəfli blef alınmışdı, deyəsən. Mən bu əməliyyatı həyata keçirən Dırnış cəbhəçibrinə dərin təşəkkürlərimi bildirirəm. Sərhəddin yanmasını hamı bayram edirdi. O tay, bu tay yox idi. Özünü Araza atan kim, ürəyi keçən kim. Hamı bir-birini təbrİK edirdi. Bütün camaat burada idi. Təkcə, hər kənddə hərəkətçilərin, tabutlarını intizarla gözbyən bir neçə nəfərdən başqa. Ailəmizin hamısını sərhədyandırma iştirakçısı kimi burada görəndə təəccübləndim. Amma haqları var idi. Bir hərəkətçi kimi. Bütün qələbələrimdə onların payı var idi. Sonsuz əziyyətlər vermişdim onlara.

Halə 1986-cı ildə Naxçıvanda yaşayanda təbliğat vərəqələrini xanımım əldə onlarca nüsxə yazır, mən yayırdım. Makinadan istifadə etmək mümkün deyildi. Artıq kənddə yaşayanda makina tapmışdım. Bu makina ilə bağlı qəribə bir hadisə baş verdi. Makinanı Cənnəb kənd məktəbinin direktoru Səid müəllim vermişdi. Axşamlar evin birinci mərtəbəsində vərəqlər çap edirdik. Mən diktə edirdim, xammım çap edirdi. Ən maraqlı iş anamın idi. O, quru löbyanı balkona töküb ağaqla döyəcəliyirdi. Bu səs makinanın taqqılıtsını kompensasiya edirdi. Atamdan gizlədirdim fəaliyyətimi. İstəmirdim mənə görə narahatlıq keçirsin. Bir gün atam əməllicə anama əsəbiləşdi: "Zalım qızı, bu löbyanı səhərlər niyə təmizləmirsən? Gecəyarı löbya təmizləyərlər?" Hamını işə salmışdım. Sonra elə atamın özünü də işə saldım. Çox kömək edirdi bizə. Bir dəfə ermənilərin hücumu zamanı qüvvəyə ehtiyac oldu. Mən Ordubaddan kəndimizə, evə zəng edib bildirdim ki, atam döyüşçüləri özü gətirsin. Anam dedi ki, kişi xəstədənibdir, bu dəqiqə kürəklərinə banka

qoymuşam. Düşündüm ki, yəqin gəlmək istəmir, deyən bəhanə edir. Dedim ki, “banka qorxunu bədəndən çıxarmır.” Telefonu yerə qoydum, yazıq kişi bir saat sonra, qızdırma içində könüllülərlə birgə yammada idi. Yəni bu insanların hərəkətdə əziyyətiəri məndan az olmamışdı. İndi onların da bayram etməyə haqqı var idi. Ümumiyyətlə, bir neçə nəfər istisna olunmaqla bütün rayon əhalisinin bayram etmək haqqı idi. Onlar aylarla davam edən sərhəd hərəkətinə əsl qəhrəmanlıq nümayiş etdirmişdilər. Fiziki qüsurları olan insanların göstərdiyi fəaliyyət məni heyretə gətirdi. Gözləri anadangəlmə görməyən Xaliq bəy, Gənzə kəndindən qəhrəman qardaşımız Rasim bəy fiziki imkansızlıqlarına baxmayaraq, fəaliyyətləri ilə hamını heyretləndirirdilər. Mən fiziki natamamlığı göstərməklə birdən qardaşlarının xətrinə dəymiş olaram. Sadəcə onların vətənpərvərlik səviyyəsini göstərmək istəyirəm. Əsl şükəstlik və natamamlıq isə mənəvi, əxlaqi natamamlıqdır. Cismin qüsuru nədir ki, cisim sadəcə bir can evidir. Əsas ruhdur. Fərd olaraq ruhunu milli ruhun tərkibinə qatan bu insanlar qəhrəmandırlar. Xaliq bəyin gözləri görmürsə də, milli mücadilədə kənarında dayanarlardan, gözü görənlərdən fərqli olaraq bəsirət gözləri kor deyil. Həmin günlərdə məni təsirləndirən bir epizoda toxunmaq istəyirəm. Ermənilər yanvar ayında Sədərəyə güclü hücum etdilər. Oraya kömək üçün qüvvə göndərirdim. Bir nəfər əlil dərzi mənə yaxınlaşdı, ağlaya-ağlaya “Mənim bir təklifim var, göstəriş ver, avtomobil resorları yığsınlar. mən onları brezent parçalara yığıb, qoruyucu jilet tikim. Özüm hamısını edərdim. Amma əliləm” - dedi. Özümü güclə ələ aldım. Amma daxilən bir yüngülləşmə hiss etdim. Ruhumuz salamatdı. Varıq, olacağıq. Bu millətin yolunda gündə on dəfə ölməyə dəyər. Həmin ərəfədə döyüşlərdə, sərhəd hərəkətində qəhrəmanlıq göstərənlərin adını çəkmək istəsəm də, bunun sadəcə, fiziki mənada mümkün olmadığını bilirəm. Çünki qəhrəmanlıq və fədakarlıq kütləviləşmişdi. Xalq bütünlükdə qəhrəmanlıq göstərirdi. Sərhədlərin açılması da, müdafiənin qurulması da bu qəhrəmanlığa bağlı idi. Tarixə mühüm milli əhəmiyyətli gün kimi daxil olan 31 dekabr milli həmrəylik gününün müəllifi sayı-hesabi olmayan bu milli qəhrəmanlar idi. Bu hərəkətin əhəmiyyətini müəyyən vaxtlarda azaltmağa çalışsalar da, artıq xalqın böyük əksəriyyəti bu tarixi hadisəni obyektiv qiymətini verə bilir. Sərhəd hərəkətinin həm global, həm regional, həm də yerli əhəmiyyəti oldu.

Qlobal əhəmiyyətlərdən mühüm olanlardan biri o idi ki, Şərqi və Qərbi Almaniyalar arasında Berlin divarı söküldükdə, Sovetlər İttifaqının aldığı zərbə qədər, sərhəd hərəkəti SSRİ-ya zərbə oldu.

Dünya hegemonluğu iddialı bir imperiya Şərqi Avropada təsir imkanlarını itirmək üzrə olduğu ərəfədə bu imperiyanın Cənubunda işğal və bölünməyə etiraz olaraq sərhədlərin yandırılması ona dəlalət edirdi ki, SSRİ nəinki, Avropada itirdikləri mövqelərini bərpa edə biləcək, o hətta mövcudluğu haqqında belə düşünə bilməyəcək. Bu hadisə Şərqi Avropa postsosializm ölkələrinin daha inamlı olmasına rəvac verirdi.

Cənubi Qafqazdakı bu sərhəd hərəkəti Avropa təsisatlarının, o cümlədən NATO-nun Qafqaz istiqamətində də irəliləməsinin mümkünlüyünü göstərdi.

Qeyri-demokratik dövlətlər olan SSRİ-nin və İranın tərkibinə daxil edilmiş Azərbaycanın haqları uğrunda mübarizəyə başlaması bu bölgəyə Avropa dəyərlərinin, o cümlədən demokratiyanın ötürülməsi üçün yeni məkanın olduğunu göstərdi.

Regional olaraq, 1) bölgədə NATO üzvü olan Türkiyənin imkanları artdı. Türkiyənin Azərbaycana açılması, Orta Asiya üçün yaşıl işıq idi. 2) SSRİ məkanındakı respublikalar rus mifinin təsirindən çıxdı. 3) Baltıqyanı ölkələr, Ukrayna bu hərəkətdən sonra Rusiyanın bütün qüvvələri onların üzərinə tökə bilməyəcəyi, ümumiyyətlə, qeyri-ruslardan milli-azadlıq mübarizəsini boğmaqda istifadə edə bilməyəcəyini, yəqin edib, daha inamla mübarizə apardı.

Azərbaycan üçün ən mühüm əhəmiyyəti o oldu ki: bütün dünya Azərbaycanın bölünməsi və onun bütövləşməsi uğrunda xalqının mübarizə əzmində olduğunu bildi. Bəlkə də sərhədlər yandırılanda həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycan ciddi hazırlanmış olsaydı, Almaniyanın Berlin divarının uçurulmasından götürdüyü səmərə qədər götürmək olardı. Tarixi şərait bunu tam mümkün edirdi. Əslində rusların toqquşmadan çəkinmə səbəblərindən birini burada axtarmaq gərəkdir. Ruslar ikinci dünya mübaribəsi ərəfəsində İrana girmişdilər. Tamam başqa səbəblər toplusundan oranı tərk etdilər. SSRİ rəhbərliyi istəsə idi, o vaxt Azərbaycan birləşə bilərdi. Eyni situasiya sərhəd hərəkəti zamanı yaranmışdı. Ruslar ehtiyat edirdi ki, istənilən toqquşma İrani problemə fəal müdaxiləyə sövq edər. Ya rejim vəziyyətdən bəhrələnər, ya da 40 milyonluq Cənubi Azərbaycan türkləri xaosluq olaraq toqquşmalara qoşula bilər. Rusiya bu faktordan olduqca

ehtiyat edirdi. Azərbaycan o dövrdə şəraitdən tam bəhrələyə bilməsə də, bir ədalətsiz status - kvota durumunda olan ölkə olduğunu və xalqın daima ədalətli status - kvonu bərpa etmək əzmində olduğunu dünya ictimai rəyinə çatdırma bildi. Bunun ardınca bir sıra uğurlu addımlar atmaq mümkün idi və deyərdim ki, hətta zəruri idi. 1990-cı ildə seçilmiş parlament 18 oktyabr 1991-ci ildə Müstəqillik Aktını qəbul edəndə respublikamızın adını olduğu kimi təsbit olunmasını təkidlə təklif etdim. Ölkəmizin adı - Şimali Azərbaycan Respublikası adlandırılmalı idi. Bu adı verməklə dünya ictimai rəyi sual qarşısında qalacaqdı. Bəs Cənubi Azərbaycan haradadı? Ölkə niyə parçalanıb? Azərbaycanın bütövləşməsi məsələsi hər nə vaxtsa dünya siyasətində həllə təqdim olunduqda, bu proses sürpriz kimi qarşılanmayacaqdır. Ermənilər belə məsələlərdən ustalıqla bəhrələnilər. “Önlər 1915-23-ci illər soyqırımı” adı ilə bir çox Avropa dövlətləri parlamentlərində sənədlər qəbul etdiriblər. Bunun arxasında gələcəkdə imkan olarsa, Ermənistanın Türkiyədən təzminat istəmək və ərazi iddiası ilə çıxış etməsi dayanır. Mənim sə təklifim o vaxt anlaşılmadı ki, anlaşılmadı. İkinci bir tərəfdən ölkə olduğu kimi - Şimali Azərbaycan adlandırılırdısa, həm buradakı, həm də bütün dünyadakı azərbaycanlılar, yeni gələn nəsillər ölkənin Cənubunun taleyini mütləq düşünmək zorunda qalacaqdı. Beyinlərə və gələcək nəsillərə milli hədəf veriləcəkdə - Bütöv Azərbaycan. Həmin vaxt parlamentdə bu şans qaçırıldı. Ümumiyyətlə isə, sərhəd hərəkəti problemi dünya ictimai rəyinə çatdırma bildi.

Istanbul şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının qurultayı keçirildi. Doğrudur, o vaxta qədər Azərbaycanlıların problemləri ilə bağlı xeyli tədbirlər keçirilmişdi. Amma bu ilk tədbir idi ki, həm Cənubi, həm Şimali Azərbaycan nümayəndələri tədbirdə iştirak edirdi. Əsas o idi ki, münasibət bildirilən məsələlərin hansı tərəfə aid olması heç bir əhəmiyyət kəsb etməirdi. Milli mücahidlər milli məsələləri müzakirə edir, münasibət bildirirdi. Vəssalam. Bu sərhəd hərəkətinin xidməti idi. Millət ruhən birləşəndə onu sərhəd də, əsgər də, imperiya da ayra bilməz.

Ona görə də sərhəd hərəkətindən sonra, arada hüquqi ayrılıq qaldı. Başqa ayrılıqların çoxuna son qoyuldu. Əsas millətin qaynayıb-qarışması, bütün əlaqələrin intensivləşməsidir, formal atributlar zaman keçdikcə bütövləşəcək.

Milli bütövləşmə üçün mühüm sayıla biləcək bir hal baş verdi, sərhəd hərəkətindən sonra. Nigahlar məsələsi. O taydan bu taya, bu taydan o taya gəlinlər köçürüldü. Ailə-nigah məsələsi etnogenez prosesi baxımından millət kimi formalaşmada ən ciddi ünsür sayılır.

On illərdir ayrı düşən qohumlar bir-birini tapdı, bir-birinə qarışdı. Bu məsələni biz ailə olaraq yaşamışıq. Babamın xalası oğlu Sovet hökumətinə qarşı mübarizə aparan böyük bir dəstənin başçısı olmuşdu. Otuzuncu illərin axırına qədər döyüşmüşdü. Sonra müqavimət göstərmək çətinləşdiyindən döyüşə-döyüşə Cənubi Azərbaycana keçmişdi. Bir çox ailələr kimi bizim ailəmizin də, necə deyirlər, qulağı səsdə idi. Mənim Cənubi Azərbaycana münasibətimin formalaşmasında, yəqin ki, bu amilin də təsiri olmuşdu. 8-ci sinifdə oxuyanda şer dəftərinin (əlbəttə, uşaq şerləri) cildinə çəkdiyim bütöv Azərbaycanın gerbini yazı lövhəsinə çəkdim. Gerb belə idi. Araz çayı; hər tərəfdə ərazi Təbriz və Bakı Arazın üzərində qurulmuş qandal; bu qandala enən qılınc, dəfnə yarpağı əhatələyir; aşağıda VAR yazılıb - Vahid Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bunun üstündə əməlicə danlandım. Əlaçı şagird olmağım dadıma çatdı. Demək istəmirəm ki, kiçik uşaqlığımdan mübarizə aparmışam. Amma ailəmizin taleyi formalaşmağında mühüm rol oynadı. Böyük əmim Zəkəriyyə Almaniyada Azərbaycan legionunda komandirlərdən olmuşdu. “Zəki bəy” kimi tanınan, ruslara qarşı mərdliklə döyüşən əmimə görə ailəmizdən heç kimi KQB xarici ölkələrə buraxmırdı. Atamın dayısı Fərəc bəy xaricdə iqtisadiyyat təhsili almışdır. Millətçi olduğuna görə, 30-cu illərdə həbs olunmuş, sonrakı taleyindən xəbərimiz olmamışdı. Babam Məşədi Əsədin Şura hökuməti tərəfindən səsi alınmışdır (səsveimə), seçilmə hüquqi yox idi. Bir neçə il Şura hökumətinin həbsxanasına atılmışdı. Səbəbi, rus zabitinin babamın atını aparılması olmuşdu. Babam xəbər tutanda gedib hərbi hissədə atı güllələmişdir. Zabiti tapmamışdı. Daimi repressiyalara məruz qalan qohumlarımızın bir hissəsi Qazaxıstana sürgün olmuş, sonradan bir hissəsi Zaqatalaya qayıtmış digər hissəsi Cənubi Azərbaycana keçmişdir. Qna görə sərhəd hərəkəti zamanı qohumların bir-birini axtarması, elə Araz çayı kənarındaca bir-birini tapması məndə xüsusi bir duyğu yaradırdı. Bu duyğu nə hicranın, həsrətin sonudur, nə sevinc nə həyəcan, nə də fərəh. Bu duyğunun adı yoxdur.

Millət qaynayıb-qarıxdıqca, qohum-əqrəba bir-birini tapdıqca, bürokratik əngəllər, dövlət rəsmiyyətçiliyi əhəmiyyətini itirdi. Cənubi Azərbaycandan olan yüksək rütbəli dövlət məmuru Ordubadda qohumlarını tapdı. Biz sonralar onunla tez-tez görüşdük. Çox milli bir insan idi. Bizə xeyli köməkliliyi dəydi. Məlum sabəblərdən admı çəkmir, amma xüsusi təşəkkürlərimi bildirirəm. Əslində o bu təşəkkürlərdən də inciyəcək. Çünki hər dəfə bizə çox ciddi köməklilər göstərdikdən sonra ona təşəkkür etdikdə, Özünə məxsus təvazökarlıqla: “Babam, bu millət və Vətən tək-cə sizlərə məxsus deyil ki, şəhid olmağa da hazırıq” deyirdi. Onlarla belə vətənpərvər dövlət adamı ilə tanış olduq. Onlar fəaliyyətləri ilə vətənpərvər olduqlarını sübut edirdilər. Ən təhlükəli işlərdə belə köməklərini əsirgəmirtilər. Əbülfəz bəyin tapşırığı ilə Türkiyədə çoxvərəqli təqvimlər çap olunmuşdu. XX əsr Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatı, onların liderləri haqqında məlumat və fotolarla zəngin bu təqvimlər Cənubi Azərbaycanda yayılmalı idi. Bəylə razılaşmaya görə təqvimlər və başqa təbliğat vasitələrinin çap edilməsi, Üstüpyə qədər gətirməsini o təşkil etməli idi. Materialların Cənubi Azərbaycana keçirilməsi və yayılması isə mənim üzərimə düşürdü. Bu, son dərəcə çətin iş idi. Bu təbliğat vasitələrin, nə qədər qərribə olsa da, həmin hökumət məmurlarının vasitəsilə istənilən səviyyədə ünvanına çatdırdıq. Həmin bəylər doğrudan da qəhrəmanlıq edirdilər. Mən Cənubi Azərbaycanda “Milli Ordunun Sirudu” milli ordunun marşı olduğu haqqında cənublu hərəkatçılardan eşitmişdim. Amma bu marşı tapmaq mümkün olmurdu. Bunu evdə saxlamaq asılmaq demək idi. Hökumətdə işləyən dostlarımdan birinə bu barədə sözarası dedim. Gözləri yaşardı. Avazla oxumağa başladı. “Dağda-daşda gəzər Millı Ordumuz”. Odu ki, var! Cənublu hərəkatçılardan birisi beləcə oxumuşdu. Bir neçə aydan sonra məxfi idarələrin birinin arxivindən götürüb, köçürdüyü audiokaseti mənə verdi. Bu kasetə Elçibəylə birgə qulaq asanda, bəy az qala hönkürtüylə ağladı. Mən sonralar bu kasetin hərbi paradda səsləndirilməsini, ümumiyyətlə, rəsmi bir statusla milli ordumuzda istifadə olunmasına çalışdım. 1993-cü ilin iyun çevrilişi bir çox məsələlərlə yanaşı, bu işi də yarımçıq qoydu. İran hökumətində çalışan Azərbaycan türklərinin əksəriyyəti sərhəd hərəkatından sonra müəyyən məqamlardan açıq tekstlə damşmaqdan çəkinmirdilər. 1992-ci ildə Azərbaycan prezidentini əvəz edən Yaqub Məmmədov və Ermənistan prezidenti Ter-

Petrosyan Tehranda görüşməli idilər. Mən Elçibəyin tapşırığı ilə bir neçə gün əvvəl Tehrana getdim. Verilən tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra Tehranın Dərbənd deyilən çay kənarı gözəl bir yerində İran hökumət nümayəndəsi olan dostumla nahar edirdik. Mən həmişəki kimi dostuma burada Azərbaycan türklərinin sıxışdırılması və hakimiyyətdəki türklərin heç bir tədbir görmədiyini irad tuturdu. O isə etiraz edirdi. Bu vaxt qarson yaxınlaşıb farsca menyunu bildirdi. Mən rişxəndlə dostumun üzünə baxdım. Dostum ahəstə, şirin cənub ləhcəsində “Ağa, o biri dünyada inkir-minkirin sorğusualı türkcə olur, ha, çalış türkcəni öyrən, yoxsa işin şuluq olar” dedi. Qarson gülə-gülə “qorxum yoxdur baba, mən də türkəm” dedi. O vaxt Tehranda yüksək rütbəli dövlət məmurunun belə bir dialoq aparması asan məsələ sayılırdı.

Belə vətənpərvər insanların hesabına həm də o dövrdə, əsasən, 1990-cı ilin yanvarından başlayaraq intensivləşən erməni-rus birləşmələrinin hücumlarına qarşı dayanmaq imkanlarımız artdı. Silah- sursat əldə etmək bu silahların Şimali Azərbaycana keçirilməsi İran hakimiyyətində təmsil olunan türklərin iştirakı olmadan çox çətin olardı. Sərhədləri yandırsaq da, 1992-cı ilə qədər ruslar sərhədlərdə dayanırdı. Doğrudur, bu daha çox formal xarakter daşımağa başlamışdır. Amma hər halda silah gətirəndə ruslarla toqquşma istisna deyildi. Ona görə bu tayda ya sərhədçiləri rüşvətlə ələ alır, ya agentləri vasitəsilə dezinformasiyaya məruz qoyub başqa istiqamətə göndərirdik. Üstəlik, hazırlığımız olduğundan toqquşmadan ələ də çəkinmirdik. Ancaq o tayda vəziyyət, təbii ki, fərqli idi. Cənublu məmurların köməyi olmadan heç nə edə bilməzdik. Doğrudur, bu köməklikdə Tehran rejimi xəbərdar idi. Və kiçik həcmdə köməklikdə maraqlı da idi. Bu daha çox Şimali Azərbaycan əhalisi arasında İranın imic formalaşdırılmasına xidmət edirdi. Amma Cənublu məmur soydaşlarımız bu icazədən istifadə edib dəfələrlə artıq köməklik göstərirdi. Əllərindən gələni edirdilər. Sonradan Tehran rəhbərliyi azərbaycanlararası sərhəd boyu bütün xidmət növlərində dəyişiklik etdi və farsları yerləşdirdi. Görünür, nə baş verdiyi haqqında müfəssəl məlumat almışdılar. Hər halda, bu soydaşlarımızın əməyi qiymətləndirilməlidir. Çünki o vaxt Cənubdan gətirdiyimiz kiçik miqdarda silah-sursat Milli Ordumuzun özəyi olan könüllü müdafiə qüvvələrinin düşməne qarşı dayanmasını təmin edən əsas vasitə idi.

Bu qeyri-leqal ticarətdən əlavə, tərəflər arasında ticarət əlaqələri yarandı, İki mənada bu ticarətin mühüm əhəmiyyəti var idi. Ümumiyyətlə, istənilən ticarət inteqrasiyadır. Bu amil konsolidasiyanın dərinləşməsində mühüm rol oynayır. Uzun zaman ayrılığından sonra bölünmüş millətin bütövləşməyə adaptasiyasında ticarət əlaqələri əhəmiyyətli rola malikdir. Hətta hegemonluq iddiasında olan dövlətlər başqalarını təsir altına salmaq üçün ticarət faktorundan yararlanırlar. Bu ticarət bölünmüş millətin iki qanadı arasında baş verdiyindən imperiyanın cəmiyyətin alt qatına ideoloji təsir imkanlarını minimuma endirir. Cənubi və Şimali Aərbaycan əhalisi arasındakı bu ticarət milli bütövləşməyə xidmət edən amil kimi qiymətləndirilməlidir. Sərhəd hərəkətindən sonra yaranan ticarət, həm də hərfi mənada mühüm əhəmiyyətlidir. Ermənistanın Azərbaycana hücumundan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası faktiki olaraq Azərbaycanın əsas hissəsi ilə əlaqələrini itirdi. Ən azından bu əlaqə minimum həddə endi. Təkcə hava əlaqəsi əhalinin minimum tələbatını belə ödəyə bilməzdi. 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası süquta uğradıqdan sonra, Rus-Azərbaycan bolşevik tandeminin Zəngəzuru ermənilərə hədiyyə etməsi öz işini gördü. 45 km-lik bu zolağın ermənilərin əlində olması dəmir yolu və avtomobil yolunun bağlanmasına səbəb oldu. Belə vəziyyətdə Naxçıvanda yaşayan əhali, heç olmasa, yaşayış minimumunu təmin etmək üçün Cənubla ticarət əlaqələrindən yararlanırdı. Bu birtərəfli xeyir vermirdi. Cənublu türk tacirlər də sadələşdirilmiş keçid, gömrük xidmətindən yararlanıb normal qazanc əldə etdilər. Sonralar İran rejimi ticarət əlaqələrinin Cənubi Azərbaycanda, həm də milli bütövlüyə aparan vasitə olduğunu və getdikcə ölkənin dərinliyinə sirayət etdiyini nəzərə alaraq məhdudiyətlər qoydu. Keçid məntəqələrindən 40 km radiusda hərəkət etməyə icazə verməklə faktiki olaraq Şimal türklərinin mənəvi paytaxt Təbrizə çatmasını əngəlləmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Malların çeşidində, çəkiddə və s. məhdudiyətlər qoyulması da ticarət əlaqələrini və dolayısı ilə ümumi əlaqələri zəifləməyə yönəldi. Milli hökumət dönəmində müəyyən tədbirlərlə bu fəaliyyətlər zərərsizləşdirilirdi. 1993-cü il iyun çevrilişindən sonra Şimali Azərbaycan hökumətinin özünü inamsız aparması İranın bu tədbirlərinin effektini artırdı. Amma hesab edirəm ki, nəticə əldə olunmuşdu və prosesi nəinki geri göndərmək, ümumiyyətlə, saxlamaq da mümkün deyildi. Ləngitmək olardı. Bu isə çox da qorxulu deyildi.

Mədəni dəyərlərin canlı daşıyıcısı olan elm adamları, sənət adamları, sənətkarlar, ziyalıların görüşləri uzun ayrılıqdan sonra baş tutdu. Bu görüşlərin intensivləşməsi, mədəniyyətin ayrılıq zamanı fərqli inkişaf sahələrinin bütünləşməsini intensivləşdirdi. Artıq hər iki tayda olan alimlər Azərbaycan tarixinin bütöv şəkildə yazılması zəruriliyini hiss etdi, belə əsərlər yazıldı. Bu yanaşma olduqca əhəmiyyətlidir. Xalqın mexaniki ayrılığından çox onun ruhən ayrılığı və bununla razılaşması təhlükəlidir. Bütöv milli tarixin, coğrafiyanın, hüququn, siyasətin kitablarda təzahürünü tapması milli bütövlüyün əsasıdır. Digər formal ayrılıq ünsürbrini aradan qaldırmaq elə də çətin iş deyil.

Alimlər hər iki tərəfdə arxivlərdə qorunan sənədlərlə tanış olmaq, təbliğat işi aparmaq fürsəti əldə etdilər. Bu tay, o tay universistlərdə alimlər dərs verməyə başladılar. "Varlıq" jurnalının redaktoru Cavad Heyətin Şimali Azərbaycanın Tibb Universitetində mühazirələr oxuması adi məsələ sayıla bilərmi? Bu alimlər özləri ilə birlikdə ayrıca inkişaf etmiş elmi ədəbiyyatı gətirdilər.

Tələbə mübadibsi də uğurlardandır. Elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən dini təhsildə bu mübadilə sıradan bir məsələ olmayıb, əhəmiyyət kəsb edir.

İşləmək üçün xeyli mütəxəssis, o cümlədən həkimlər Cənubi Azərbaycana getdi. O cümlədən xəstələrin o tay-bu tay bilmədən yüksək səviyyəli müalicə almaq imkanları artdı.

Jurnalistlərin hər tərəfdə fəaliyyət göstərmək imkanı vahid informasiya məkanı formalaşdırmaqda mühüm addım sayıla bilər. Televiziya verilişləri mübadiləsi də müsbət hadisə olacaqdı. Bu razılaşma sənədlərdə razılaşdırılsa da, İran rejiminin günahı ucbatından reallaşmayıb.

Müqəddəs yerlərin, ziyarətgahların ziyarət olunması mümkünləşdi. İslam dininin Azərbaycan mədəniyyətində və yaşamda. cəmiyyətdə yeri hər kəsə aydındır. Heç bir cəmiyyət inamsız və imansız yaşaya bilməz. Uzun zaman islam dini rituallarından olan müqəddəs yerlərin ziyarəti mümkün olmamışdı. Bu sanki insanların içində bir boşluq yaradırdı. Ya da bir nisgil qalırdı, insanların daxilində. Mən mömin ailədə böyümüşəm. 70-ci illərdə dinə qarşı kampaniya aparılanda, evimizdə kütləvi şəkildə dini rituallar icra olunurdu. Bu o vaxtlar idi ki. ciblərinə ateist kitabçaları qoyanlar müqəddəs yerlərdən olan-qalan əmlakı da

aparır, məscidləri bilərəkdən araq anbarlarına çevirir, yas yerlərinə gedən mollaları belə təqib edirdibr.

O vaxt nurani ağsaqqallar, seyidlər bizim evə yığışar müxtəlif mövzularda, o cümlədən dindən və rejimin dinə münasibətindən danışirdılar. Mir Əyyub ağa kimi seyidlərə qulaq asanda insan özündən asılı olmadan daxilən sakitləşir, daxilən təmizlənirdi. Anamgil namaz üstə dua edəndə Allahdan əlçatmayan o müqəddəs yerləri ziyarət etməyi də qismət etməsini diləyəndə içim sızlayırdı. O ziyarətgahların qapalı yollarının açılması çox savab iş oldu. Quranda adı çəkibn Əshabi-kəfi, Məşhədi ziyarət edən soydaşlarımızın mənəvi rahatlıq tapmasında sərhəd hərəkətinin də az rolu yoxdur.

Sərhəd hərəkətindən sonra Arazboyu xeyli xam torpaqlar əhalinin istifadəsinə keçdi. Arazın suyundan sərvətlərindən istifadə etmək mümkün oldu. İndi bu o qədər adi görünür ki... Amma yerli camaat sərhəd hərəkətinə qədər qorxudan Cənuba tərəf hətta baxa bilmirdilər. Rus əsgərləri Arazkənarı kəndlərdə elə bir vahimə yaratmışdı ki, başqa yerlərdə də sərhəd haqqında, çayın o biri tayında gördükləri haqqmda danışmağa qorxurdu. Mən tələbəlik illərində Bakıdan Ordubada qatarla gələndə atam əvvəldən xəbər göndərirdi ki, sərhədçilər qatarda və Ordubad dəmir yol vağzalında sənəd istəyəndə etiraz etməyim. Yaman toxunurdu mənə rusların bu sənəd istəməsi. Hər dəfə mübahisəmiz düşürdü. Sənədlərim həmişə qaydasında olurdu, göstərmək istəmirdim. Bunu bir mübarizə forması hesab edirdim. Əslində belə hallar kütləviləşsəydi, pis mübarizə forması deyildi. Qandi üsulu effekti verərdi. Belə üsulların oxşar formalarından Cənubi Azərbaycanda istifadə edilib, 1979-cu il inqilabından sonra ABŞ malı olan cins şalvar geyməyə icazə vermirdilər. Harada polislər belə geyimli görsəydilər, paltarı ülgücləyirdilər. Dostlarım mənə danışır ki, yolunu tapmışdıq. Əvvəldən ülgüclə şalvarı evdə doğrayıb, geyinib çıxırdıq küçəyə. Polis nə edəcəyini bilmirmiş. Bu kiçik örnekdir. Amma bu etirazın mahiyyətində o durur ki, millət də, fərd də ruhunun ram edilməsinə imkan verməyə. Demək istəmirəm ki, sənəd göstərməməklə bir qəhrəmanlıq etmişdim. Sadəcə qəbul edə bilmirdim bu alçalmanı. Alçaldırdılar milləti. Sərhəd hərəkətindən sonra rayon ərazisində rus zabitlərinin sənədlərini yerli camaat yoxlayırdı. Əsaslandırırıdılar ki, ola bilər ki, ermənilər sizi kəşfiyyata göndərib. Mən belə hallara yol verməməyə çağırısam da, açığı, bu mənə xüsusi ləzzət verirdi. Rus sərhədçiləri rayon mərkəzinə alış-verişə çıxanda bizlərdən buraxılış

vərəqəsi götürürdülər. 180 dərəcəlik bu dəyişiklik “Sərhəd hərəkəti”nin nəticələrindən biri idi.

Sərhəd hərəkətindən sonra milli duyum bütövləşdi. Harasında ağrı oldusa, millət onu birgə yaşamağa çalışdı. Əvvəl belə deyildi axı. İran-İraq müharibəsi zamanı İraq tərəfi Təbüzə raketlər atanda fikirləşdim ki, mütləq münasibət bildirməliyəm. Sözüm böyük çıxmasın, amma imkan olsa idi, mütləq bir əsgər kimi köməyə gedərdim. Bir etiraz sənədi yazıb hazırladım. Məqsədim kütləvi imza toplayaraq imkanım çatan ünvanlara göndərmək idi. O vaxt bu sənədi cəmi yeddi nəfər imzaladı. Təklif şəklində rəhmətlik Xudu Məmmədova göndərdim. Fikirləşdim ki, bəlkə onlar bir şey edə bilərlər. Bu etiraz sənədində göstərirəm ki, İraq Təbrizə və Cənubi Azərbaycana atdığı raketləri Rusiyadan alır - Rus arsenalının formalaşmasında Şimali Azərbaycanın da payı var. Biz istəmirik ki, vəsaitimiz hesabına düzəldilən raketlər Cənub soydaşlarımıza qarşı istifadə olunsun. Və tələb qoymuşdum ki, Cənubi Azərbaycanın bombalanmasına son qoyulsun və s. O vaxt KQB bir az qanqaraçılıq etsə də, hər şey yoluna düşdü. Yəni millət Təbrizin ağrı-acısını bu tayda duymurdu. Bunu mən Xudafərin körpüsünün taleyi təhlükə altına düşəndə hiss etdim. Rusiya və İran Azərbaycanın bütövlüyü yadigarı olan Xudafərin körpüsünü sökməyi planlamışdı. Guya, Araz çayı üzərində suelektrik stansiyası tikmək üçün yer yox idi. İndiyə qədər soyadlarını unutmadığım bir rus və bir erməni o vaxt dövlət qəzetlərində mühəndis-mütəxəssis kimi bu lahiyəni təbliğ edirdilər. Böyük bir etiraz yazıb bir neçə qəzet və jurnala göndərdim. Tam şəkildə çap olunmasa da, yumşaldılmış təklif şəklində hansısa jurnalda verildi. Azərbaycanın bir neçə ziyalısı tələblərə reaksiya verdi. Proses dayandırıldı. Amma açığı reaksiya heç xoşuma gəlmədi. Millət belə məsələlərə biganə yanaşmamalıdır. Amma həm Şimali, həm Cənubi Azərbaycana onlarla oxşar hadisələrə biganəlik nümayiş etdirilib. Millətin probleminin o tay-bu tayı olmaz. Tarixi vətənin hər qarışına sahib çıxmalı, vətənin harası ağrısa - ya Şimal, ya Cənubda ona məlhəm olmalıyıq. Vətəndaş kimi, əsgər kimi, şəhid kimi. Mən millətimdən gözlədiyim münasibətin artıq formalaşmağa başladığını 1990-cı ildə Cənubi Azərbaycanın Zəncan vilayətində zəlzələ baş verəndə gördüm. Naxçıvanda az qala hər kəs kömək göstərmək üçün müraciət edirdi. Hamı fəlakət bölgəsinə yollanmaq üçün ərizələr verirdi. Böyük bir avtomobil karvanı ilə, əsasən, həkimlər, fəlakət bölgəsinə yollandıq. Doğrusu, mən Naxçıvandan gedən həkimlərin

bu səviyyədə qəhrəmanlıq, fədakarıq göstərəcəklərini təsəvvür etmirdim. Ən təhlükəli yerlərə getməyə cəhd edirdi bu insanlar. Biz Zəncana çatanda zəlzələ titrəyişləri davam edirdi. Qaldığımız mehmanxana əməlli-başlı çatladıqdan sonra düşündüm ki, həkimlər və tibb bacıları fikirlərini dəyişərlər. Heç nə olmayıbmiş kimi zəlzələnin episentri olan dağılmış əraziyə getmək fikrindən heç kim dönməmişdi. Yollar elə parçalanmışdı ki, bir çox kəndlərə, ümumiyyətlə, heç bir yardım olunmamış, hətta orda sağ adam olub-olmaması da məlum deyildi. Biz buraya gələn ilk qrup idik. Yaralılara gecə-gündüz çox səviyyəli yardım göstərirdik. Artıq yerli əhali kömək üçün çağıranda türkcə çağırır, həm də ancaq bizim yardım göstərməyimizi istəyirdi. Farslara bu yaman toxunurdu. Artıq bizi geri qaytarmağa çalışırdılar. Görünür, bizim yerli əhali ilə söhbətlərimiz də əhatədən çıxırdı. Mövzular tündləşirdi. Yaralıları gətirən kənd camaatı bildirdi ki, artıq kəndlərdə yaralıları uçuqun altından çıxarmağa çalışmırlar. Traktorlar uçuqunları örtür, bununla guya yoluxucu xəstəliklərin qarşısını almağa çalışırlar. Mən özümdən asılı olmadan hospitalın həyətində mitinqə oxşar bir tədbir keçirdim. Daha doğrusu, həyətdə İran rəsmisi ilə mübahisənin sonunda belə bir vəziyyət yarandı. Hamı məni müdafiə edirdi. Mən təcili surətdə qrupumla ən ucqar yerlərə getməyimi təmin etməyi tələb edirdim. Vəziyyət xeyli tündləşirdi, hətta yaralılarından bir çoxunu başqa xəstəxanalara köçürdülər. Bizi yaşayış məntəqəsindən bir neçə kilometr arasıda yerləşən qapalı bir yaşayış yerinə gətirdilər. Burada xidməti personaldan başqa heç kim yox idi. Və bir müddətdən sonra Naxçıvana qaytardılar. Bu mədəni surətdə persona-non-qranta elan etmək idi. Bu müddət ərzində Naxçıvandan yardıma gedən həkimlərin cənublu soydaşlarımıza göstərdiyi münasibət bir daha onu göstərdi ki, sərhəd hərəkəti uzun zaman yatmış hissləri oyadıb, heç bir mexaniki ayrılıq milləti ruhən ayıra bilməz.

Sərhəd hərəkəti dövründə və bundan sonrakı müddətdə artıq ruslar bizimlə bərabər tərəf kimi danışmağa başladılar. Ruslar xalqın iradəsinin ifadəçisi kimi bizləri qəbul edirdilər. Bu dolayısı ilə o demək idi ki, onlar özləri də etiraf edir ki, Moskvadakı mərkəzi hökumət də, Bakıda yaratdıqları marionetka hökuməti də xalqı təmsil etmir. Bu bir rus işğalıdır, Azərbaycan hökuməti də yerli satqınlardan ibarət canişinlikdir. Əlbəttə, satqın ifadəsini hökumətdə təmsil olunan onlarla millətinə bağlı məmurlara aid etmək olmaz.

Söhbət prinsipcə hakimiyyət ierarxiasının təşkilindən gedir. Əlbəttə, yerli hökumət Moskvada təyinatla formalaşdırıldığından heç bir legitimlikdən söhbət gedə bilməzdi. Milli Azadlıq Hərəkatı dövründə mənəvi hakimiyyət xalqa və onun təmsilçilərinə məxsus idi. Bunu Rusiya təmsilçiləri də anlayır və onlar üçün nə qədər ağır olsa da, bizimlə danışıqlar aparmaq məcburiyyətində qalırdılar. Biz də danışıqlardan millətə layiq davranış nümayiş etdirməyə çalışırdıq. Rus generalı başda olmaqla Rusiya nümayəndə heyəti ilə Ordubadda ilk danışıqdaca ruslara bidirdim ki, danışıqlar tərcüməçi vasitəsi ilə aparılacaq və hər nümayəndə heyəti masada öz tərəfinə təmsil etdiyi ölkənin bayrağını qoyacaq.

Əks təqdirdə heç bir danışıqdan söhbət gedə bilməz. Nümayəndə heyəti bir-birinə qarışdı. General qaralmışdı. Mən ilk gedişdəcə uddum. Psixoloji üstünlük tam bizim tərəfdə idi. General özünü toxtaq göstərəcək belə məsələlərlə danışıq ləngitməməyi məsləhət gördü. Mən tələbimə əməl olunmasa, danışıq olmayacağını bildirdim. Rus özündən çıxırdı. Bir az yüksək tonla "Axı bunun nə əhəmiyyəti var?" dedi. Mən də süni bir əsəbiliklə: "Əvvəla, bundan sonra danışıqlara diplomat göndərin, çünki siz hərbcilər danışıq masası arxasında da özünüzü döyüş meydanındakı kimi hiss edirsiniz, ikincisi isə mənim tələbim olduqca əhəmiyyətlidir. Dövlətləri təmsil edən nümayəndələr öz dövlət dillərində danışmalıdırlar. Dövlətin atributu kimi bayrağın da olması vacibdir. Dövlətin rəmzinə hörmətsizlik, onun xalqına hörmətsizlikdir" - dedim. General: "Siz ki rus dilini bilirsiniz, bəlkə..." Mən onun sözünü kəsərək tərcüməçiyə bildirdim ki, ona de ki, danışıqların rəsmi hissəsinə başlayırıq. Əvvəldən hazırladığımız bayraqları gətirdilər. Üçrəngli bayraq ona tanış deyildi. O, bayrağı xeyli süzdükdən sonra danışıqlara başladıq. Baş verənlər Azərbaycan nümayəndələrinin hamısına, o cümlədən Kommunist Partiyası (KP) Ordubad Rayon Komitəsinin birinci katibinə də xüsusi ləzzət vermişdi. Əsas o idi ki, hələ SSRİ dağılmasa da, biz Özümüzü işğal olunmuş və bu statusa - tezliklə son qoyacaq müstəqil dövlətin təmsilçiləri kimi təqdim edir və rüsları da bu reallığı qəbul etməyə məcbur edirdik. "Gülüstan", "Türkmənçay" müqavilələri, sərhəd delimitasiyası və demokrasiası, xətti haqda, rus ordusunun burada statusu haqda çox əhəmiyyətli danışıqlar apardıq, Bu danışıqların nəticəsi idi ki, sonradan rus ordusunun ilk dəfə Azərbaycandan çıxarılması, məhz, Ordubadda baş verdi. Ordubadın Kilit kəndi yaxınlığında Ermənistanla sərhəddə

yerləşən sərhəd dəstəsinin şəxsi heyəti çıxarılan gün bizim ilk sərhəd dəstəsi burada yerləşdi. Rəsmi yolasalma mərasimi təşkil etmişdik. Rusların yüksəkrütbəli zabitlərinin də iştirak etdiyi bu mərasimdə axırncı dəfə rusların şəxsi heyəti düzüldü. Mən çıxış etdim ki, “cənab zabitlər və əskərlər, siz bu gün öz vətəninizə yola düşürsünüz. Bundan sonra hərbi xidmətinizi öz vətəninizdə keçirəcəksiniz. Rusiya və Azərbaycan qonşu olduqlarından mehriban və dost olmaqları məqsədəüygündür. Biz bir-birimizin haqlarına, ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmətlə yanaşmalıyıq. Zorla başqasının bədbəxtliyi üzərində xoşbəxtlik qurmaq olmaz. İmperiya münasibətləri bitdi. Biz bərabər tərəfli mehriban Rusiya-Azərbaycan münasibətləri qurmaqda maraqlıyıq və s.”. Uzun bir nitq söylədim. Mayor Şahmurad bəyin rəhbərliyi ilə sərhəd məntəqəsini təhvil aldıq. Həmin gün Elçibəylə əlaqə saxladım, məlumat verdim. Sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Bəy prezident seçildikdən sonra həmin günü Azərbaycan sərhəd qoşunlarının yaranması günü kimi fərmanla təsdiq etdi. Sonrakı günlər digər beş sərhəd dəstəsini də təhvil aldıq. Beş dəstə birlikdə sərhəd kamendaturası təşkil edirdi. Kamendaturanın rəisi Şahmurad bəy oldu. O rusların vaxtında da bu kamendaturanın rəisi idi. Hər şeyi atıb bizim yanımıza gəlmişdi. Sonralar Naxçıvan sərhəd dəstəsində qarargah rəisi vəzifəsində çalışdı. Olduqca bacarıqlı, savadlı, vətənpərvər, qorxmaz bir hərbiçi idi. Ordubadda “Xorxat” yüksəkliyi uğrunda döyüşdə əsgərləri ilə birlikdə ermənilərlə, az qula, əlbəyaxa döyüşə girmişdi. Əsgərlər ona çox inanırdılar. Ordubad müdafiə sisteminin müasir tələblərə uyğun yenidən qurulmasında da xüsusi rolu oldu. Sonralar eşitdim ki, Horadizdə də erməniyə qarşı qəhrəmanlıqla döyüşüb. Biz Ordubadda da ilk könüllü müdafiə dəstəsini yaratmağa başlayanda Şahmurad bəy Məğri sərhəd dəstəsinə tabe olan beş sərhəd məntəqəsindən ibarət olan Ordubad kamendaturasının rəisi idi. İntizamlı, təmiz, işini bilən bu zabit kommunist ideologiyasına Pavel Korçağın qədər inanırdı. Tez-tez görüşməyə başladıq. Başa düşdük bir-birimizi. Günlərin birində bir “UAZ” silah da götürüb ilk könüllü müdafiə komitəsinin qarargahına gəldi. Təkid etdim ki, qayıt. Sən orda bizə daha çox lazımsan. Qərarı qəti idi: “Mən hərbi elmini ona görə öyrənməmişəm ki, ermənilər vətənimə hücum etsin, mən də Arazda ruslarla balıq tutum” - dedi. Həmin gündən bizimlə oldu. Sonralar kəcirdiyimiz əməliyyatlarda, rus sərhədçiləri ilə apardığımız danışıqlarda məsləhətləri xeyli köməyimizə çatdı.

Rusların çıxmasını təkid etdiyimiz dövrdə Rusiya sərhəd qoşunları komandanı general Nikolayev mərhum Afiyəddin Cəlilovla Ordubada danışıqlara gəldi. Rusiya prezidenti Yeltsin mənimlə bağlı Azərbaycan hökumətinə bir etiraz göndərmişdi. İsa bəy Milli Məclisin sadri idi. Mənə zəng edib bu haqda dedi və Afiyəddin Cəlilovla general Nikolayevin vertolyotla Ordubada yola düşdüklərini bildirdi. Yeltsin məni quldur-zad adlandırmışdı. Fikirləşdim ki, Nikolayev də yəqin çox aqressiv gəlir. İsa bəy dedi ki, Əbülfəz bəylə də danışıb, şəraitə uyğun hərəkət et. Necə deyərlər, danışıqlara muxtar hüquqlarla gedirdim. Bu görüşün nəticəsinin Azərbaycanda rus ordusunun qalib-qalmamasına xeyli təsiri olacaqdı.

Yeltsin nümayəndəsini şəxsən göndərmişdi. Hesabatı da şəxsən qəbul edəcək və bu hesabatı uyğun da qərar qəbul edəcəkdə. Mənim missiyam olduqca ciddi idi. Rus generalı mütləq danışıqlardan sonra Yeltsinə "Oradan mütləq çıxmaq lazımdır" deməli idi. Mən bu təəssüratı nəyin bahasına olursa-olsun onda yaratmalıydım. Olduqca məsuliyyətli bir iş idi. Ordubad dəmir yol vağzalına yaxınlığında yerləşən sərhəd məntəqəsində görüşməli idik. Mən rus ordusundan köməyimizlə qaçan zabitlərin, əsgərlərin siyahısını, sərhəd məntəqəsinin yerli hakimiyyətdən təcizə ilə bağlı asılılığı, mitinqlərin qətnaməsini, Ordubad şəhər və rayon məclisinin qərarlarını, o cümlədən Azərbaycan Nazirlər Sovetinin (Kabinetinin) rus ordusunun əmlakının milliləşdirilməsinə aid sərəncamını özümlə götürdüm. Çeçenistan prezidenti Cövhər Dudaevə yazdığım məktuba aldığım cavab məktubunu da özümlə götürmüşdüm. Şahmurada görüş zamanı bir jest etməyi tapşırırdım. Mənim işarəmlə, o bunu edəcəkdə. Qonaqlar gəldilər. Qarşılanma mərasiminə Şahmuradı göndərdim. O müstəqil azərbaycanlı hərbi kimi onu salamlamış, onun mühafizə xidmətinə isə artıq səlahiyyətlərinin bitdiyi və mühafizəni öz üzərinə götürdüyünü, bunun üçün hər cür imkana malik olduğunu bildirmişdi. Onları bir az da gözləyib danışığa getdim. Şahmurad bəyin qarşılanma mərasimi generalı xeyli sındırırsa da, danışığa hücumla başladı. Onu xeyli irəli buraxdım. Ağız köpüklənən momentdə "Siz bir dəfə bura bizimlə döyüşməyə, Əfqanıstan təcrübəsi olan polkovniki "Krokodil" tipli xeyli vertolyot, 50-yə qədər zirehli texnika ilə göndərdilər. O, nəticə əldə etməyib geri qayıtdı. O vaxt bizim imkanlarımız olduqca məhdud idi. İndi xeyli güclənmişik, amma sizə qarşı döyüşmək üçün

yox. Erməni hücumlarını dəf etmək üçün. Amma siz danışıqdan imtina edirsinizsə, onu açıq bildirin. Amma əvvəl, bu sənədlərlə tanış olun, sonra bizim mayorla danışırsınız, lazım olsa, mənə Afiyəddin bəy xəbər göndərər”. Sənədləri generala təqdim edərək, Şahmurada işarə edib otağı tark etdim. Məni saxlamağa çalışan Afiyəddin Cəlilova işarə etməyə macal tapdım. Anladı. Maşına oturub oranı tərək etdim. General bütün sənədlərlə, ordusundakı vəziyyətlə tanış olduqdan sonra, düşünməyə məcbur olmuşdu. Ona Dudayevin mənə göndərdiyi məktub çox təsir etmişdi. Cövhər Dudayev məktubda bildirirdi ki, Ordubadda rusların sizə qarşı hər bir hərəkətinə Çeçenistanda, Rusiyada cavab verəcək və istənilən köməyi də göstərməyə hazırdır. Məktubun şokundan çıxmamış Şahmurad razılaşdığımız jesti etmişdi. Şahmurad bəy gözəl tərtibatda rus hərbi qüvvələrinin Naxçıvanda dislokasiyasını, təchizatını, döyüş imkanlarını, köməkalma perspektivlərini ehtiva edən xəritə və cədvəlləri stolun üzərinə düzüb, qarşıdurma və partizan hərəkəti perspektivi haqda danışmışdı. Sonda isə “Mən Rusiya hərbi məktəbinin məzunuyam, zabit kimi borcumdur deyim ki, burada Əfqanıstanı yaşaya bilərsiniz. Məsləhət görürəm ki, siyasilərlə söhbəti davam edəsiniz və məsələni bizim öhdəmizə buraxmayın. Biz sadəcə bunu istəmirik.” Məni ratsiya ilə çağırıdılar. Danışığı Şahmurad bəyə həvalə etdiyimi bildirib, ora qayıtmaqdan imtina etdim. Afiyəddin Cəlilovun “təkidli” xahişlərindən sonra ora qayıtdım. General əməllicə ağıllanmışdı. Şahmurad bəyə baxdım. Xüsusi vəziyyət alıb mənə raport verdi. Sanki general otaqda deyildi. Şahmurada “azad ol” komandası verib, həvəssiz şəkildə üzümü Afiyəddin bəyə tutub “gedirsinizmi” soruşdum. O: “Yox, general səninlə söhbəti davam etdirmək istəyir”. “Eşidirəm” deyib generala baxdım. General: “Cənab Quliyev, mənə elə gəlir ki, ayrılıqda da elə etməliyik ki, xalqlarımız arasındakı dostluq münasibətlərinə xələl gəlməsin. Siz keçən dəfə bizim bir sərhəd məntəqəsindən silah-sursat və zabitləri aparmaqla, az qala, müharibə yaratmışdınız. Biz öz əmlakımızı götürüb gedəcəyik. Gəlin, bunun mexanizmini düşünək. Amma inanmıram ki, siz sərhədləri qoruya bilərsiniz”. Nikolayev “Aza” sərhəd məntəqəsindən hücum edib silah-sursatı aparmağımıza işarə edirdi. O vaxt zabitləri də biz mənzil başına çatana qədər heç yerə xəbər verə bilməmələri üçün özümüzlə götürmüşdük. Ruslar rayon ərazisində yerləşən bütün beş sərhəd məntəqəsinin ən güclü və müasir silahlarını bura toplamışdı və

Rusiyaya yola salmaq üçün qablaşdırmışdı. Biz bu silahları götürmüşdük. Mən “Cənab general, biz keçən dəfə Azərbaycana məxsus əmlakın gizlicə Rusiyaya daşınmasının qabağını aldıq. Müharibəyə gəlincə isə, biz Rusiya ərazisinə hücum etməmişik və orada əsgərlərimiz də yoxdur. Azərbaycan sərhədlərində isə xalqın iradəsi hakimdir. Kənardan kimsə hərəkətlərimizi məhdudlaşdırma bilməz. Bu sərhədlərin, daxili ərazilərin, yeraltı, yerüstü sərvətlərin sahibi bizik. Siz Azərbaycanı tərk edəndə özünüzlə ancaq şəxsi heyəti aparacaqsınız. Bütün əmlak, o cümlədən silah-sursat Azərbaycan Respublikasına mənsubdur. Mən sizi Respublika Nazirlər Sovetinin (Kabinetinin) sərəncamı ilə də tanış etdim. O sənəddə respublika ərazisindəki bütün hərbi əmlakın Azərbaycana məxsus olduğu göstərilib. Güman edirəm ki, Siz yenidən zorla ölkənin qanunlarını pozmağa cəhd etməyəcəksiniz” - dedim. Sonrakı saatlarda artıq prinsipçə razılaşdırdığımız bu məsələnin mexanizmi üzərində müzakirələr aparırdıq. Afiyəddin Cəlilov görüşdən son dərəcə məmnun qaldığını gizlətmirdi. Bakıya uçmağa hövsələsi çatmadı. Elə buradaça Azərbaycan rəhbərliyi ilə əlaqə saxlayıb “yüzfaizli uduş” müjdəsi verdi. Biz heç sərhəd itlərini də aparmağa icazə vermədən sərhəd dəstələrini milliləşdirdik. İki Azərbaycan sərhədçiləri milli bayrağı qaldırıb, Azərbaycan Respublikasının himnini oxudular və xidmətə başladılar. Bütün Naxçıvan ərazisində, ancaq Ordubadda rus sərhədçiləri heç nəyi apara bilmədi. Biz “Aza” əməliyyatını keçirən dövrdə başqa yerlərdən rus hərbiçiləri ən ciddi silahları aparmışdılar. Amma bu qazanılanların müqabilində elə də ciddi itki deyildi. Əsas o idi ki, rus ordusunun sərhəd hissələri ərazimizi tərk etmişdi. Sonralar başqa təyinatlı rus hərbi hissələri də Azərbaycanı tərk etməyə başladı. Bu prosesin yaranması və inkişafın sürətlənməsində sərhəd hərəkəti önəmli rola malikdir.

Nəticədə, Azərbaycan ikiyə bölündükdən sonrakı iki yüz ildə “sərhəd hərəkəti” Azərbaycan xalqının bu ədalətsizliyə qarşı etdiyi ən möhtəşəm etiraz aksiyalarından biri kimi tarixə düşdü. 1813 və 1828- ci illərdə İran və Rusiyanın bağladığı Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri, bu hərəkəti həyata keçirməklə Azərbaycan xalqı tərəfindən məhkum olundu.

Bölmədən sonrakı dövrdə Şimali və Cənubi Azərbaycan ayrı-ayrılıqda problemlərini həll etməyə cəhd etmiş, heç bir həllətmə modelində problemlərin köklü həllinin tarixi bütöv vətəndə millətin

bütövləşməsinə bağlı olduğuna istinad olunmamışdı. Sərhəd hərəkatı bu yanaşmanın səhv olduğunu ortaya qoydu.

“Sərhəd hərəkatından” sonra həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatlarının pozitiv nəticələrinin dayanıqlı olmamağının səbəbi kimi problemlərə bütöv millətin problemi kimi yanaşılmaması və problemlərə bölünmənin, milli gücün bölünməsinə rəvac verdiyi aydınlaşdı.

“Sərhəd hərəkatı” onu göstərdi ki, mexaniki vasitələrlə, müqavilələrlə milləti bir-birindən ayırmaq olsa da, milli ruhu bölmək olmaz.

Sərhəd hərəkatı milli hədəfi - bütүн tarixi vətəni göstərən milli mayak effekti verdi. Sərhəd hərəkatı həm Cənubi, həm Şimali Azərbaycana bir mesaj oldu - Rusiya və İran Azərbaycan məsələlərində söylərini 100 illərdir birləşdirir. Duruş gətirmək üçün düşmənlərə qarşı Şimali və Cənubi Azərbaycan söylərini birləşdirməlidir.

Almanların arasındakı Berlin divarının uçurulması ərəfəsində “sərhəd hərəkatının” planlanması və uğurla nəticələnməsi onu göstərdi ki, bütöv Vətən uğrunda aparılan mübarizə qlobal dünya siyasəti ilə uzlaşdırılmış şəkildə aparılmalıdır.

“Sərhəd hərəkatı” Cənubi Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatı, Şimali Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatı tendensiyalarının “Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatı” formasına transformasiya olunmasına yol açdı.

“Sərhəd hərəkatı”, 1920-ci ildə Rusiyanın Azərbaycan Demokratik Respublikasını işğal etdikdən sonra yerli satqınlarla birlikdə on minlərlə mübarizi, ziyalını məhv etməsinə baxmayaraq, milli haqlar uğrunda mübarizə aparacaq yeni mücahidlər nəslinin yetişdiyini sübut etdi.

“Sərhəd hərəkatı” əhalinin özünüdərkini, siyasi səviyyəsinin olduqca yüksək olduğunu göstərdi. Əhalinin nizamlı, mütəşəkkil fəaliyyətə hazır olduğu məlum oldu.

1813-cü və 1828-ci il Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri xalqın ən böyük auditoriyasında, mitinqlərdə ciddi təftiş olundu. Müqavilələr bağlandıqdan “Sərhəd hərəkatına” qədər heç vaxt bu müqavilələr belə təftiş və məhkum olunmamışdır.

“Sərhəd hərəkatı” yerli kommunist rəhbərliyini Moskvadan uzaqlaşmağına, xalqla yaxınlaşmasına xeyli təkən verdi.

Xalq, hərəkət zamanı dərk etdi ki, güvənc yeri özüdür, 100 illərlə ayrı salınmış qardaşlarıdır.

“Sərhəd hərəkəti” Azərbaycanı işğal etmiş Rusiyaya ilk persona-non-qranta əmri oldu.

“Sərhəd hərəkəti” zamanı Cənubi azərbaycanlı soydaşlarımızın Araz çayı kənarında kütləvi iştirakı onların leqal şəkildə bütövləşmə arzularının ifadəsi idi.

“Sərhəd hərəkəti” heç bir ideologiya və hökumətlərin, rejimlərin siyasi baryerlərinin milli məsələnin ört-basdır etmək qüdrətində olmadığını sübut etdi.

“Sərhəd hərəkəti” Şimali Azərbaycanda Rusiyanın ideoloji təsir imkanlarını itirdiyini sübut etdi. Cənub soydaşlarımızın da hərəkətə münasibəti fars rejiminin Cənubda ancaq zora söykənərək mövcud olduğunu ortaya qoydu.

“Sərhəd hərəkəti”ni Rusiya KQB-sinin təşkil etdiyini iddia edənlər zaman keçdikcə anladılar ki, bu hərəkət Rusiyanın mənafeyinə ağır zərbə vurdu. Şərqi Avropada geosiyasi mübarizədə təsir imkanlarını itirən Rusiya Cənubda da eyni aqibətlə üzləşdi; Rusiyanın regionda hərbi mövcudluğunun sonunun başlanğıcı oldu; Sərhəd hərəkəti zamanı həm də Naxçıvanın Türkiyə ilə 11 kilometrlik sərhədi söküldü. Rusiyanın Türkiyə ilə Azərbaycan arasında yaratdığı baryerlərdən biri ləğv olundu; Türkiyənin Naxçıvanla əlaqəsinin yaranması Ermənistanı siyasi diskomfort vəziyyətə saldı; Qərb dəyərlərinin regiona gəlişi xeyli asanlaşdı; Azərbaycanın bütövləşməsi yolunda atılan addım kimi sərhəd hərəkəti perspektivində Rusiyanın regionda bir dostunu - İranı itirməsinə səbəb olardı, bu, Rusiyanın Fars körfəzinə çıxışını itirməsi olardı. Üstəlik, ona əks oriyentasiyalı bir dövlətin - Azərbaycanın yaranmasına zəmin olardı. Bütün bunlar Rusiyanın mənafeyinə ciddi zərbə sayıldığından sərhəd hərəkətinin KQB tərəfdən təşkil olunduğunu iddia edənlər yanlışlıqlarını anladılar. “Sərhəd hərəkəti”nin müəllifi xalq özü, onun inandığı liderləri, Xalq Cəbhəsi idi.

“Sərhəd hərəkəti” Azərbaycan tarixinə - 31 dekabr bayramını Dünya Azərbaycanlılarının Milli Həmrəylik Gününü verdi.

“Sərhəd hərəkəti”ndan sonra ilk dəfə dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan azərbaycanlılar İstanbulda bir araya gəldilər. O tay, bu tay seçimi olmadan Azərbaycan problemlərini müzakirə etdilər.

“Sərhəd hərəkəti” bütün dünyaya Azərbaycanın bölünməsi problemini çatdırdı və xalqın bu problemi həll etmək əzmində olduğunu göstərdi. Uzun zamandan sonra Araz çayının o tay bu tayına gəlin köçürüldü, qohumluq telləri daha da möhkəmləndi. Qohumlar on illər sonra bir-birini tapdılar.

“Sərhəd hərəkəti”ndan sonra Cənubda hakimiyyət orqanlarında xeyli vətənpərvər insanların çalışdığı məlum oldu. Və bu insanlar əllərindən gələnlə hər türlü köməkləri bizlərə göstərdilər.

“Sərhəd hərəkəti”ndan sonra yaranan ticarət əlaqələri həm sözün hərfi mənasında, həm də konsolidasiya prosesində xeyli əhəmiyyətli amil oldu.

Naxçıvan düşdüyü blokada vəziyyətindən qismən də olsa çıxdı. Türkiyə ilə əlaqələrin intensivləşməsi vəziyyəti bir az da yaxşılaşdırdı.

Cənubi Azərbaycandakı soydaşlarımız da yeni bazar əldə etdilər.

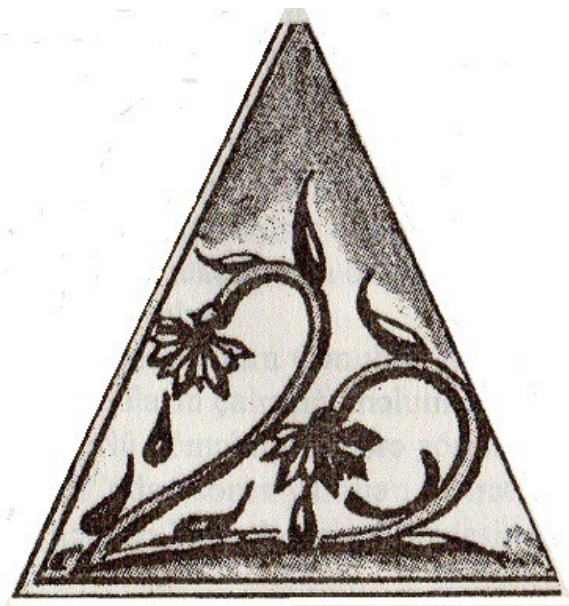
Mədəni əlaqələr məcraya düşdü. Tələbə mübadiləsi, müqəddəs yerlərin ziyarət olunması sərhəd hərəkətindən sonra reallaşdı. Ən əsası o idi ki, milli duyum bütövləşdi.

“Sərhəd hərəkəti” Azərbaycandakı işğalçı rus ordusu kontingentinin özünün birinci sort adamlar kimi aparmasına son qoydu. Onların dövlət rəsmiləri də artıq Azərbaycan xalqının təmsilçiləri ilə bərabər tərəf kimi danışmağa, hesablaşmağa başladılar.

“Sərhəd hərəkəti” işğalçı rus ordusunu Azərbaycana tərki etməsinin əsasını qoydu. Bu işə müstəqilliyin əldə edilməsi yolunda ən mühüm addımdır.

“Sərhəd hərəkəti” Azərbaycan tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biri kimi əbədiyyət qazandı.

YANVAR ƏRƏFƏSİ (20.01.1990)

1990-cı ilin 20 yanvar gecəsi - əzəmətli Şimali Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatının Rus imperiyasının nəhəng ordusunun basqısına maruz qaldığı gün. Bu, 20 yanvarın tanındığı onlarla adlardan biridir. Təkcə XX əsrdə Azərbaycanın həm şimalında, həm cənubunda bir neçə dəfə baş verən Milli Azadlıq hərəkatından biri kimi 80-ci illərin sonunda baş verən növbəti hərəkat 90-cı ildə qana boyansa da, 1991-ci ildə Şimali Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini elan etməsi ilə tamamlandı. Müstəqilliyə gedən yol, müstəqilliyimiz və bütövlüyümüz əlimizdən alınan gündən başlayıb. Müstəqillik uğrunda mücadilələrin sangiyən dövrü də, güclənən dövrü də olub. Dalqavari davam edən proses heç vaxt dayanmayıb. Hələ XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya bir neçə dəfə Azərbaycana yürüş etsə də, duruş gətirə bilməyərək geri çəkilməmişdi. 1813 və 1828-ci illərdə isə Azərbaycanın bölünməsi baş vermişdir. Bundan keçən dövr ərzində Azərbaycanın həm cənub, həm də şimal hissəsində işğala qarşı mübarizələr aparılmışdır. XX əsrin sonunda belə bir mübarizəni aparmaq və Azərbaycanın bir hissəsini Şimali Azərbaycanı müstəqilliyə qovuşdurmaq taleyimizə düşdü. Bu məşəqqətli, itkili, ağırlı, amma şərəfli dövr Azərbaycanın son 200 illik tarixində müstəsna yerə malikdir. 20 yanvar həm təhlilçilər, siyasilər, iştirakçılar və müşahidəçilər tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilir. Bu ərəfədəki hadisələri kimisi xalqın aldadılması, kimisi hərəkata rəhbərlik edən AXC-nin bacarıqsızlığı, kimisi klanlararası mübarizə, bir başqası ermənilərin Sumqayıt hadisələri müqabilində qisası və s. kimi qiymətləndirir. Xarakterindən, gedişatından, səhvindən-düzündən asılı olmayaraq hadisə mahiyyətə Milli Azadlıq hərəkatının Rus imperiyası tərəfindən boğulma cəhdi idi. Milli Azadlıq hərəkatının isə niyə baş verdiyin irad tutmazlar. O millətin ki, tarixi ərazilərində milli dövlət əvəzinə işğalçı dövlət hansısa formada mövcuddur, orada Milli Azadlıq hərəkatı labüddür. Ədalətli status-kvotu pozulmuş belə millətlərdə niyə Milli Azadlıq hərəkatı baş verdi, yox indiyə qədər niyə MAH baş vermirdi - sualı verərlər. Ona görə tarixən davam etmiş 1988-ci ildən açıq və kütləvi xarakter almış milli dirçəliş niyə baş verdi şəklində təftişə çəkmək doğru deyil. Əlbəttə, hərəkatın idarə olunması, taktiki seçimlərdə səhvlər xeyli olub. Bu səhvlərin bir qismi obyektiv xarakterdə olsa da, bir qismi də obyektiv xarakterdə deyildi. Baş verənləri təhlil etmək, səhvləri araşdırmaq lazımdır. Amma bunu tədqiqat kimi ortaya çıxarmaq, MA-ın gözdən salmaq naminə

təftişçilikdən əfsəldir. Keçmişə baxıb, baş vermişləri fərqli ssenariləşdirmək olduqca asandır. Amma zamanında qərar vermək o qədər də asan məsələ deyil. 20 yanvar hadisələrinə qiymət verəndə bəzən o dövrdəki tanınan şəxslərə münasibətdə təsirini rəydə büruzə verir. Belə hallarda qiymətləndirmə obyektivliyini itirir. Doğrudur, istənilən rəy daha çox subyektivdir. Rəyi bildirənindir. Amma real olana daha yaxın olmaq üçün şəxsi münasibət və şəxslərə münasibət əsas götürülməməlidir. Üstəlik, MAH-ı şəxslərə bağlamaq da doğru deyil. Hərəkətdə liderdən çox, cəmiyyətin dinamik hissəsi söz sahibi olur. Liderin əsas xidməti daha çox bu dövrə qədər - hərəkətin açıq və kütləvi mərhələsinə qədər dinamik hissəni hazırlamaqla ölçülməlidir. Ona görə 80-ci illərin axırında baş verən MAH-ın yaranmasında bir çox ziyalılar kimi, Əbülfəz Elçibəyin də əməyi müstəsna idi. 60-cı illərdən mübarizə aparan Bəy 70-ci illərdə ilk siyasi məhbus idi. Yəni əsas cəmiyyətin dinamik hissəsini hazırlamaqdır. Mitinglə aparıcılıq sonrakı yerlərdə gəlir. Miting aparıcısı cəmiyyətin məlumatlandırma, müəyyən qədər təsir də edə bilər. Amma qəbul olunmasını istəyəndə meydanakıların istəyinə uyğun danışılır. 88-ci il hadisələrində də belə idi. Daha məqsədəuyğun təkliflərlə, ciddi, uzunmənzilli hədəfləri ehtiva edən taktiki təklifləri ilə çıxış edən əksəriyyət qəbul olunmadı. Amma kütlə ilə oynayan çoxları qəbul olundu. Yəni kütlənin istəyinə uyğun dəyişmələrə məruz qalan bu adamlar MAH-nın taleyinə təsir edə bilməzdi. Amma bir çox siyasətçilər, təəssüf ki, bu adamlara olan münasibəti, həm də çox halda doğru münasibəti, təəssüf ki, bütövlükdə hərəkəti formalaşdıran təmənnəsiz insanlara, cəmiyyətin vətənpərvər bölümünə aid edirlər. Bu dövrdə baş verənlər lokal xarakterli deyildi. Yəni, hadisələr təkcə Bakıda deyil, bütün respublika ərazisində baş verirdi. 20 yanvarda rus ordusunun imperiyanı dağılmaqdan qorumaq cəhdi də sürpriz olmamalı idi. Buna qədər Moskva onun təsir dairəsindən çıxmaq istəyən Şərqi Avropa ölkələrində - Macarıstanda, Polşada, Çexoslovakiyada, Sovetlər imperiyasına daxil olan respublikalarda - Qazaxıstanda, Gürcüstanda eyni cür davranmışdı. Yəni istənilən ehtiyatlı mübarizə üsulu, yumşaq taktika rus imperiyasının davranış tərzini dəyişməyəcəkdi. Təkcə müstəqillikdən imtina rusun davranışını dəyişə bilərdi. Baş verən hadisələrdən öz məqsədinə bəhrələnenlər var idi. Bunu heç kim inkar etmir. İstənilən ölkədə inqilablar, Milli Azadlıq hərəkəti vaxtı qarışıqlıqlardan kiçik və böyük məqsədlə

istifadə halları olub. Amma bu o demək deyildir ki, 80-ci illərin sönunda Milli Azadlıq hərəkatından bəhrələnənlər bu hərəkatın yaranmasında təsiredici qüvvəyə malik olmuş və ya onu idarə etmişlər. Mən proseslərin mətbəxində olan adam kimi bunu rədd edirəm. MAH-ın aparıcısı olan Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) müxtəlif dünyagörüşlü insanların təmsil olunduğu bir təşkilat idi. Burada qərar qəbul etmək elə də asan məsələ deyildi. Vaxt keçdikcə, təşkilat inkişaf etdikcə, burada dünyaduyumu eyni olan insanların qruplaşması prosesi də gedirdi. Mən hesab edirəm ki, bu cür qruplaşma etiraz və qarşıdurmaya çevrilməli deyildi. AXC İdarə Heyəti siyasi iradə nümayiş etdirib ən azından fraksiyaların leqal fəaliyyət mexanizminin işləməli idi. Dünya təcrübəsində klassik Xalq Cəbhələrinin yaranma formalarından biri kimi mövcud partiya və ictimai təşkilatların bir araya gəlməsi variantı daha çox təsadüf olunandır. Milli maraqlar təhlükə altına düşdükdə bu proses gedir. Sovetlər imperiyasında birpartiyalı sistem olduğundan yuxarıdakı proses fərqli inkişaf etdi. Doğrudur, ölkədə müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərən təşkilatlar var idi və onlar AXC-də birləşdi. Amma, əsas ağırlıq fərdi qəbulun üzərində idi. Bu nəhəng təşkilatda fraksiyaçılığın leqallaşmaması, hüquq və məsuliyyət bölgüsündə disbalans, daha doğru qərarların qəbuluna mane olsa da, hesab edirəm ki, AXC bütövlükdə həmin ərəfədə üzərinə düşən missiyanı çox uğurla yerinə yetirə bildi. Ortada nəticə var. Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatının nəticəsində milli müstəquliyini əldə etdi. Bu başqa məsələdir ki, daha az itki, daha az əziyyət və Qarabağ məsələsinin də daha fərqli durumuna nail olmaq mümkün olsaydı, yaxşı olardı. Amma düşmənin tərəfin fəaliyyətini və istəklərini, Azərbaycan daxilində 70 il pozucu şəbəkənin mövcudluğunu da unutmaq lazım deyil. Əslində AXC-nin aparıcılığı ilə Milli Azadlıq hərəkatının ən böyük uğuru o idi ki, imperiya əlindəki saysız-hesabsız rıçaqlarla heç nəyə nail olmadığından ən açıq, ən kobud, ən biabırçı və ən qısamüddətli nəticə verən, ən qısa müddətə iflasa uğrayan üsula - ordudan istifadəyə əl atdı. Mən bir daha o qənaətdə olduğumu bildirirəm ki, istənilən yumşaq mübarizə taktikası rusların davranışını dəyişməyəcəkdi. Çünki, ruslar bir neçə səbəbdən Azərbaycanda qırğın törətməli idilər. Əvvəla, qarşıdan parlament seçkiləri gəlirdi. Bu seçkilərə qədər müəyyən tədbirlər görülməli idi. Milli demokratlar parlamentə seçkiləri bütövlükdə udacaqdılar. Onsuz da ölkədə mövcud hakimiyyətə heç bir inam yox

idi. Hakimiyyət formal xarakter daşıyırdı. Kommunist Partiyası öz ideologiyası ilə birlikdə iflasa uğramışdı. Seçkiləri saxtalaşdırmaq da asan olmayacaqdı. Belə olan balda legitim hakimiyyət milli demokratların hesabına formalaşacaqdı. Bu isə Rusiyanın başını aşağı salaraq Azərbaycanı tərk etməsi demək idi. Hətta 20 yanvar qırğınından sonra da, əhalinin siyasi fəal hissəsi, AXC ruslar tərəfindən çox ağır zərba alsa da, seçkilərdə dirəniş göstərə bildi. Fövqəladə vəziyyət şəraitində AXC-nin demək olar, yarımleqal fəaliyyətə keçdiyi bu ərəfədə bir neçə AXC lideri və təəssübkeşinin parlamentdə təmsil olunması ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünsə də, hadisələrin sonrakı inkişafı bu fikrin səhv olduğunu göstərdi. Bizlərə parlamentə üzv seçilənlərin guya icazəli seçilməsini bildirsələr də, əslində, mənzərə tam fərqli idi. Seçkini AXC tam udsa da, əksəriyyət yerlərdə saxtalaşdırma aparılmışdı. Parlamentə düşən demokratların təmsil olunduğu yerlərdə sadəcə bu saxtalaşdırmanı AXC rayon şöbələri daha güclü olduğundan önləyə bilməmişdi. Ordubad rayonundan parlamentə iki deputat yeri var idi. Hər iki dairədən AXC öz namizədini verdi. Va hər iki dairəni AXC nümayəndələri uddu. Bu elə də asan olmadı. Bu qələbəni bizə verməmişdilər, bu qələbəni biz almışdıq. Özü də xalqın fədakarlığı nəticəsində. Mənim namizədliyimi AXC, Ordubadın Vənənd dairəsindən vermişdi. Mənə alternativ olaraq KP Ordubad rayon komitəsinin birinci katibi Telman Xudaverdiyev, Ordubad DTK-nın sədri M. Seyidov və rayon prokuroru M. Cavadov idilər. Göründüyü kimi, rayonun ən güclü nomenklatura nümayəndələri ilə yarışdım. Biz olduqca sistemli yarışma tətbiq etdik. İctimaiyyətin istəyinə uyğun olaraq, az qala, hər kənddə seçki məntəqələrinin demokratik təşkil olunmasına nail olduq. Kommunistlər çoxminli mitinqlərin qarşısında dirəniş göstərə bilmirdilər. Biz mövcud qanunların pozılmamasını tələb etdiyimizdən qarşı tərəfi arqumentsizləşdirmişdik. Seçki komissiyalarını saxtalaşdırma büməyən KP Ordubad rayon komitəsi başqa üsula əl atdı. KP Naxçıvan Muxtar Respublika komitəsinin I katibi Afiyəddin Cəlilov Əbülfəz Elçibəyin Kələkiyə gəlməsindən istifadə etdi. Elçibəy AXC Ordubad rayon şöbəsində görüş keçirdikdən sonra, KP Ordubad rayon komitəsindən Afiyəddin Cəlilov zəng edib Bəylə görüşmək istədiyini bildirdi. O bizim şöbəyə gəldi. Elçibəylə, bizim hamımızla mehribancasına görüşdü. Söhbətin əsas xətti milli birlik, onun təmin olunması, qorunması idi. Elçibəylə Afiyəddin Cəlilovun söhbətləri yaxşı alınır. Çünki başqa partiya

bosslarından fərqli olaraq, A. Cəlilov xalqdan ayrı düşməmişdi və Naxçıvanın erməni hücumlarından müdafiə olunması məqsədilə gördüyümüz bütün işlərə dəstək verirdi. Demokratik dəyərləri anlayan, qəbul edən, tətbiqində də maraqlı adam idi. Repressiyalara meyilli deyildi. Biz də onun xətrini istəyir, hörmətini saxlayırdıq. A Cəlilov Elçibəydən xahiş etdi ki, AXC Ordubad rayon şöbəsinə təsir etsin ki, yerli və Ali Sovetə olan deputat yerlərinin bir hissəsini ona güzəşt edək. Afiyəddin bəy bilirdi ki, biz əsas məsələni həll etmişik. Seçki komissiyaları elə formalaşdırılıb ki, seçkini saxtalaşdırmaq mümkün olmayacaq. Ona görə bizdən yer istəyirdi. Fikrini belə əsaslandırırırdı ki, burada AXC bütün yerləri götürsə, Azərbaycan KP MK-sı onu işdən azad edəcək. O isə işdə qalmaq, xalqa kömək etmək istəyirdi. Əbülfəz bəy bildirdi ki, Afiyəddin bəyə dərin hörməti var, amma bu məsələdə rayon şöbəsi muxtar hüquqlara malikdir. Onlarla söhbət et. Bəy mənə baxdı. Mən “Biz Afiyəddin bəyə hörmət bəsləyirik. Onu işdən çıxarmağa cəhd etsələr, kütləvi tədbirlərlə bu cəhdin qarşısını alacağıq. Amma demokratiya alverimiz baş tutan deyil”. Əbülfəz bəy məmnunluqla Afiyəddin bəyə baxıb: “A bəy, görürsüz, mənlik bir şey yoxdur.” dedi. Əbülfəz bəy bizim dilimizlə nəzakətlə təklifi rədd etdi. Bundan sonra başqa bir varianta əl atdılar. Əliyev Ordubadın bir neçə kəndində görüş keçirdi və Əylis kəndində belə bir fikir səsləndi ki, onun namizədliyi verilsin. Mən məmnuniyyətlə yarışacağımı bildirdikdən sonra, onun namizədliyi Nəhrəmdən verildi. Növbəti üsul bir neçə dövlət nümayəndəsini mənə alternativ verərək, heç olmazsa, səsləri parçalamaq və ikinci tura saxlamaq idi. Amma seçkidə mən 76,3 faiz səs topladım. Bu, xalqın mənim təmsilimdə milli qüvvələrə verdiyi səs idi. Allaha şükürilər olsun ki, biz verdiyimiz vədləri yerinə yetirə bildik. Həm yerli, həm Naxçıvan, həm də Azərbaycan səviyyəsində AXC Ordubad şöbəsi seçkiləri uddu. Azərbaycan Ali Sovetinə olan yerləri 100 faiz, Naxçıvan Ali Məclisinə 95 faiz, yerli seçkiləri də yaxşı göstərici ilə. Buna görə AXC seçki qərarı və Ali Məclisi ən yaxşı göstərici üçün təsis etdiyi mükafatı Ordubad rayon şöbəsinə verdi. Yerli, Naxçıvan, Azərbaycan səviyyəli vədlərimizin həyata keçməsində hər kəs fədakarlıq göstərirdi. Bu vədlərin bir qismi utopik görünsə də, sonralar onlar həyata keçirildi. Mənim namizədlik platformamda heç kəsdə olmayan bir müddəa var idi. “Deputat seçilərəmsə, Azərbaycanın müstəqilliyinə qovuşacağından sonra, təzminat kimi rus ordusunun Azərbaycandakı bütün əmlakı, o cümlədən silahları

saxlanacaqdır". Bu müddəə heç kimin platformasında olmayıb. Bu "utopik" iddia həyata keçiriləndə istər-isləməz bir qürür hissi keçirirdim. Hər səviyyədə xalqın iradəsini ifadə etməyə çalışırdıq. Azərbaycan Ali Soveti (Milli Məclis) tərkibində 25 nəfərlik bir deputat bloku yaratdıq. Demokratik blok (DB) elə bir mürəkkəb, ağır dövrdə fəaliyyət göstərdi ki, bunu indi ifadə etmək də çətindir. Bir tərəfdən xalq hüzn içərisində, AXC yarımleqal fəaliyyətdə, fəvqəladə vəziyyət şəraiti və s. situasiyanı olduqca çətinləşdirirdi. Əhali belə bir vəziyyətdə az qala bütün ümidini bizə bağlamışdı. Qismən toxunulmazlıq zəmanətimiz olmasına baxmayaraq, həyatımız təhlükədən sığortalanmamışdı. Yeri gələndə, bizim parlament binasında belə hüquqlarımız tapdanırdı. Azərbaycanın SSRİ-nin saxlanması haqda referendumda iştirakı haqqında Azərbaycan Ali Soveti qərar qəbul edəndə, biz DB olaraq buna etiraz etdik. Sosvermənin nəticələrinə biz səs verib-verməməklə təsir edə bilmirdik. Partnomenklaturanın 300-dən çox üzvünün səsi ilə istənilən qərar qəbul olunurdu. Biz ancaq səsverməyə qədər ciddi mübarizə aparırdıq. Doğrudur, əhali də bizi çox aktiv müdafiə edirdi. Bizim gücümüz xalqda idi. DB üzvlərinin hər birinin arxasında böyük xalq kəsimi dayanırdı. Hər birimizin çağırışı ilə on minlərlə insan mitinqlərə gəlirdi. Bu təkcə təşkilatın nüfuzu yox, həm də şəxsi nüfuz idi. Çünki parlamentə proporsional yox, majoritar qaydada düşmüşdük. Ona görə fərd olaraq da geniş sosial bazaya malik idik və parlament azlığı olmağımıza baxmayaraq, inamla mübarizə aparırdıq. Özü də hər üsulla - lazım olanda iclası tərk edir, lazım olanda yerə təpik də döyür, əlbəyaxa davaya da çıxırdıq. Bəzən belə halları tərbiyəsizlik adlandırırdılar. Amma mənə elə gəlir ki, əsl tərbiyəsizlik göz görə-görə xalqın əleyhinə göstərilən istənilən fəaliyyətə quzu kimi "mədəniyyətlə" göz yummaqdır. SSRİ-nin saxlanmasına dair referendum keçirmək haqqında Ali Sovet qərar qəbul edəndə biz - DB etiraz etdik. Bu dəfə DB üzvlərinin əksəriyyəti Parlament binasını tərk etmədən aclıq aksiyasına başladı. Fəvqəladə vəziyyət olduğundan Bakı şəhərinin hərbi komendantı Valeri Bünyadov idi. Akademik Ziya Bünyadovun oğlu. İclasdan sonra biz zalı tərk etmədik. Ali Sovet rəhbərliyi nə qədər təkid etsə də, əhəmiyyət vermədik. Bu vaxt Valeri Bünyadov zala təşrif buyurdu. Yoldaşlarımız iki-bir, üç-bir oturub söhbətləşirdi. Rəhmətlik Nəcəf bəy Nəcəfov, bir neçə dostumuzla birlikdə nəyisə müzakirə edirdik. Ən çox deputat bizim "məclisdə" olduğundan, Valeri bizə yaxınlaşdı

və bizi “başa salmağa” başladı. Doğru hərəkət etmədiyimizi bildirirdi. Uzunçu imiş. Uşaqlar bir-bir aradan çıxırdı. Nəcəf bəylə mən ona qulaq asırıdım. Mən də aradan çıxmağa hazırlaşdım ki, Nəcəf bəy Valeri Bünyadova çox nəzakətlə “Fərəc bəy. nə rəy bildirsən, biz də razıyıq” deyib aradan çıxdı. Fikrimiz əvvəldən məlum idi. Məsələ müzakirə olunmuşdu. Sadəcə Nəcəf bəy bu çərənçini mənə ilişdirib aradan çıxdı. Mən diqqətlə onun üzünə baxır, o da özündən razı halda mənə “başa salırdı”. Yarım saat danışdıqdan sonra məndən soruşdu: “Hə, nə deyirsən, mənəmlə razısanmı?” Mən onun üzünə məəttəl-məəttəl baxıb: “Mən rus dilini bilmirəm ki...” - dedim. Kişinin elə bil çəkilə başına vurdular. O qışqırdı: “Bunu bir saat əvvəl deyə bilməzdin?” Əsgərləri içəri çağırırdı. Daxili İşlər Nazirliyi ilə məsuliyyəti bölüşmək üçün hər bir deputatın bir qoluna milis, bir qoluna rus əsgəri girib, zorla zaldan çıxartdılar. Hamımızı qaldığımız ünvanlara apardılar. Ordubaddan seçilən Kərimov Hicranla mənə gecələdiyimiz “Azərbaycan” mehmanxanasına apardılar. Səhər Xalq Cəbhəsi qərargahında aclıq aksiyası davam etdirildi. Əbülfəz Elçibəy də AXC sədri kimi aclıq edən deputatlara qoşuldu. Demblokun üzvləri o dövrdə, doğrudan da, fədakarlıq göstərirdi. Ən kritik anlarda önə çıxırdılar. Mənə elə gəlir ki, bizə göstərilən etimadı doğmlurduq. Çox çevik şəkildə parlamentdə qərarlar qəbul edir, çıxışlarımızla, təkliflərimizlə 300-dən çox kommunist deputatı, sözün əsl mənasında, küncə sıxa bilirdik. Bizə heç gündəliyə daxil olan məsələlər barəsində də məlumat vermirdilər. Bununla bizi hazırlıqsız vəziyyətə salmaq istəyirdilər. İclas başlayanda əidə etdiyimiz gündəliyə hazırlaşmaq üçün 15-20 dəqiqəlik məşvərətlə hazırlaşır, iş bölgüsü edirdik. Doğrudan da yoldaşlarım hər mənada hazırlıqlı idilər. Belə qısa məşvərətdən sonra da təşəbbüs və üstünlük bizdə olurdu. İclas zalındakı “dördüncü” mikrafon demblokun mikrafonu kimi tanınırdı. Bir neçə il sonra “Dördüncü mikrafon” adlı qəzet də nəşr olundu. Düzdür, bu DB-in qazeti deyildi. Amma həmin fəal, müxalif, həqiqətə, deyilən mikrafon nəzərdə tutulmuşdu. Demokratik blokun öz qəzeti var idi. Rəhmətlik Ağamalı Sadıq “Müxalifət” qəzeti buraxdı. Təsisçi biz idik - Demblok. Bu qəzətdə təkliflərimiz, qanun layihəmiz, ictimai-siyasi məsələlərə münasibətimiz verilirdi. Ağamalı bəy çox çalışırdı. Qazet ən populyar matbu orqanlarından biri idi. Təkliflərimiz də çox əhəmiyyətli olduğundan xalqın himayəsini qazanırdı. 1991-ci ildə oktyabrın 18-də Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında qanun layihəsi bizim əlimizin

məhsulu idi. Təkcə bu Konstitusiyaya Aktının qəbulu Demokralik bloku Azərbaycan tarixinin ən şərəfli səhifələrindən birinə həkk edib. Bu, bizim on illərlə apardığımız mübarizənin şərəfli yekunu idi. Müstəqillik uğrunda apardığımız mübarizənin qələbə sonluğu Konstitusiyada təsbit olundu. Müstəqil dövlət kimi bütün atributlarımız Demokratik Blokun ciddi mübarizəsi ilə həyata vəsiqə alırdı. Milli Ordunun yaradılmasına etdiyimiz cəhdlər hər cür maneəçiliklərlə qarşılaşırdı. Mən Milli Ordunun yaranış mexanizmini özündə ehtiva edən qanun layihəsi ilə çıxış edəndə, dəfələrlə ölümlə hədələndim. Başqa yoldaşlarımız da eyni təzyiq altında fəaliyyət göstərirdi. Bizim gücümüz AXC-nin, bütünlüklə xalqın dəstəyində idi. Amma biz də təşkilatın tapşırığını yerinə yetirmək üçün bütün bacarığımızı ortaya qoymuşduq. Demokratik blokun güclü fəaliyyəti, kommunistlərin 300 nəfərlik çoxluğunun əhəmiyyətini heçə endirmişdi. Buna görə də sonra paritet əsasla 50 nəfərlik Milli Məclis yaranmasına nail ola bildik. AXC nümayəndəsi İsa Qəmbər artıq parlamentin sədri idi. Yəni, Xalq Cəbhəsi bir neçə parlament yeri əldə etməsinə baxmayaraq, legitim şəkildə hakimiyyətə gələ bildi. Ona görə 20 yanvar qırğını törətməklə ruslar parlament seçkilərini ya pozmaq, ya da AXC-nin seçkiləri udmamasına çalışırdı. Onların ehtimalı doğru idi. Parlament millətin iradəsini ifadə edənlərin əlinə keçsəydi, ruslar Azərbaycanı itirəcəkdilər. Deməli, birinci səbəb bu idi. Xalq hakimiyyəti yaranmasına imkan verməmək. İkinci səbəb, Azərbaycanda formalaşmaqda olan Milli Ordunun yaranmasının qarşısını almaq idi. Əliyevin xalqın müdafiəsini təşkil etmək üçün sərhəd rayonlarında yaranmağa başlayan könüllü özünümüdafiə dəstələri getdikcə genişlənirdi. Artıq belə könüllü müdafiə dəstələrinin yaranışı prosesi bütün respublika ərazisini əhatə edirdi. Vətən müdafiəçiləri Azərbaycanın hər yerindən cəbhə bölgələrinə axırdı. Ruslar çox yaxşı bilirdi ki, bu pərakəndə müdafiə dəstələri sabahkı Milli Ordunun özəyidir. Rusların Qarabağ münaqişəsi bir çox sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də bumeranq effekt vermişdi. Rusların ən çox ehtiyat etdiyi türkün silahlanması, özü də nizami orduya çevrilmə perspektivi olduğundan, onlar bu prosesi önləməyə çalışırdılar. Rusiya Azərbaycanı işğal etdikdən sonra əsas tədbirlərindən biri ölkəni silahsızlaşdırmaq, azərbaycanlıları hərbi xidmətdən kənar qoymaq olmuşdu. Sovet imperiyası dövründə də azərbaycanlıları, əsasən, tikinti batalyonlarına xidmətə yönəldir, onların hərbi sənətini unutmasını planlayırdılar. Bu sistemli bir iş idi.

1920-ci ildə rus-azərbaycanlı bölgəviq tandemi Milli hökuməti yıxdıqdan sonra yüzlərlə hərbcimiz güllələndi, sürgün olundu. II dünya müharibəsində salamat qalan hissə qırğına verildi. Əslində Qarabağ münaqişəsi başlayanda ruslar xalqın silahlana biləcəyi ehtimalını nəzərə alıb profilaktiki tədbirlər gördülər. Bütün orta və ali məktəblərdə tədris üçün nəzərdə tutulmuş silahlar yığılaraq, əsasən, Rusiyaya və ya Ermənistanına aparılırdı. Ovçular cəmiyyətlərinin anbarlarından, magistrat, dəmir yolu və s. mühafizə xidmətlərindən, hətta polis idarələrindən silahlar götürülüb, Azərbaycandan çıxarılmışdı. Artıq əhalinin ov silahlarını da yığırdılar. Ordubad rayonunda da eyni proseslər gedirdi. Sərhəd rayonu olduğundan güman edirdim ki, yerli rəhbərlik bu məsələyə lokal yanaşar, gözdən pərdə asmaq üçün bir neçə silah yığar. Mənə dəmir yolunda xidmət edən üzvlərimizdən biri məlumat verdi ki, ruslar naqan, avtomat, pulemyot, karabin tipli silahları bir yere toplayıb və Rusiyaya aparmaq istəyirlər. Eyni proses bank, poçtalar kimi mühafizə olunan idarələrdə baş verirdi. Çox çətinliklə bu proseslərin qarşısını aldım. Rayon ərazisində ov silahları yığılmağa başladı. Yerli hökumət, polis rəisi ilə söhbətlər etdim. Özlərini anlamazlığa vururdular. Sanki ermənilərin basqın etdiyi torpaq bunların vətəni deyil, qırdıqları insanlar bunların soydaşları deyildi. Onda ilk əzəmatli mitinqi çağırırdım. Polis idarəsi qarşısında on minlərlə insan ov silahlarını geri qaytarmağı, polis rəisi və digər dövlət adamlarının milli mövqeyə keçməsinə tələb edirdi. Polis rəisi sabah məsələni həll edəcəyini bildirsə də, mən bu gün süahların qaytarılmasında qərarlı idim. Qorxurdum ki, axşam silahları rayondan çıxaralar. Vəziyyət olduqca gərgin idi. Əhali polis idarəsinin şüşələrini qırmış, hətta yandırmaq istəyirdi. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, nüfuzum hesabına ən ağır halların qarşısını ala bildim. Əslində polislərin əksəriyyəti xalqın tələbini dəstəkləyirdi. Demək olar, hamısı. Amma yuxarıların göstərişlərinə qarşı gedə bilmirdilər. Vəziyyət haqda mütəmadi olaraq Bakıya məlumat veriliirdi. Prosesin məcradan çıxacağını görüb, camaatın qanuni ov silahları özünə qaytarıldı. Bizim rayonun Ermənistanla sərhəd hissələrinə qoyduğumuz postlar ilk dövrlərdə bu silahlarla təhciz olunurdu. O dövrdə bu silahların aparılmasının qarşısını almağımız əhalinin özünümüdafiə etməkdə israrlı olmasına bir çağırış idi. Əhalinin bu aksiyada fəal iştirakı isə, artıq insanların rus ordusuna deyil, özünə, öz ordusuna güvənmək istəyində olduğuna

işarə idi. Ruslar Azərbaycanda profilaktik silahsızlaşdırma tədbirləri görsələr də, gözləmədikləri halda başqa mənzərə ilə qarşılaşdılar. Azərbaycan əhalisi rus ordusuna, Moskva hakimiyyətinə, onun yerli canişinlərinə inanmır, ermənilərin ruslardan ciddi dəstək aldığını artıq bilirdi. Ona görə yerli əhali bütün əmlakını silaha dəyişməyə hazır idi. Xalq bütün qüvvəsini özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılmasına sərf edirdi. Hadisələrin belə inkişafı, görünür, ruslar üçün gözlənilməz idi. Rus ordusundakı özbaşınalıq, rüşvətxorluq, demoralizasiya uğraması səbəbindən döyüşən hər iki tərəf onlardan silah ala bilirdilər. Xalqın silahlanması, əlbəttə, təkə bu yolla baş vermirdi. Azərbaycanlıları ayıran sərhədlər söküldükdən sonra İrandan yüngül atıcı silahları gətirmək mümkün olmuşdu. Biz Ordubadın könüllü özünümüdafiə qüvvələrini təhciz etmək üçün bu yoldan istifadə edirdik. Ermənistandan Ordubada on bir keçid var. Bu on bir istiqamətdən hücum təhlükəsi olduğundan işimiz olduqca çətin idi. Doğrudur, əhali müdafiəni qurmaq üçün əlindən gələn köməyi edirdilər. Amma əhalimiz çox kasıb olduğundan köməyi də qaneedicilərdi. Hamı əl tuturdu. Rusiyada yaşayan, ticarətlə məşğul olan ordubadlılar da əllərindən gələn köməkliyi edirdilər. Biz də çalışırıdık bu vəsaitin hesabına on bir keçiddə post xidməti yaradaq. Çayboyu regional qərargahlar yaradıb əlimizdəki silahları koordinasiya olunmuş şəkildə istifadə edirdik. Çox çətin idi. Hər üsula əl atırdıq. Ermənistana gedən qatarlardan götürülən uşaq velosipedlərini belə İranda satdırıb, silah alırdıq. Naxçıvan Ali Məclisinin qərarı ilə Naxçıvan Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Rayonlarda bu komitənin yerli qərargahları yaradıldı. Bu qurumun möhür, ştam, qərargahından başqa bir şeyi yox idi. Hər şeyi dişimizlə-dırnağımızla yaradırdıq. İrandan 5-10 avtomat, ya qrantamyot gətirəndə bayram edirdi döyüşçülər. Sonra rus ordusunun əmlakı milliləşdirdikcə, bir neçə ciddi əməliyyat keçirib təhçizatımızı yaxşılaşdırırdıq. Azərbaycanın hər yerində vəziyyət oxşar idi. Çətin də olsa, pərakəndə, nizamsız da olsa Milli Ordunun özəyi formalaşırıdı. Bunu ruslar görürdü və önləməyə çalışırıdı. Yəni rusların 20 yanvar qırğınıını törətməsinin ikinci səbəbi də Azərbaycanın ordusunun formalaşmasına mane olmaq idi.

Üçüncü səbəb isə, Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycan arasında sərhəd götürüldükdən sonra inteqrasiya prosesinin Almaniya variantı ilə nəticələne biləcəyi ehtimalını önləmək idi. Vəziyyət 20 yanvara qədər elə idi ki, Şimali Azərbaycanın hökumət

və müxalifəti siyasi iradə ortaya qoysaydılar, proseslər fərqli inkişaf edə bilərdi. Sürətli konsolidasiyanı nə Rusiya, nə də İran rejimi önləyə bilməzdi. Etiraf etməliyik ki, nə iqtidar, nə də müxalifətin əksər hissəsi belə gedişata hazır deyildi. İqtidar-müxalifət arasındakı inamsızlıq, ən yaxın gələcəyin proqnozlaşdırılmaması, hədəfsizlik tarixi şansıdan milli marağın daha dolğun təmininə imkan vermədi. Siyasi kəsim hadisələrin gedişi ilə ayaqlaşma bilmirdi. Manevr yə siyasi qərarların qəbulunda çeviklik yox idi. Almaniya variantı baş verməsə də, Rusiya hər ehtimala qarşı bunu önləmək üçün profilaktiki tədbirlər görməyi məqsədəuyğun saydı. İslam faktoru da Rusiyanı narahat edirdi. SSRİ-nin zəifləməsi və süqutunun yaxınlaşması, onun təsir dairələrinin daralmasına səbəb olurdu. Şərqi Avropada itirməkdə olduğu təsir dairələrini NATO götürməkdə idi. Cənubda itirdiyi təsir dairələrinin isə İranın təsir dairəsinə çevriləcəyini nəzərə alan Rusiya bu proses inkişaf etdikcə islam ideologiyasının Azərbaycandan Rusiyanın cənub bölgələrinə keçəcəyindən ehtiyat edirdi. Həm də Azərbaycanın Türkiyə üçün də artıq açıq olması həm Azərbaycanın və bu körpü vasitəsilə Orta Asiyanın Qərbin təsir dairələrinə çevrilməsi təhlükəsi yaradırdı. İranın və Türkiyənin Azərbaycanda möhkəmlənməsini önləmək üçün tədbir görməli idi. 20 yanvar qırğının səbəblərindən biri də bu idi. Doğrudan da, sərhədlər açıldıqdan sonra İran Şimali Azərbaycanda islam dinini təbliğ etməkdən çox siyasi rejimlərini təbliğ edirdi. Camaatımız olduqca ayıq idi və nə baş verdiyini də anlayırdı. İran missionerləri, əsasən, Naxçıvan ərazisinə, sonralar isə bütün sərhəd boyu rayonlara yaydıqları qəzetlər sırf İran siyasi rejiminin təbliğinə həsr olunurdu. Bu isə imanlı insanlara təsirdən çox əks-təsir göstərdi. Çünki, Şimali Azərbaycanda 70 il təqib və repressiyalara baxmayaraq, islam dini qorunmuşdu. Özü də olduqca çətinliklə, həm də olduğu kimi. Mən əvvəllər təəccüb edirdim ki, keçmişdə Quran yazılı şəkllə salınana qədər neçə nəsil-dən-nəslə ötürülüb. Amma sovet imperiyası dövründə Şimali Azərbaycanda islam məhz belə saxlanmış və yeni nəsilərə çatdırılmışdı. Mən islamda sünni, şiə bölünməsinin əleyhinə olsam da, böyüdüyüm mühit şiə təriqətinə bağlı idi. Babam Məşədi Əsəd olduqca dindar şəxs idi. Oturub-durduğu adamlar da islam təhsili almış ağır seyidlər idi. Mir Əyyub ağa, Mirhəbib ağanın üzlərindən nur tökülürdü. Balaca olsam da, onların söhbətləri mənim üçün çox maraqlı idi. Və bu söhbətlərdən anlayırdım ki, bu insanlara Şura hökuməti olmazm zülm edib, onları

islami təbliğ etməkdən yayındırmaq istəyibdi. Amma bu cənnətlilər bu dəhşətli basqıları inamları ilə dəf edə bilirdilər. Bu insanlar həm də olduqca vətənpərvər, milliyətçi insanlar idi. Mir Əyyub ağa erməni savaşılarından təvazökarlıqla danışsa da, onu tanıyanlar bu əfsanəvi döyüşçünün ermənilərə qan uddurduğunu hər yerdə danışirdilər. Babam da Qara Bəkirin ordusunda ermənilərə qarşı döyüşmüşdü. Bu insanlar vətənlərini, mədəniyyətlərini, dinlərini qanları bahasına qoruyanlar idi. Hamımızın yadımızda olan 70-ci illərdə belə dini mərasimlər keçirmək olduqca təhiükəli idi. Bizim evdə babam rəhmətə gedəndən sonra da müqəddəs aylarda dini mərasimlər keçirilirdi. Sanki babam ölümüylə bu dini mərasimlərin gələcəkdə evimizdə keçirilməsinə şərait yaratdı. O, 97 yaşında çayxanada çay içə-içə rəhmətə gedib. Özü də aşura günü. Babam aşura günləri ehsan verirdi. Atam da aşura günləri dini mərasimləri təşkil edər, ehsan verərdi. Şura hökuməti nümayəndələri bunu qadağan etməyə çalışsa da, atam həmişə babamın ölüm günü münasibəti ilə mərasim keçirdiyini bildirirdi. Yəni mən özüm də islam dini və mədəniyyətinin hansı çətinliklərlə qorunmasının şahidiyəm. Həmin imanlı əhali İran rejiminin dindən siyasi məqsədli istifadəsini görəndə, o rejimə ikrahla yanaşırdılar. Açıq-aydın siyasi mahiyyət daşıyan İran təbliğatı Rusiyanın da gözündən qaça bilməzdi. Ona görə Azərbaycanı, gələcəkdə isə Rusiyanın cənubunu təsirinə salmaq istəyən İranın planlarını pozmaq üçün 20 yanvar Rusiya üçün sərfəli idi. Dördüncü səbəb - Rusiya hərbi sənaye kompleksinin SSRİ hakimiyyət ieraxiyasında söz sahibi olub, hakimiyyətə tam yiyələnməsi idi. MSK eksperimental fəaliyyətə girişmişdi. Rusiya təsir dairəsində saxladığı və ya birbaşa imperiya tərkibində saxladığı ölkələrdə bütün təsir vasitələrini itirdikdən sonra, ən sonuncu - hərbi təsir vasitəsini işə salır. Onlar Polşada, Macarıstanda, Çexoslovakiyada bu üsulla mövcudluqlarını saxlaya bilməmişdilər. Moskvada 80-ci illərin əvvəllərindən anlayırdılar ki, imperiya süquta doğru gedir. Onun rəngini dəyişmək və ya idarəetmə mexanizmində restavrasiya etmək lazım idi. KQB bossu Andropov Moskvada hakimiyyət başına gətiriləndə idarəetməni KQB məmurlarına həvalə etdilər. Onlar cəmiyyətə 37-ci illərin idarəetməsini tətbiq etmək üçün çaba göstərdilər. Qara eynəklər arxasından, qara gecələrdə bir qaranlıq fəaliyyətə başladı. Mən o dövrdə tələbə idim. Sarsaq işlərlə məşğul idilər. Məsələn, camaatı zorla hansısa kinoya, baletə baxmağa aparırdılar və ya camaat

hansısa filmə baxdığı yerdə hökumət nümayəndələri kinoteatra soxulub kütləvi yoxlama aparır. bir xof yaradırdılar. Bu cür axmaq kampaniya xarakterli “tədbirlər” Andropov ölənə və ya öldürülənə qədər davam etdi, sonra tənqidi cəmiyyətə şok terapiyası tətbiq olunurdu. Bu şərt kampaniyadan sonra “yenidənqurma” oyunu başladı. Qismən demokratiya və aşkarlıq. Partlamaqda olan “şarı” bir az boşaltmağa xidmət edirdi. Bu iki üsul sovet imperiya maşınına dağılmaqdan qorunmadı. Onda HSK nomenklaturası öz üsulunu yoxlamağa qərar verdi. 1990-cı ildə 20 yanvarda Bakıda qırğından bir müddət keçəndən sonra 1991-ci ilin avqust ayında HSK açıq şəkildə QKÇP şəklində hakimiyyəti çevrilişlə ələ aldı, Bir neçə günlük idarəetmədə bu qurumun başçıları əsl məqsədləri barədə ətraflı bəyanatlar verdilər. Onların zoraki kursu davam etdirəcəkləri aydın ortaya qoyuldu. SSRİ tərkibindəki bütün respublikaların demokratik qüvvələri baş verən olayları pislədi və buna qarşı ciddi mübarizəyə girişdi. Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi yeni bir naşılıq nümayiş etdirdi. Onlar QKÇP-ni dəstəklədilər. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hadisəyə elə ilk gündə çox ağıllı və birmənalı münasibət bildirdi. Bakıda və rayonlarda kütləvi tədbirlərə hazırlıq başladı. Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi də repressiyalara hazırlığa başladı. Biz o dövrdə Bakıda AXC-nin “Sovet” küçəsində yerləşən binasında məşvərət etdik, Miting təyin olundu. Bu mitinq buzu sındırdı. Doğrudur, ilk cəhddə Elçibəyin, bir çox AXC liderlərinin döyülməsi baş verdi. Amma biz geri çəkilmədik. Mən və bir neçə deputat məsləhətləşib Ali Sovetdə sədr müavini olan Tamerlan Qarayevi yenidən cəbhənin qarşısına gətirdik. Miting baş tutdu. Qərara alındı ki, “Azadlıq” meydanında mitinq keçirilsin. Bir müddət sonra rus hərbi zirehli texnikası və bir neçə qat qalxanlı əsgər qatını yarıb “Azadlıq” meydanını azad etdik, Xalq Hərəkəti yeni vüsət aldı. Oxşar proseslər bütün sovet müstəmləkələrində, hətta Rusiyanın özündə də baş verirdi. QKÇP hakimiyyətdə qala bilmədi. Rusiya HSK hakimiyyət olimpinə çatsa da, duruş gətirə bilmədi. Bu olimpə çatmaq üçünsə onlar bir çox vəhşiliklər etmişdilər. O cümlədən, Bakıda 20 yanvar qırğınına törətmişdilər. Beşinci səbəb, Moskva AXC- ni məhv etmək istəyirdi. Bunu. SSRİ imperiyasının o vaxtkı müdafiə naziri Yazov açıq mətnlə demişdi. “Biz Bakıya Azərbaycan Xalq Cəbhəsini məhv etmək üçün gəlmişdik”. Marşal Yazovun da fikrindən görünür ki, Rusiya müstəmləkəyə çevirdiyi Azərbaycanda xalqın təşkilatlanmasından çox əndişələnirdi. Cəmiyyətin bir araya

gəlməsi və sistemli mübarizəsi onları qane edə bilməzdi. Yanvar ərəfəsində ruslar hara qədəm qoyurdularsa, ilk olaraq AXC qərargahlarına basqın edib dağıtdılar. İlk olaraq AXC fəallarını atdılar. AXC-ni KQB yaratdığını iddia edənlərə ən tutarlı cavab rus ordusunun AXC-yə qarşı davranışı və SSRİ müdafiə naziri marşal Yazovun bəyanatı idi. Bu bəyanat həm də yerli nomenklatura, hüquq mühafizə orqanları və Rusiya ordu hissələrinə göstəriş idi. AXC-nin ölümünə fərman idi. Amma istisna etmirəm ki, o vaxt AXC-yə xeyli KQB agentləri də yeridilmişdi. Bu, normal bir hal idi. SSRİ-nin 70 il qurduğu şəbəkə fəaliyyətsiz qala bilməzdi. Bu təşkilatların işi yaranan bütün qurumlara adamlarını daxü edib, nə baş verdiyini öyrənmək idi. Quruluşa müxalif bir təşkilata KQB adamlarını salmalıydı və salırdı. O vaxt heç kimə “bu təşkilata gəlmə” demək olmazdı. Bu bir xaiq hərəkəti idi və xalqın yaxşı-pis bütün nümayəndəsinin iştirakı arzu olunurdu. Amma bu başqa məsələdir ki, mühüm qərarların qəbuluna belələrinin təsiri olmamalı idi. Və olmurdu da. İddia və istəklərini, verilmiş tapşırıqları yerinə yetirə bilməyən, həyata keçirə bilməyənlər müxtəlif bəhanələrlə buradan gedirdilər. Beləliklə, heç olmazsa, fon yaratmaq istəyirdilər ki, AXC dağılır. Amma AXC yaxşı qurulmuşdu. Bütün qərarlar dar bir çərçivədə “yüz ölç, bir biç” prinsipi ilə hazırlanırdı. Həyata keçirilməli, xalqa deyilməli olanları isə AXC-yə yeridilmiş KQB əməkdaşlarından heç gizlətməyə də cəhd olunmurdu. Çünki bu çağırışlar xalqa ünvanlanacaqdı. AXC-nin məramı aydın idi. Bu bir servis xidməti deyildi ki, gizli iş görə. Ona görə AXC-nin fəaliyyətinə KQB-nin təsiri ciddi söhbət sayıla bilməz. Amma Rusiyanın, hətta Azərbaycan KQB-sinin başı üstündən qurduğu şəbəkə ciddi dağıdıcı fəaliyyət göstərirdi. 1990-cı il yanvarın 13-14-də Bakıdakı talanlar, ermənilərə qarşı zorakı tədbirlər, cəmiyyətdə çaşqınlıq yaranan təbliğat və şayələrin yaranması bu şəbəkənin işi idi. AXC o dövrdə təkbaşına bu təxribatların qarşısını almağa cəhd edirdi və daha ağır nəticələr verə biləcək bir çox halları önləyə bildi. Yanvarın 13-14-də hüquq mühafizə və hərbi orqanlar tapşırıqla gözləmə mövqeyi tutdu. Amma bu orqanlarda çalışan vətənpərvər azərbaycanlılar bizi zəruri informasiya ilə mütəmadi təmin edirdilər. Yanvarın 20-dən sonra da bu insanların xidməti çox oldu. Bu insanlar Yazovların planının baş tutmamasında bizlərə xeyli köməklik göstərdilər. AXC ağır zərbə alsada, nəinki məhv olmadı, heç dağılmadı da. Bunun əsas səbəblərindən biri təşkilatın xalqın içindən təşəkkül tapması, aşağıdan yuxarıya

formalaşması idi. Bakıda AXC mərkəzi aparatı qeyri-leqal fəaliyyətə keçsə də, liderlərin bir qismi xarici ölkələrdə də fəaliyyəti davam etdirirdi. Biz yanvarın 20-də Naxçıvanda idik. Ruslar Bakıya girəndə, ermənilər də Naxçıvanda Sədərək istiqamətində ilk açıq və ən ciddi hücumla keçdilər. O dövrdə həm erməni, həm də bizim tərəfdə ciddi silahlar çox az idi. Ara-sıra baş verən toqquşmalarda hər kəsin hansı arsenala malik olması aydın olurdu. Həmin gecə ermənilər ən müasir silahlardan qənaət etmədən istifadə edirdilər. Aydın idi - rus-erməni tandemi idi üstümüzdə gələn. Ağır döyüş oldu. İtkilərimiz oldu. Dayandıq. AXC Naxçıvan şöbəsi çevik siyasi qərarlar qəbul etdi.

Naxçıvan Ali Soveti sədrinə Naxçıvanın SSRİ-dən çıxması haqqında qərara qol çəkdirildi. Bu qərar Türkiyəyə, bütün dünyaya bəyan olundu. Bu qərardan sonra Kars müqaviləsinə əsasən Türkiyə məsələlərə müdaxilə imkanı əldə etdi. Məsələ böyüdüyündən rusların Naxçıvan ssenarisi baş tutmadı. Mən saat 23.50 dəqiqədə AXC Ordubad şöbəsi qərargahından Bakı ilə - Müdafiə komitəsində Nemət Pənahovla əlaqə saxladım. Vəziyyəti soruşdum. O bildirdi ki, hər bir hazırlıq vardır və rus ordusunu qarşılamağa hazırdırlar. Təəssüf ki, hadisələrin sonrakı gedişi belə bir hazırlığın olmadığını ortaya qoydu. 20 yanvar hadisələrinə görə o vaxtkı AXC rəhbərliyini çox adam qınayır. Kimisi camaatı küçəyə çıxarmağı pisləyir, kimisi liderlərdən niyə ölən olmadı sualını verir. Bunlar qərəzli cəfəngiyyatlardan başqa bir şey deyil. Mənim qınağımsa başqadır. Rusları döyüşlə qarşılamağa hazır olmadıq. Biz şəhər qerilla sistemi qurulmalı, rusların başına od yağdırmalı idi. Əhali Bakıdakı rus hərbi hissələri hesabına tam silahlandırılmalı idi. Ruslar 1990-cı ilin yanvarında, 1994-cü ildə Qroznıdakı olayı yaşamalı idilər. Birtərəfli qırğın olmamalı idi. Biz Ordubadda məhdud imkanlara baxmayaraq, uzunmüddətli partizan hərəkətinə tam hazırlıq görmüşdük. İş bölgüsü aparmış, dağlarda quru yemək ehtiyatı, mağaralara qədər hazırlamışdıq. Mənim yeganə iradəm, Bakıda rusları layiq olduğu səviyyədə qarşılamağa hazırlığın olmaması idi. Bakıdan Rəhim Qaziyev və Nemət Pənahov Naxçıvana gəlmişdilər. Panika içində olan Nemət bir neçə min adamın öldürüldüyünü dedi. Onlar təkidlə İrana keçmək istədiklərini bildirdilər. Məni Ordubaddan AXC Naxçıvan şöbəsinin sədri Asəf Qüliyev çağırmışdı. Asəfin Naxçıvan şəhərindəki hələ tikintisi başa çatmamış evində yığılıb məhdud dairədə müzakirə apardıq. Bakıdan hansısa qərar və ya tapşırığın gətirdiklərini güman edirdim. Ancaq İrana keçib, əllərində olan

qırğınla bağlı videokassetləri yaymaq fikrində olduqlarını bildirdilər. Onları Yayımcı kəndindən İrana keçirdik. Onların heç bir tapşırıq verməməsi, Etibar Məmmədovun Moskvada həbs olunması məni düşünməyə məcbur etdi. Fikirləşdim ki, fəaliyyətsizlik, liderlərin yoxluğu həm təşkilat üzvlərini, həm də bütün əhalini ruhdan sala bilər. Üstəlik, ruslar düşünərlər ki, bu liderlərin yoxluğu, Bakıda baş qərargahın dağılması Milli Azadlıq hərəkatına son qoymağa bəs edirsə, deməli, işlər asandır. Onlar bundan sonra AXC rəhbərliyini fiziki məhv etməyə girişə bilərlər. Deməli, ortaya elə bir sistem qoymaq lazımdır ki, həm ruslar beş-on lideri öldürmək və qərargahları dağıtmaqla AXC-ni məhv etməyin mümkün olmadığını anlasın, həm diqqəti özümüzə cəlb edərək AXC rəhbərliyini qoruyaq, həm də əhali fəaliyyətimizi davam etdirdiyimizi görüb ruhdan düşməsin. AXC Ordubad rayon şöbəsini fəallaşdırıb, muxtar hüquqlarla geniş fəaliyyətə keçmək qərarına gəldim. AXC Ordubad rayon şöbəsi idarə heyəti üzvləri, fəallarımızla məsləhətləşdik. Ciddi bir fəaliyyətə başladım. Şöbəmiz "Ordubad" adlı qəzet buraxmağa başladı. Bu qəzetin buraxılmasında "Yeni Ordubad" qəzetinin əksər işçiləri, jurnalistlərdən Abbas Seyidov və Rafiq Babayevin çox xidmətləri oldu. İlk nömrəni Bakıya göndərdik. Hər yerdə fəvqəladə vəziyyət, yoxlamalar olduğundan bu işi çox çətinliklə görmək lazım idi. Qəzeti birbaşa əhalinin ən gur yeri olan Şəhidlər Xiyabanına göndərdik. Bomba effekti verdi. Əhali xeyli ruhlandı və fəallaşdı. Bu, olduqca ciddi jest idi. Qəzətdə nə yazılmasından asılı olmayaraq bu o demək idi ki, AXC yaşayır və mübarizəni davam etdirir. Ruslara mesaj idi - hətta Bakıda AXC-nin liderlərini məhv etsəniz belə, mübarizəni söndürə bilməyəcəksiniz. Gözləmədikləri halda kiçik bir rayon şöbəsi ortaya, çıxaraq imperiyanın qarşısına əlcək atırsa, deməli, sabah onlarla rayon şöbəsi öz təşəbbüsü ilə ciddi mübarizəyə girişəcək. Bakıda ruslar dəli olmuşdular. Ordubadda mətbəəni bir neçə nömrə çap etdikdən sonra bağladılar. Sonrakı nömrələri Culfada, Şahbuzda, Şərurda, Naxçıvanda çap etdik. Bu qəzet Bakıda və bütün rayonlarda ən populyar qəzetə çevrildi. Ruslar camaatın üstündən "Ordubad" qəzeti axtarırdılar. Vəziyyət çətinləşirdi. Amma daha buna o qədər də ehtiyac yox idi, Artıq "FV-ÇP" qəzeti işıq üzünə görməyə başladı. Biz öz missiyamızı uğurla yerinə yetirmişdik. Bu cür önə çıxmaqla təşkilatı və liderləri qorumaq təcrübədə uğur gətirən üsul kimi özünü göstərmişdi. Mən belə jestlə bir dəfə də Elçibəyə qarşı terror olacağı məlumatını aldıqdan sonra çıxış etmişəm. AXC-

nin qurultayına az qalmış məlumat aldıq ki, Əbülfəz bəyə növbəti sui-qəsd olacaq. Ümumiyyətlə, Bəyə qarşı bir neçə sui-qəsd cəhdi olsa da o, çox vaxt bu məsələləri qabartmazdı. Əsasən xarici düşmən qüvvələr Elçibəyi aradan götürməklə həm Milli Azadlıq hərəkatını söndürəcəklərini, həm bütün Azərbaycan ideyasını siyasi gündəmdən çıxaracaqlarını düşünürdülər. O qüvvələrə göstərmək lazım idi ki, Bəy sıradan çıxarılsa, onu daha radikal birisi əvəz edəcəkdir. Bu yanaşma düşməni müəyyən qədər fikrindən daşındıra bilərdi. Kiçik bir dairədə müzakirədən sonra AXC qurultayında mənim AXC sədrliyinə Elçibəyə alternativ verilməyimi qərara aldıq. Qurultayda Bəylə bərabər bir neçə nəfərin, o cümlədən mənim namizədliyim verildi. Hamı namizədliyini geri götürdü. Təbii ki, Elçibəyin xeyrinə. Mən isə daha radikal platforma ilə çıxış edib hamını mənə səs verməyə çağırdım. Səsvermədə mən Əbülfəz bəyə səs verdim. Səsvermə gizli olsa da, Bəy açıqca mənim adımlı bülletəndə saxladı. Mənə səs verdi. Bəy böyük hesabla uddu. Ümumiyyətlə, bu jestlə biz udduq. Hamımız. 20 yanvar qırğınından sonra da Ordubad rayon şöbəsi məsuliyyəti üzərinə götürməklə AXC-nin uduşuna səbəb oldu. Rusları təəccüb bürümüşdü. Azərbaycanın əsas hissələrindən coğrafi mənada ayrı düşmüş kiçik bir rayon şöbəsi fəaliyyətini nəinki davam etdirir, hətta respublika əhəmiyyətli gedişlər edir. Bir qəzet buraxılması ilk baxışda çox da böyük bir iş kimi görünməyə bilərdi. Amma bütün əhalini bu kiçik qəzet şokdan çıxmasına, özünə gəlməsinə səbəb oldu. Yollarda qoyulan postlarda rus əsgəri “Ordubad” qəzeti axtardıqca kiçik bir iş görmədiyimizi düşünürdük. Şamil Bağırov, Abbas Seyidov, Rafiq Babayev, yığıcı Zeynəb xanım gecə-gündüz əsl qəhrəmanlıq göstərirdilər. AXC Ordubad rayon şöbəsi idarə heyəti üzvləri, cəbhə fəalları bütün imkanlarını ortaya qoymuşdu. Qəzet kağızı axtaran kim, hissə-hissə qəzeti kostyumun altında gizlədib təyyarə ilə Bakıya aparan kim. Hərə bir işin qulpundan tutmuşdu. Əsas yazıları müxtəlif adlar altında özüm yazırdım. Əməllibaşlı jurnalistə çevrilmişdim. Ruslar “Ordubad” qəzetinin şokunu yaşayıb qurtarmamış yeni bir gediş etdik. Ordubaddan AXC-nin gənclər təşkilatının təsis konfiansı çağırdıq. AXC-nin bütün rayon təşkilatlarına dəvətnamələr hazırlayıb göndərdik. Hər yerdə hazırlıqlar başladı. Əksər rayonlarda AXC Gənclər təşkilatı təşəbbüs qrupları yarandı və bizə iştirak edəcəkləri haqda məlumatlar göndərildilər. Yaranacaq təşkilatın nizamnaməsinin, məramnaməsinin layihələrini hazırladıq. Bütün

təşkilatı işləri gördük. Təsis konfransını çağırdıq. Naxçıvan şəhəri, Babək, Şərur, Şahbuz, Culfa rayonları, Gəncə, Sumqayıt, Əlibayramlı, Mingəçevir və s. rayon və şəhərlərdən onlarla gənc yerli təsis konfranslarını keçirdikdən sonra nümayəndələrini seçib Ordubada göndərmişdi. Çox işıqlı uşaqlar idilər. Sonralar onların böyük bir qismi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox fəal oldular. Bir hissəsi Milli hökumətin tətbiq etdiyi ilk test üsulu ilə imtahan verib Türkiyədə təhsil almaq imkanı qazandı. Mən onlarla 1993-cü ildə Türkiyədə görüşəndə qürur duydu. Olduqca vətənpərvər, milliyətçi, savadlı bir nəsil yetişirdi. Ordubadda AXC gənclər təşkilatının təsis konfransına qədər bu ideya ilkin bəhrəsini vermişdi. Yerlərdə nümayəndələr seçilməsi məqsədilə keçirilən konfranslar özü xeyli canlanma yaratmışdı. Bütün dayaq dəstələri bu təşəbbüsdən ruhlanmışdı. Konfransa yüksək səviyyədə hazırlaşdıq. Çox aktual məsələlər müzakirə olundu və qərarlar qəbul olundu. Bir neçə əhəmiyyətli müraciət də edildi. Bütün bu sənədlər, proqram və nizamnamə konfransdan keçən qısa dövr ərzində xüsusi bülleten şəklində Ordubadda çap edildi. Bu bülleteni konfransda iştirak etməyən rayonlarda və Bakı məktəblərində yaymaq planım var idi. Əslən Təbrizdən olan Siyamək bu işdə köməyimə çatdı. Dırnis kəndindən olan Məhərrəm Tağıyev və Siyaməkə göndərdiyim bülletenlər demək olar ki, Bakının əksər rayonlarının məktəblərində və kənd rayonları məktəblərində yayıldı. Bakıdakı bütün ali məktəblərdə, texnikumlarda sənədləri yaydıq. Hər yerdə gənclər təşkilatları formalaşmağa başladı. Ruslar AXC-ni dağıtmağa çalışmaqla millətin təşkilatlanmasının qarşısını almaq istəyirdilər. Biz isə əlavə bir təşkilatlanma işi apararaq yeni bir gənclər təşkilatı yaratdıq. Ən yaxşı müdafiə hücumudur - taktikası özünü doğrultdu. Ruslara anlatdıq ki, təkəri geri fırlatmaq olmaz, nə qədər ki cismimizdə can var, dirəniş göstərəcəyik. O sənədləri Bakıda yaymaqda Siyaməkin tanışı Zemfira xanımın çox xidməti oldu. Mən onun haqqında əlavə məlumatla malik deyiləm, amma ona öz təşəkkürlərimi bildirirəm. Siyamək Bakı mitinqlərində fəallardan olduğundan axtarışda idi. Onu Ordubadda bir neçə ay saxladım. Fəallardan Köçəri, sonralar Nemət də burada bir müddət qonağım oldu. O dövrdə Üstüpnün dağlarından təhlükəsiz yer yox idi. Siyaməklə bir çox məsələləri müzakirə etmək imkanımız oldu.

Vəziyyət bir az yumşaldıqdan sonra onu Bakıya yola saldım. Bir neçə istiqamətdə işlər qurduq. Demək olar ki, uğurlu alınırdı.

Onun haqqında xeyli şayiələr yayılsa da, çox ciddi məsələlərlə bağlı heç bir məqam kimsəyə məlum olmadı. Olduqca ciddi işlərlə məşğul idik. Siyaməkin Cənubi Azərbaycandakı əlaqələri ilə bu sahədə xeyli iş gördük. Xarici ölkələrdəki Cənubi Azərbaycan siyasi mühacirləri ilə iş birliyi qurduq. Hətta Bakıda müvəqqəti məskunlaşan bir cənublunu tapşırıqla Avropaya - Almaniyağa göndərdik və o da işini olduqca uğurla yerinə yetirdi. Mənim 20 yanvardan sonra Bakıda qurduğum “Qisas” təşkilatından da Siyaməkin ətraflı məlumatı var idi. O “beşlik”lərin birində təmsil də olunurdu. Hətta Məhərrəm Tağıyevin başçılıq etdiyi qrupun mənzil qərargahında da olmuşdu. Bütün bunlar olduqca ciddi informasiyalar idi. Ən axmaq satqın da bu informasiyalardan bəhrələnərdi. Amma bu məqamlar indiyə qədər gizli qalıb. İndi təhlükə törətmədiyi üçün danışmaq olar. Adından göründüyü kimi, bu təşkilatı rus ordusundan qisas almaq üçün qurmuşdum. Əsasən Bakıda, Sumqayıtda fəaliyyət göstərirdik. Təşkilatın yaranması üçün məşhur hüquqçu, dostum Fuad bəy Ağayev də tövsiyələrini verdi. O bəzi məsələlərdən xəbərdar idi. Qisas üçün alışıb-yanırdı. Hətta əməliyyatlarda iştirak etmək istəyirdi. Mən ona imkan vermədim. O bizə sonra lazım ola bilərdi - biz ilişəndə. Təhcizatımız da pis deyildi. Minik avtomobili köhnə bir “Jiquli”, “motosikl”, mənzil-qərargah və s. Bütün bunları mən tapırdım. Hətta motosikli Ordubaddan alıb, Bakıya göndərmişdim. Olduqca təhlükəli bir iş idi, olduqca qanunsuz, olduqca antihumanist bir iş. Fəaliyyətimiz bütün sovet qanunlarına zidd idi. Amma Allah və millət qarşısında olduqca şərəfli və savab bir iş idi. Vətənimə başqın edib, millətini gülləbaran edən düşmənlə başqa cür danışılmaz. Bu, mənim həyatımın ən şərəfli səhifələrindəndir. “Qisas” öz missiyasını uğurla həyata keçirdi. Hərdən götür-qoy etdikdə düşünürəm ki, nə ermənilərə, nə də rus işğalçılarına çox da “borclu” qalmadım, deyəsən.

Ordubadda başqa bir kampaniya da başladıq, Etibar Məmmədov həbs olunub Moskvada “Lefertovo” həbsxanasında saxlanılırdı. Ordubaddan onun namizədliyini Azərbaycan Ali Sovetinə seçkilərdə irəli sürmək qərarına gəldik. Olduqca güclü bir kampaniya apardıq. Çoxminli mitinqlərlə müşayiət olunan kampaniyada Etibar bəyin namizədliyini irəli sürdük və qeydiyyatı aldırıq. Həmin sənədi Moskvaya “Lefertovo” zindanına göndərdik. Qaydaya görə, namizədliyi irəli sürülən şəxs razılığını verməli idi. Əsas məqsadimiz Etibar bəyi deputat seçməkdən çox, ona mənəvi və

hüquqi yardım və dayaq durmaq idi. Bir müddət keçəndən sonra Moskvadan cavab gəldi. Etibar bəyin unudulmadığını, onun uğrunda mübarizə getdiyini görəcək və ruh yüksəkliyi yaranacaq. İkincisi, mübarizənin sönmədiyini biləcək. Üçüncüsü, deputatlığa namizəd statusu, deputatlıq statusuna yaxın olduğundan rusların onunla rəftarı dəyişməli, o özü də xeyli cəsarətli çıxışlar edə, seçicilər adından danışa bilər. Etibar həbsdən sonra görüşümüzdə bu jestin çox effektiv olduğunu və onu mütəəssir etdiyini bildirdi. O, Ordubadın ikinci nəfəslə mübarizəyə başlayacağını düşündüyünü bildirdi. Doğrudan da biz təşəbbüskar bir rayon şöbəsi olmaqla yanaşı, AXC mərkəzi qərargahından verilən tapşırıqları da olduqca məsuliyyətlə və dəqiq yerinə yetirirdik. Həmin ərəfədə Etibar əsasən tətill məsələlərinə cavabdeh idi. Bakının istəyinə rəğmən istənilən vaxt rayon ərazilərindəki müəssisələri və dəmir yolunun fəaliyyətini saxlaya bildirdik. Həm əhali, həm də fəallarımız tətill tədbirlərini saat mexanizmi kimi yerinə yetirirdilər. Onlar qanlarının bahasına tapşırıqları yerinə yetirirdilər. Azərbaycan KP MK-nin I katibi Ə. Vəzirov qatarla Naxçıvana gələndə onu Ordubad vağzalında saxlamışdılar. Mən həmin gün xəstə olduğumdan evdə idim. Qatırı saxlamaq istəmədikdə, cəbhəçilər relslərin üzərində uzanmış və qatarın dayanmasına nail olmuşdular. Onlar tətillçilərin tələblərini Vəzirova təqdim etmişdilər. Bu və oxşar hadisələrdən Etibar bəy xəbərdar olduğundan yuxarıdakı münasibəti bildirdi. 20 yanvar ərəfəsində AXC liderlərindən ikisini - Qaziyev Rəhim və Pənahov Neməti İrana keçirmək, sonra Neməti yenidən Şimali Azərbaycana keçirmək, bir neçə ay Ordubadda saxlamaq da bizim şöbənin üstünə düşdü. Nemət bilirdi ki, biz sərhədlər açıldıqdan sonra İrandan Araz çayı vasitəsilə silah-sursat keçiririk. Bu işdə bizə İran məmurları kömək edir. Və o bunu da bilirdi ki, Cənubi Azərbaycanda təbliğat və başqa işlərlə məşğul olan rejim müxalifətləri də var. Biz Nemətgilə dəfələrlə Naxçıvanda qalmalarını təklif etsək də, razı olmadılar. Mən onlara tam təhlükəsizlik zəmanəti ilə Ordubad rayonunda qalmalarını təklif etdim. İrana keçməyə ısrarlı idilər. Onlara hər iki xətt təklif olundu - müxalif millətçilər xətti ilə, yoxsa məmurlar xətti ilə qarşılama. Onlar dövlət nümayəndələri vasitəsi ilə qarşılamaqlarını istədilər. İzah edirdilər ki, onlar tanınan adamlar olduqlarından İranda gizli qala bilməzlər, həm də əllərindəki kasseti İran televiziyası ilə yaymaq, rəsmi xətlə bu ölkədə mühafizə olunmalarını istəyirlər. Biz Culfanın Yayıcı kəndindən onları Araz

çayından Cənubi Azərbaycana keçirdik və İran rəsmiləri qarşıladılar. Onlar İrana keçən andan Şimali Azərbaycana qayıdana qədər “beşulduz” mehmanxanada qalıblar. Nemətin guya İranda təqib olunması və həbsxanaya salınması haqda dedikləri uydurmadır. Çünki mənə Zəncanda zəlzələ olanda Naxçıvandan yardıma gedən nümayəndə heyətinə başçılıq edirdim. Orada İran rəsmilərindən Nemətlə maraqlandım və əgər qayıtmaq istəyirsə, apara biləcəyimi dedim. Biz buraya maşın karvanı gətirmişdik. Böyük yük maşınlarının birinin içərisində xüsusi yer hazırlamaq qərarına gəldik. Bununla bağlı İran məmuru bir qaynaqçı da gətirmək göstərişi verdi. İran ərazisində problem yox idi. Culfa keçid məntəqəsində hər ehtimala qarşı rus sərhədcilərindən profilaktika düşünürdük. Zəncandan Nemətlə əlaqə saxladılar. O hələlik qayıtmaq istəmədiyini bildirdi. Ümumiyyətlə, onun İranda hər xahişini yerinə yetirdilər. Hətta İran üçün təhlükəli olmasına baxmayaraq, onun xahişi ilə Araz çayı kənarına gətirilir və bizimlə çayın o biri tayından söhbət edirdi. Onunla nəzakətlə davranırdılar. Qonağa göstərilməli olan hər hörməti göstərirdilər. Bir müddət sonra məmurlardan biri sifariş göndərdi ki, Nemət gəlmək istəyir. Biz onu Ordubad dəmir yolu vağzalına yaxınlığında Arazdan keçirdik. İranda ona qarşı çox hörmətlə davrandıqlarını, amma darıxdığı üçün qayıtdığını bildirdi. Bir müddət Ordubad şəhərində Abbas dayığıldə qaldı: Nörmal bir mühafizə xidməti qurulmuşdu. Bir müddət sonra ehtiyat etdiyini bildirdi və yerini ucqar bir yerə dəyişmək istədi. Mən kəndimizə bitişik olan Cənnəb kəndində yaşayan bibim oğlu Muxtarın evində onu yerləşdirdim. Muxtar və ailəsi Üstüpyə köçdülər. Nemət bir neçə ay burada yaşadı. Onun burada olduğunu heç kim bilmirdi. Bibim oğlu zərgər olduğundan demişdik ki, bir zərgər dostu ilə ev emalatxanasında şərikli işləyirlər. Mühafizə xidmətindəki ən etibarlı dostlarım burada kim olduğunu bilirdi. Muxtar da “kasıbın olanından” deyib onun qulluğunda dururdu. Amma bir neçə il sonra Nemət mənə Muxtarın yanında biabır elədi. Qəzetlərin birində müsahibə verib: Müxbir soruşur ki, meydanda yığılan pullar nə oldu? Bir az izah etdikdən sonra bildirir ki, qızılların bir hissəsini isə Ordubadın Cənnəb kəndində zərgər Muxtar götürüb. Bu müsahibə çıxanda mən həbsxanada idim. Muxtar yanıma gəldi, görüşdük. Müsahibə haqqında mənə danışanda hansı hissləri keçirdim, bir Allah bilir. Nə isə, bir gün Nemət mənə getmək istədiyini bildirdi. Fikirləşdim Bakıya getmək istəyir. Amma o

bildirdi ki, Azərbaycanda qalmaq təhlükəlidir və o, Türkiyəyə keçmək istəyir. Qardaşı Səmədi bizə çağırdım. Səmədlə məsləhətləşdik. Plan qurduq. Araz kənarında kolxozun biçin sahəsi vardı. Oraya ot biçən maşınlar işləməyə gedəndə bunkerinə baxmırdılar. Əlbəttə, bunu uşaqlar bir həftəyə qədər müşahidə edib dəqiqləşdirmişdilər. Neməti Sədərək ərazisindən Türkiyəyə bu vasitə ilə ötürdük. Arazın kənarına otbiçən maşının bunkerində keçib, oradan asanlıqla Türkiyəyə keçib Türkiyə sərhədçilərinə yaxınlaşmışdı, Onu hökumət idarəsinə aparmış dəqiqləşmədən sonra hər şərait yaratmışdılar. Əbülfəz bəy şəxsi kanalları ilə dostlarının Nemətə köməyini təşkil etmişdi. Mən 1990-cı ilin noyabr ayında İstanbula Dünya Azərbaycanlarının I qurultayına getdim. Nümayəndə heyətində Yaşar Qarayev, Bəkir Nəbiyev, Nizami Süleymanovla yanaşı, Xalq Cəbhəsi nümayəndələri Şabir Rüstəmxanlı, Yurğun Əyyub, Ağamalı Sadıq, Abbas Abdulla, Arif Rəhimov, Bəcan Fərzəliyev və s. nümayəndələr var idi. Müxtəlif ölkələrdən siyasi mühacirlər də gəlmişdilər. Nemət də qurultaya gəldi. Görüşdük, hal-əhval etdik. Almaniyadan gələn nümayəndələr Mahmud Ərdəbili və Nemət Rəhməti həmin ölkədəki kultür dərnəklərindən AXC-yə vermək üçün bir az pul toplamışdılar. Onlar Bəcan Fərzəliyevə və mənə həmin pulu Bakıda Əbülfəz bəyə çatdırmağı xahiş etdilər. Biz Bəylə əlaqə saxladıqdan sonra fikrimizi bildirəcəyimizi dedik. Nihat Çətinqayanın ofisindən Elçibəylə əlaqə saxladım. Bəy bildirdi ki, pulu Pənahov Nemətə verin, qərib ölkədədir, lazımı olar. Bundan sonra Bəcan bəy Almaniyadan gələn soydaşlarımızdan pulu götürüb Nemətə verdi. Əslində onun burada heç bir problemi yox idi. Hökumət hər cür şərait yaratmaqla yanaşı, Əbülfəz bəyin tapşırığı ilə İstanbulda Azərbaycan kultür dərnəyinin başçısı olan Nihat Çətinqaya da ona hər cür köməklik göstərirdi. Amma təəssüflər olsun ki, Nemət Bakıya qayıtdıqdan sonra Türkiyə hökuməti, oradakı Azərbaycansevərlər haqqında hörmətsiz danışdı. Guya onu Türkiyədə zorla saxlayırmışlar. Mən qurultay ərəfəsində Nemətə bildirdim ki, onun Azərbaycana qayıdışını təmin edə bilərəm. Bunu birbaşa Türkiyədən Arazı keçməklə Naxçıvana daxil olmaq variantı kimi də həyata keçirmək olar, İstəsə Türkiyədən İrana, oradan Ordubada keçirə bilərik. Bu işləri həm Türkiyədəki, həm Cənubi Azərbaycandakı dostlarımız asanlıqla edə bilərdilər. Nemət hələ tez olduğunu bildirdi. O xahiş etdi ki, qardaşı Səmədə bir az vəsait göndərəcək, onu çatdırın. Məmnuniyyətlə razı oldum. Mənə

bir dəstə qiymətli kağız verdi. Gərək ki, onlar sertifikat adlanır. Üstündə Ağsu bankının adı yazılmışdı. Sertifikatları saymadım. Mən, ümumiyyətlə, başqasının pulunu saymağı xqşlamıram. Amma doğrusu təəssüf etdim ki, gərək Almaniya kəltür dərnəklərinin verdiyi pulu Nemətə verməzdik və AXC-yə gətirərdik. Nemətin kifayət qədər imkam var imiş. AXC-də isə, necə dəyərlər, qəpiyə güllə atırdılar. Mən bütün bunları ona görə olduğu kimi yazıram ki, Nemətin guya İranda və Türkiyədə zorla AXC rəhbərliyi, o cümlədən Elçibəyin göstərişi ilə saxlandığı barədə dedikləri fikirlərinə aydınlıq gəlsin. Elçibəyin sağlığında mən bunu etmədim. Bəyin heç kimin müdafiəsinə ehtiyaçı yox idi. Amma Bəy dünyasını dəyişdiyindən kimsənin onun haqqında böhtan danışmağına razı olmaram. Həm də yaşadığımız tarixin əhəmiyyətli bir kəsiyi olduğundan təhrif olunmadan gələcəyə çatdırılmalıdır. Bakıya qayıtdıqdan sonra fəaliyyətimiz daha da genişləndi. Qurultay öz təsirini göstərirdi. İndi AXC-nin fəaliyyətində Azərbaycanın bütövlüyü məsələsi əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq özünü nisbətən qabarıq göstərirdi. Təşkilat rus tanklarının altından salamat çıxmışdı. Marşal Yazov AXC-ni məhv edə, millətin təşkilatlanmasının qarşısını ala bilmədi.

Altıncı səbəb - Erməni diasporu, Rusiyadakı erməni lobbisi, Rusiya hərbi rəhbərliyindəki, Rusiya hökumətindəki ermənilərin Moskva siyasi elitasına təsiri idi. Moskvanın Azərbaycanda törətdiyi qırğında bu amillərin mühüm rolu olmuşdu. Etiraf olunmalıdır ki, tarixən ermənilər Rusiyanın ən ciddi siyasətçilərinə təsir etmək imkanına malik olublar. Hələ XVIII əsrin ikinci yarısında ermənilərin təhriki ilə Rusiya Azərbaycana yürüş etmişdi. Erməni kilsəsi nümayəndələrinin təsiri ilə I Pyotr Rusiyanın Azərbaycan siyasətində, ümumiyyətlə, Cənub siyasətində dəyişiklik etdi. Ermənilərin Türkiyədən, İrandan köçürüləcək Azərbaycanda yerləşdirilməsində, sonra da Azərbaycan torpaqlarında bir Ermənistan yaradılmasında Rusiyanın maraqları ilə yanaşı, yuxarıdakı amillərin təsiridə kifayət qədərdir. Çar Rusiya imperiyası vaxtında ermənilərin başladıkları anti-azərbaycan siyasətini, imperiya rəngini dəyişdikdən sonra Sovet imperiya dövründə də davam etdirdilər. Çox təəssüf ki, onların Azərbaycana qarşı gerçəkləşdirdiyi siyasət tək-cə Rusiyanın təzyiqləri ilə deyil, həm də yerli satqın azərbaycanlıların fəaliyyətinə bağlı idi.

1918-ci ildə Şimali Azərbaycanda Milli hökumət - Azərbaycan Demokratik Respublikası qurulana qədər, "Bakı Kommunası" deyilən

daşnak-bolşevik hökuməti qurmaq cəhdi oldu. Rusların silahları, fəal köməyi ilə Azərbaycanın bir çox yerlərində, o cümlədən Bakıda qırğın törədən ermənilər, həm də yerli satqın azərbaycanlı bolşeviklərin köməyindən istifadə etdilər. Satqın Bakı komissarları arasında milliyətcə türk olanlar da az deyildi. 1920-ci ildə Milli hökumət süquta uğradıqdan sonra da Fətəli xan Xoyski və başqa Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimləri ermənilər tərəfindən terror olunub, qətlə yetirildi. XI qırmızı ordu 1920-ci ildə Azərbaycana yürüş edəndə, həm bu qərarın qəbul olunmasında Mikoyanların ciddi təsiri olmuşdu, həm də yürüşdə fəal iştirakçı olmuşdular. Azərbaycana qarşı bütün hərbi-siyasi cinayətlərdə erməni-rus tandemi birlikdə iştirak edib və yerli satqınlardan bəhrələnilər. Andronikin ruslardan aldığı silahla törətdiyi qırğınla, Xocalıda erməninin başçılıq etdiyi 366-cı rus alayının törətdiyi soyqırımında nə fərq var idi ki? Ermənilər 1920-ci ildə Azərbaycandakı qırğın və milli hakimiyyətin aradan getməsindən sonra Zəngəzuru ələ keçirdilər. Qarabağ iddialı ermənilər 1990-cı ildə Azərbaycan cəmiyyətinin səfərbər olduğunu görüb ağalarının top-tüfəngli Bakı yürüşünə yardımçı oldular. O dövrdə SSRİ Ali Sovetinin sessiyalarında Aqanbekyan, İgıdyan və s. erməni deputatların imperiya rəhbərliyindən Azərbaycanı cəzalandırılmasını tələb etmələri çox mətləblərə işıq salır. Moskvada xeyli əhəmiyyətli postlarda təmsil olunan ermənilər bütün fəaliyyətlərini millətlərinə xidmətə sərf edirdilər. Nəinki Moskvada, eləcə də Bakıda Azərbaycana ağır zərbələr vururdular. 1920-ci ildə Milli hökumətin süqutundan sonra bir çox dövlət əhəmiyyətli postlarda ermənilər oturmuşdu. On minlərlə Azərbaycan ziyalısı, vətənpərlərinin istintaqı erməni müstəntiqləri tərəfindən aparılmış, erməni prokuror, erməni hakimlər Azərbaycan milliyətçilərini Sibir sürgünlərinə, güllələnməyə göndərirdi. Dövlət təhlükəsizlik komitəsinin məsul postlarında da ermənilər oturdulmuşdu. Onlar da repressiyanı, lal soyqırımını ustalıqla aparırdılar. Ermənipərəst rəhbərlik Azərbaycanı erməniləşdirdi: Bakıda, Gəncədə, Qarabağda ermənilərin sayı durmadan artırdı. Bununla paralel olaraq Qərbi Azərbaycan (Ermənistan) torpaqlarımızdan türklər departasiya olunurdu. Mən "Su siyasəti" məqaləmdə göstərmişdim ki, Qarabağda ermənilər düşünülmüş şəkildə elə yerləşdirilirdi ki, təsərrüfat və içməli su onların əlində olsun. Sonra tədricən ətraf azərbaycanlı kəndlərini bu rıçaqdan istifadə etməklə tədricən sıxışdırır, yeni

ərazilərə sahib dururdular. Eyni zamanda Ermənistanla sərhəd rayonlardan Azərbaycan rəhbərlərinə rüşvət verməklə torpaqları alırdılar. Bütün bunlar yaxın keçmişdə baş verən xəyanət və erməni fəaliyyətləridir. Ermənilər Azərbaycanın ən gözəl yerlərində yerləşdirilmişdi. Onların hər cür təhcizəti var idi. Ermənilərin təchizini, problemlərini Ermənistan rəhbərliyi nəzarətdə saxlayırdı. Ordubadda da XIX əsrin əvvəllərində məskunlaşmış erməni kəndləri var idi. Cənnəb, Rumus, Parağa, Bist, Xurs kimi kəndlərdə ermənilər yaşayırdı. Çox qərībədir ki, ancaq ermənilər yaşayan kəndlərdə xəstəxana, poçta, kənd sovetliyi binası, telefon var idi. Ən kasib erməninin nəyi də olmasa idi, telefonu var idi. Bu onların İrəvanla müntəzəm informasiya mübadiləsində olması, bir orqanizm kimi yaşamasına rəğmən nəzərdə tutulmuşdu. Bütün kənd sovetliklərində ya sədr, ya da katib mütləq erməni idi. Qərībə bir sistem qurmuşdular. Bu ucqar yerlərdə belə Ermənistan rəhbərliyi onları daim nəzarət və himayədə saxlayırdı. Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycan rəhbərliyi Qərbi Azərbaycandakı (Ermənistandakı) soydaşlarımıza belə diqqət yetirmədi. Əgər onlara cüzi diqqət yetirilsəydi, oradan ermənilər bir nəfər türkü də çıxara bilməzdilər. Ermənilər sistemli şəkildə rəhbərlik vasitəsilə azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxardılar. Hətta 1988-ci ildəki deportasiyalarda prosesi sürətləndirmək üçün rus ordusunu və hərbi texnikasını da cəlb etmişdilər. Bizim rəhbərlər isə buradakı erməniləri canıdildən qoruyurdular. Onlara söz demək mümkün deyildi. Qarabağ hadisəsi də bu insanları qəflət yuxusundan oyatmamışdı. Qarabağ hadisələrinin ilk dövründə camaata nə baş verdiyini anlatmaq üçün, təbii ki, söhbətlər aparırırdıq. Mən o dövrdə ermənilər yaşayan Cənnəb kənd xəstəxanasında baş həkim işləyirdim. Burada çalışan tibb bacılarının əksəriyyəti erməni idi. Mən təbliğat aparmaqla yanaşı, onları da sıxışdırırdım. Erməni camaatı məndən Ordubad səhiyyə şöbəsinə şikayət etdi. Sahiyyə şöbəsinin müdiri Telman İbadov şəxsi işimə yazılmaqla mənə töhmət verdi. "İş vaxtında millətçi təbliğatla məşğul olduğuna görə töhmət elan edilsin". Bu, sözün həqiqi mənasında, mənim ilk mükafatım idi. Bəndən sonra ermənilərin hamısını işdən azad etdim. Əslində, bu mənim səlahiyyətimdə deyildi. Amma əmr verdim və işə buraxmadım. Məni Naxçıvanın səhiyyə naziri Fərhad Cəfərquliyev nazirliyə çağırırdı. İşdən çıxmaq haqqında ərizəmi yazıb cibimə qoydum və təşrif buyurdum nazirin yanına. Mənə dedi ki, ya erməniləri işə burax, ya

da işdən çıx. Heç nə izah etmədən hazır ərizəmi çıxarıb təqdim etdim. Mat-məəttəl üzümə baxdı. Məni işdən azad edə bilməzdi. Camaatın mənə münasibətini bilirdi. Dedi ki, aləm qarışıb bir-birinə. Naxçıvanda “Kommunist” qəzetinin bölgə müxbiri olan erməni var idi. O, KP Nax. MR komitəsini işə qatmışdı. İrəvandan Naxçıvan hökumətinə təzyiqlər təşkil etmişdi. Məni maraq götürdü. 5-6 erməni tibb işçisi hansı səviyyədə müdafiə olunarmış. Fəaliyyətim davam etdirdim. Məlum Sumqayıt hadisələrindən bir il sonra ermənilər məndən Ordubad KP rayon komitəsinə şikayət etmiş və bildirmişdilər ki, mən onları qırmaq planı hazırlamışam. Birinci katib Ələsgərov Şəkkül məni Ordubada çağırdı. Mənim ermənilərə qarşı qırğın planı haqqında və bu planın dəqiq vaxtı haqqında onda məlumat olduğunu bildirdi. Ərizəni mənə göstərdi. 32 erməni imzalamışdı. Yazılmışdı ki, fevral ayının 30-da Fərəc Quliyev soyqırımı planı həyata keçirəcək. Mən ayağa qalxıb, dedim ki, Şəkkül müəllim, fevral ayının 30-u olmur. Cavab gözləmədən otağı tərk etdim. O da heç nə demədi. Yerli rəhbərlik də Azərbaycan rəhbərliyi kimi çaşqın, qeyri-müəyyən vəziyyətdə idi. Ermənilərin Naxçıvanda qalması onların Naxçıvan iddiaıarı ilə çıxışlarını qüvvətləndirə bilərdi. Bu gün azərbaycanlı polislərin qoruduğu erməniləri, sabah rus əsgərləri qoruya bilərdi. Artıq ermənilər belə tələblər səsləndirirdilər.

Ona görə də bu bədxah gəlmələr getməli idilər. Mən bunun üçün hər vasitəni məqbul sayırdım. Axşamlar “quldurluq” edir, səhərlər baş həkimliklə məşğul olurdum. Dostlarla şərtləşdiyimiz kimi axşam mənə zəng edir və “xəstə” olduğunu bildirirdilər. Mən də diplomatı götürüb “yardıma” gedirdim. Evdən çıxdıqdan sonra, diplomatdakı maska, əlcək, lazım olan alətləri götürür və qonşu Cənnəb kəndinə gedirdik. Burada polis postları qoyulduğundan vəziyyət çətin idi. Abrımıza qısılib tanınmaq istəmirdik. Amma bu iş görülməli idi. Kimsə görməli idi bu işi. Ermənilərin evlərinə daxil olur və onlardan çıxıb getmələrini tələb edirdik. Möhkəm əzişdirdikdən sonra kəndə qayıdırdıq. Mən diplomatı qoyduğum yerdə üst-başımı səliqəyə salır, alətləri diplomata yığıb evə daxil olurdum. Səhər baş həkim kimi işə gedir, axşam xəstəxanaya gətirilmiş ermənilərə baş çəkir, təəssüf hissimi bildirir, müalicə kursu təyin edirdim. Bir dəfə az qala ilişəcəkdim. Məlumat almışdıq ki, Qarnik adlı bir erməninin beşatılan silahı var. Onu götürmək lazım idi. Əlbəttə həm də özünü döymək lazım olacaqdı. Ermənilərin

bir qismi getmiş, qalanlar işə dəstə-dəstə hərdənbir erməni evində qalırdılar. Qarnik evdə yox idi. Burada böyük bir seyf var idi. Düşündük ki, silah burada olar. Bibim oğlu Muxtarın araqla arası yaxşı idi. Seyfi açmadan iyləyib, dedi ki, buradaaraq var. Başqa bir dostumuz ovçu İsmayıl isə iyləyib dedi ki, burada barıt var. Seyfi çətinliklə qırdıq. Nə qədər qəribə də olsa, seyfdə həmaraq, həm də barıt var idi. Kişilərin hər ikisi öz sahəsini yaxşı bilirmiş. Bir qoşalülə tufəng tapdıq. Səhər yenə də baş həkim kimi işə gəldim. Atam da diş həkimidir. Mənimlə eyni xəstəxanada işləyirdi. Kabinetimə gəldi. Atam:

Bilirsən, axşam yenə bir erməninin evinə giriblər.

Mən: - Kimin?

Atam: - Qarnikin. Evlərə girənlər heç nəyə dəymirlər. Erməniləri döyəndə də heç bir qızıl əşya, pula dəymirlər. İndi də Qarnikin evinə giriblər. Seyfi qırıblar. Başqa heç nəyə toxunulmayıblar. Mənə elə gəlir ki, bu işlər ermənilərin öz işidir. Cavanlarunuzu tutdurmaq istəyirlər.

Mən də elə düşünürəm. Öz işləridir, - dedim. Hesab elədim ki, xəta sovuşdu. Atam qayıtdı ki, ona görə Ordubad polis idarəsinə zəng etdim it gətirsinlər. Qoy izinən gedib tapsın.

Yaxşı yerdə axşamladıq. İt düz bizə gələcəkdi. Seyfi mən qırmışdım. Nə isə düşünməli idim. Soruşdum ki, sən də seyfin yanına getmişdin?

Hə, özüm hər şeyi gördüm.

Ay Dadaş, (mən atama belə deyirəm) sənin orada nə işin var, axı.

-Nə olub ki?

Necə nə olub? İt sənin izinlə düz bizim həyəətə gələcək. Biabır olduq.

İt doğrudan da bizim həyəətə gələcəkdi. Amma mənim izimlə. Ağılına batdı kişinin.

Neynəyək bəs?

Zəng elə, de ki, it zad lazım deyil.

Atam rayonda hörmətli adamlardan olduğundan sözündən çıxmazdılar. Zəng edib it məsələsini təxirə saldırdı. Xəta ötüşdü. Amma, bu ört-basdır çox çəkmədi. Bir gün mən evdə olmayanda zəng edirlər və xəstəyə yardıma çağırırlar. Atam həmişə hansı diplomatla yardıma getdiyimi görürdü.

Əslində dava-dərman olan tibbi çanta ilə “alət”lər olan diplomat eyni quruluşda idi. Mən “əməliyyat” günləri bir neçə saat əvvəl dərmanlar olan diplomatın yerinə “aiət”lər olan diplomatı qoyurdum, Dərman olan diplomatı yerinə qoymağı unutmuşdum. Atam “alət”lərlə dolu diplomatı götürüb xəstə yanına gedər. Diplomatı açar və əlcək, maska və s. “darmanları” görər. Vəziyyətdən birtəhər çtxar. Evə qayıdanda soruşdum ki, xəstə necədir? 0 diplomatı mənə verib: “İt sənin izinlə bizitn həyətə gələcəkdi” dedi.

İş işdən keçmişdi. Hər şeyi danışdım. Ehtiyatlı olmağı tapşırıldı. Əslində hamı bizim hərəkətlərimizi təqdir edirdi. Amma ilk dövrdə hesab edirdilər ki, bu işləri kimsə təxribat məqsədi ilə edir, Bu “təxribatçıları” tutmaq istəyirdilər. Növbəti əməliyyatların birində Ovik adlı pəzəvəng bir ermənini döyməli idik. Mən uşaqlara bu işi təklif edəndə, dedim ki, gedək, amma bilmək olmaz, kim kimi döyəcək. Doğrudan da qorxmasa idi bizi döyə bilərdi. Onu təzəcə döyməyə başlamışdıq ki, rus dili müəllimim rəhmətlik Hasim müəllim çığırtıya gəldi. İstəmirdik tanışın. Uşaqlar qaçdı. Mən həyətdəki pilləkənin ətrafına fırlanıram, o da arxamca. Tutmaq istəyir məni,, Səhər də mən Hasim müəllimə sağlamlıq haqda arayış verməliyəm. Gördüm əl çəkmir. Deyir ki, maskanı çıxar görün kimsən? Dayandım. Maskanı çıxarıb dedim: “Hasim müəllim, səhər arayış almağa gəlmə”. Kişi mat-məttəl üzümə baxırdı. “Sən niyə?” soruşdu. “Kimsə bünları qovmalıda, ya yox?” dedim. “Düzdür” deyib qoluma girdi. Onlarda bir çay içib evə qayıtdım. Hasim müəllim sonra bizim fəallardan oldu. Cənnəb dayaq dəstəsi idarə heyətinin də üzvü idi. Biz yavaş-yavaş məqsədimizə nail olurduq. Eyni proses bütün ermənilər yaşayan kəndlərdə gedirdi. Danağırt, Xurs, Bist, Aza, Der, Parağada olan bütün ermənilər ev yiyələrinə - Azərbaycana qarşı xəyanət etdikləindən persona-nonqrata olundular. Bu kəndlərdə, əsasən, Qərbi Azərbaycandan qovulmuş soydaşlarımız yerləşdirildi. Biz AXC Ordubad rayon şöbəsinin hesabına qaçqınlara ev-ev gəzib müəyyən miqdarda pul, ərzaq, kömür, paltar payladıq. İş yeri olan kimi, ilk növbədə, onları işlə təmin etdik. Ermənistandan gələnlərin əksəriyyəti heç bir əmlak götürə bilməmişdilər. Elə bilirəm ki, biz onların birinci qışı normal keçirmələrini təmin edə bildik. Naxçıvan Muxtar Respublikasından gedən ermənilər də öz işlərini görürdülər. Onlar bir rus zabitini Ordubada partlayış törətməyə göndərmişdilər. Bizim uşaqlar onu dəmir yolu vağzalında tutmuşdular. Mənə axşam 2-3 radələrində zəng etdilər. Ordubada

gəldim. Rayon Məclisi binasında bizimkilər rusu danışdırırdılar. Əlindəki diplomatda saat mexanizmi ilə işləyən partladıcı var idi. Üstündə xeyli rus pulu aşkarlandı. O, çantanı vağzalda əhali gur olan yerə qoymalı idi. Bu başdan pulunu bir hissəsini almışdı. Partlayışdan sonra əsas hissəsini də alacaqdı. Əvvəl danışmaq istəmirdi, sonra dilini açdıq. Zabitin danışqlarını çəkib televiziyağa göndərdik. Həmin çəkiliş televiziya da göstərildi. Amma təəssüflər olsun ki, o Naxçıvan rəhbərliyi tərəfindən ruslara təhvil verildi. Göründüyü kimi, ermənilər bütün imkanlardan istifadə edib qırğın törətmək, qarışıqlıq salmaq istəyirdilər. Ermənilər güman etmirdilər ki, 70 illik antiAzərbaycan fəaliyyətindən sonra, bu ölkə qısa zamanda toparlana bilər. Azərbaycan cəmiyyətində gedən bütövləşmə və özünümüdafiə sahəsində görülən işlər erməniləri ciddi narahat edirdi. Onlar üz bəz döyüşdə məğlub olacaqlarını hiss etdilər. Ona görə ölkədə gedən təşkilatlanmanın qarşısını almaq, könüllü müdafiə dəstələrinin yaranışını əngəlləmək üçün Moskvanın Azərbaycanda qırğın törətməsi üçün əllərindən gələni etdilər. Bunun üçün hər yola əl atdılar. Xarici mətbuat, hətta rus mətbuatı da Sov. İKP-nin baş katibi Qorbaçovun arvadının ermənilərdən külli miqdarda valyuta və qızıl - brilyant əşyaları rüşvət almasını yaydı. Ermənilər Bakını Beyrutla çevirəcəklərini əvvəldən deyirdilər. Onlar Azərbaycanda daxili qarşıdurma, vətəndaş müharibəsi salmaqda maraqlı idilər. Belə münbit şəraitdən istifadəyə çalışırdılar. 1993-cü ilin 4 iyun çevrilişindən, Milli hakimiyyətin gedişindən dərhal sonra ermənilər daha altı Azərbaycan rayonunu işğal etdikləri kimi, 20 yanvar 1990-cı il Bakı qırğınından sonra da onlar ən azı birillik taum-aut götürüb ciddi hazırlaşdılar. Ona görə 20 yanvarın törədilməsində erməni faktorunun da mühüm rol oynaması təkzibolunmazdır. Bu qırğın zamanı Azərbaycana yeridilmiş xüsusi ordunun tərkibində xeyli erməni könüllü iştirak edirdi. Bunu ruslar heç gizlətməyə də cəhd etmirdilər. Bakıya yürüş edəcək kontingenti hazırlamaq üçün Rusiya hərbi rəhbərliyi səfərbərlik etmişdi. Bu səfərbərlik, əsasən, ermənilər kompakt yaşayan Rusiya vilayətlərində - Stavropol, Krasnodar, Rostov vilayətlərində aparılmışdı. Məqsəd kampaniyada ermənilərin birbaşa iştirakını təmin etməyə xidmət edirdi. Ruslar Əfqanıstan müharibəsindən sonra Bakıda itki verəcəklərini güman etmiş, təhrikçi ermənilərə - buyurun özünüz də vuruşun - mesajı vermişlər. Bu mesaj

ermənilərin kompakt yaşadığı Rusiya ərazilərində səfərbərlik şəklində olmuşdu.

Yeddinci səbəb, Rusiyanın hegemon dövlətlərin qınağında sığortalanması idi. Rusiya Qafqazda özbaşınalıq üçün zəminə malik idi. Qorbaçovun ABŞ prezidenti ilə məşhur gəmi görüşündən sonra ABŞ və SSRİ arasında soyuq müharibə xeyli səngimişdi. Bir çox strateji razılıqların əldə olduğu bu görüş geosiyasi sövdələşmələri də özündə ehtiva edirdi. Hadisələrin sonrakı gedişi də onu göstərdi ki, ABŞ hələlik tələsmədən SSRİ-nin Şərqi Avropadakı təsir dairələrini ələ keçirməyə çalışır. ABŞ-ın tələsməməsinin, təbii ki, öz Səbəbləri var idi. Onlar hələlik Şərqi Avropa, sonra Baltıqyanı ölkələr, Ukrayna, bundan sonra Qafqaz haqqında düşünürdülər. Rusiyanın Avropadan çəkinməsi, Almaniyaların birləşməsi ABŞ planlarının həmin dövr üçün maksimum həddi idi. Rus şovinizminin Rusiyanın bu cür geri çəkilməsindən qıcıqlana biləcəyi, Rusiya mühafizəkarları, hərbi səriayə kompleksinin özündən çıxacağını düşünən Qərb ifrata varmadı. Onlar təsir dairələrini hələlik bölüşməyə qərar verdilər. Necə deyərlər; Avropa mənim, Qafqaz sənin.

Bu yanaşma qlobal mənada özünü doğrultsa da, Azərbaycan, o cümlədən Gürcüstan üçün qətiyyətlə sərfəli deyildi. SSRİ-də gedən Milli Azadlıq mübarizəsinin əsas aparıcıları olan bu ölkələr çox pis bir diskomfort vəziyyətdə qalırdılar. Bu ölkələr ayaq altına verilməməli idi. Məncə, ABŞ və Qərb SSRİ-dən ifrat dərəcədə ehtiyatlandı. Nəhəng nüvə arsenalına malik Rusiyanın ən həlsiz vaxtı olması onun heç bir ciddi təhlükə törədə bilməyəcəyini əsaslandırır. 1991-ci ildəki QKÇP də göstərdi ki, mühafizəkarlar və HSK güman olduğu qədər də monolit bir qüvvə deyil. Üstəlik, Rusiyanın özündə demokratik qüvvələr var və kifayət qədər gücə malikdir. Əlbəttə, bu reallıq 1991-ci ildəki "QKÇP"dən sonra məlum oldu. Amma etiraf edək ki, Qərbin ehtiyatlandığı hərbi çevriliş cəhdi də reallaşmış və başverdi. Görünür, Qərb və ABŞ da onların bu qədər zəif olmalarını təsəvvür etməmiş. İnanmaq istəyirəm ki, ABŞ və Qərb onların əsl gücünü olduğu kimi qiymətləndirsəydi, 1990-cı ildə Qafqaza münasibətdə fərqli mövqe nümayiş etdirərdi. Yanvar ərəfəsi Rusiya təbliğat maşınının Azərbaycanda islam fundamentalizmi haqqında ictimai rəy formalaşdırması da, Bakı mitinqlərinin bir neçəsində İran bayrağı, Xomeyninin şəkillərinin qaldırılması ABŞ və Qərbi ehtiyatlandırdı. Onlar burada zəifləmiş, bir müddət sonra

sıxışdırılacaq. Rüsiyanın yerinə İrannın təsirinin formalaşacağından ehtiyat edirdilər. Başqa bir amil isə, SSRİ KP MK baş katibi Qorbaçovun Roma papası ilə görüşünün təsiri idi. Etiraf olunmalıdır ki, xristian təəssübkeşliyi də Ermənistan - Azərbaycan münasibətlərinə bu dövlətlərin ikili standartlarla yanaşmasına səbəb olurdu. Əlbəttə, bəzi davranışlarla proseslərə dini rəng verilməsinə rəvac verilir. Bundan isə Rusiya xüsusi xidmət orqanları şişirdərək bəhrələndirdilər.

Səkkizinci səbəb - Rus imperiyası başqa sovet müstəmləkələrinə görk olsun deyə, Azərbaycana "dərs" verirdi. Sovet işğalında olan bütün respublikalarda həmişə milli müstəqillik uğrunda mübarizə getmiş və həmişə də Rusiya tərəfindənən qəddar üsullarla boğulmuşdu. Çox vaxt ən zəif mübarizə məkanı kimi Orta Asiya respublikalarını göstərirlər. Bəzən belə bir fikir də səslənir ki, onlar heç bir mübarizə aparmamışdan, heç bir itki vermədən müstəqilliyə nail olublar. Deməli, bu müstəqillik göydəndüşmədir və Azərbaycandakı mübarizəyə də həccət yoxmuş. Əlbəttə, bu fikirləri ya bu mübarizəyə qarşı olanlar, ya da ən azı iştirak etməyənlər qərəzli şəkildə deyirlər. 1920-ci ildən gedən mübarizəni davam etdirməmək, bu illər ərzində müstəqillik uğrunda mübarizə aparıb Sibir sürgünlərində çürüdülən, şəhid olan on minlərlə milli aydınların ruhuna təhqir olardı. Biz sadəcə olaraq, bu şəhid kişilərin işini davam etdirib qazi olduq. Milli müstəqilliyi Azərbaycanımızın Şimalında qazandırdıq. Milli azadlığı heç bir imperiya heç vaxt vermir. O azadlığı müstəmləkə ölkələrin ramolmaz övladları qan, can bahasına illərlə apardığı mübarizə hesabına alırlar. Əgər 80-ci illərdə bizim nəsillər milli azadlıq mübarizəsini davam etdirməsəydi, bu ona oxşayardı ki, müharibə zamanı xeyli itki ilə strateji bir yüksəkliyi tutub sənə verirlər. Bu yüksəkliyi əldə saxlayıb buradan hücumla qəti qələbə qazanacaqsan. Amma kiçik itki verməkdən qorxub döyüşmərsən yüksəklik əldən gedir. Bu yüksəkliyi tutan şəhidlərin qanı batır. Eynən, milli azadlıq mübarizəsi də belədir. Estafeti ləyaqətlə qəbul edib davam etdirməsən, sənə qədərki mübarizə aparıb şəhid olan on minlərin qanını batırırsan, ruhlarını narahat edərsən. Biz mübarizə aparıb, şəhid və qazi olmaqla bizə qədərki mübarizə dövrlərindəki şəhidlərimizin müqəddəs əməlinin gerçəkləşməsinə, onların ruhlarının şad olmasına nail olduq, özlərinin görmədikləri, arzuladıqları müstəqil Azərbaycanı onların nəvə-nəticalərinə, sevdikləri və xoşbəxt olmasını arzuladıqları

millətinə ərməğan etdik. Eyni gedişat başqa respublikalara da şamildir. Həmçinin Orta Asiya respublikalarına. Orada həmişə mübarizə olub və on minlərlə mücahid şəhid olub. Bizim kənddən xeyli adam otuzuncu illərdə Orta Asiyaya sürgün olunmuşdu. Onlardan biri 70-ci illərdə kəndə qonaq gəlmişdi. Birdəfəlik köçüb gələ bilmirdilər. Orada ailə-uşaqları yaşamış yurd salmışdılar. Amma hərdən Vətənə baş çəkirdilər. Mən məktəbdən evə qayıdanda o, yolda məni saxladı. Çox mehriban kişi idi. Bütün uşaqlarla söhbətləşirdi. Pioner idim. Boynumda da qıp-qırmızı pioner qalştuku.

Kimlərdənsən, a bala? - deyə soruşdu.

İbrahimin oğlu, Məşədi Əsədin nəvəsiyəm.

Kişi kövrəldi. Alnimdan öpüb: “Baban sağ olsaydı, qoymazdı bu bezi boynuna bağlayan” . ,

Doğrusu, söz mənə yaman toxundu. Tərs-tərs üzünə baxdım. Əsəbiləşdim. Qəflətən babamın Leninlə bağlı məni tənbeh etməsi yadıma düşdü. Bir dəfə papağıma Leninin şəkli olan dairəvi bir nişan vurmuşdum. Babam nəvələri arasında ən çox məni istəyirdi. Buna baxmayaraq acıqla; “O nədir papağında?” soruşdu. Mən: “Lenin baba” dedim. “Çıxart, tulla onu, sənin baban mənəm” - dedi. Ömrümdə birinci və axıncı dəfə idi ki, babam mənə belə hirsələnirdi. Mən də rədd elədim o nişanı. İndi bu hadisə yadıma düşəndə, fikirləşdim ki, babamın dostlarındanır. Gülümsədim. “Nə tez əsəbiləşib, soyudun?” deyə soruşdu. Lenin məsələsini danışdım. Xeyli güldü. Dostlaşmışdıq. Hər gün çayın kənarında görüşür, söhbətləşirdik. Pioner qalştukuna qəribə izah verirdi: “O kiçik dilim və böyük dilim millətimiz uşağı, böyüyüdü, ortadakı düyün dar ağacıdır. Hamımız edam olunmuşuq, qırmızı rəng qanımızdır - qanımıza qəltan ediblər. Arxadakı böyük dilim üçrəngli bayrağımızdır, millətin qanına boyanıb, atıblar arxaya. O mənə 30-cu illərin hadisələrindən, babamın qardaşının, böyük oğlunun Şura hökuməti tərəfindən qətlə yetirilməsindən danışdı. Mən əməlli-başlı dəyişmişdim. Onun Orta Asiyaya sürgün olunması, hansı zülmərə məruz qaldıqları haqda danışdıqları dünya duyumumu dəyişirdi. Doğrudur, mən o vaxt üçrəngli bayraq, siyasi mübarizələrin gedişi haqda danışılanları olduğu kimi anlamırdım. Amma daha filmlərə baxanda bolşevik Saxarova, Qatır Məmmədə, komsomol Bəxtiyara yox, basmaçılara, müsəvat zabiti Əzizə, Gəray bəyə azarkeşlik edirdim. Dava-dava oyunlarında da daha bolşevik olurdum. Basmaçı olurdum, 26-ları güllələyirdim. Doğrusu, əsl

mahiyyəti anlamırdım. Sadəcə Şura hökuməti, onu müdafiə edənlərə nifrət edirdim. Özü də patoloji nifrət. Evimizdə dini mərasimlərin keçirilməsinə mane olanların cibində Allahsızlıq kitabçaları olduğunu eşitdikcə, nurani seyidlərin söhbətlərini dinlədikcə, deyəsən, mənim üçün bəzi mətləblər aydınlaşırdı. Atamın doştu, kəndin kitabxanasının müdiri rəhmətlik Məmməd əminin söhbətləri də bir tərəfdən məni düşünməyə vadar edirdi, iliyinə qədər milliyyətçi idi Məmməd əmi. Mənə maraqlı kitablar verərdi. Amma ateistliyi də var idi. Xərçəngdən rəhmətə getdi. Son günlərini yaşayırdı. Məni yanına çağırırdı: “Sənə danışdıqlarımın hamısı doğrudur. Heç birini unutma. Amma din haqda danışdıqlarımı unut. Allah var”. Kövrəldim. Özümü güclə ələ aldım. Məmməd əminin mənim formalaşmağında müstəsna rolu var. Qısa zaman ərzində dostlaşdığım şürgündən qayıtmış Əliqulu kişinin də həyata baxışlarına təsiri çox oldu. Orta Asiyada gedən mübarizə haqqında mən ilk dəfə ondan dolğun məlumat aldım. Bu bölgədə ən sərt formada mübarizə getmişdi. Ruslar bu regiondan çox ehtiyat edirdilər. Elə bir siyasət aparırdılar ki, burada kişi az olsun və ya xəstə olsun. Doğumun qarşısını almaq üçün, uşaq ölümünü artırmaq üçün nələrə əl atmırdılar. Orta Asiya haqqında olan sənədli filmlərin birində göstərilənlər adamı dəhşətə gətirir. Pambıq tarlasında işləyən qadınlar körpə uşaqları sıra ilə tarlanın kənarına düzüb. Bütün uşaqlara narkotik maddə olan xaş-xaş dəmləməsi verirlər ki, körpələr çox yatsın və onlar da çox pambıq yığa bilsinlər. Oğlan uşaqlarına isə xaş-xaşın dozasını artıq verirdilər. Camaat işləyə-işləyə yuxarıdan təyyarə tarlaya “sovka” əleyhinə dərman səpirdi. Camaat “xoşbəxtcəsinə” gülə-gülə təyyarəyə əl edir.

Bütün bunlar, dəhşət filmlərindən götürülən epizodlar deyil. Orta Asiyada çəkilən sənədli filmidir. Həmin uşaqlar hətta sağ qalıb böyüyəydi belə, narkoman olmağa məhkum idi. Eyni üsul xaş-xaş istisna olmaqla, Azərbaycanda da tətbiq edilirdi. Ruslar Orta Asiya respublikalarını uzun zaman genosidə məruz qoysa da, Tacikistanda, Özbəkistanda, Türkmənistanda, Qırğızıstanda müxtəlif dövrlərdə ciddi etirazlar baş qaldırdı. Bu etirazların bir qismi bilinsə də, əsas hissəsi gizlədilirdi. Müxtəlif adlar altında repressiya kampaniyaları aparılırdı. Onagörə Rusiya Azərbaycanda 20 yanvar qırğını törədəndə, həm də bunu islam fundamentalizmi təbliğatı ilə edəndə Orta Asiya respublikalarına da görk verirdi. Müsəlmanların kökünü qırırdı. Həmin illərdə burada xalq etirazları olması da, sonra hətta

Rusiyanın ən ciddi dayaqlarından olan Tacikistanda belə, kəskin mübarizə başladı. Tacikistan Rusiyanın Orta Asiyadakı forpostudur. Rusiya Azərbaycanda vəhşilik törətməklə, təkcə Orta Asiyada deyil, digər Rusiya işğalında olan respublikalarda da profilaktika etmək istəyirdi. İstər Baltikyanı respublikalarda, istər Ukrayna, Moldova, Belarus, Gürcüstan respublikalarında Milli Azadlıq mübarizəsi gədirdi. Həm də bu mübarizələr köklü mübarizələr idi. Yəni bu respublikalar işğal olunandan başlayan və davam edən mübarizə idi. İkinci dünya muharibəsində bütün bu respublikaların legionerləri Rusiyaya qarşı birgə mübrizə aparmışdılar. Ona görə Rusiya bu respublikaların işğalına rəğmən təbii müttəfiq olduğunu bilir və mübarizənin koordinasiyanmış hala keçməsindən ehtiyat edirdi. Baltik respublikaları, Gürcüstan və Azərbaycan daha fəal olduqlarından Rusiya kiçik fasilələrlə bu respublikaların hər birində hərbi vəhşilik törətdi. Amma Rusiya istədiyi nəticəni də ala bilmədi. Məhz bu respublikaların və ümumiyyətlə, işğal altında olan bütün respublikaların vətənsəvərlərinin mübarizəsinin nəticəsi olaraq Sovet İttifaqı dağıdıldı. Bū nəticənin əldə olunmasında Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatı iştirakçılarının, təşkilat kimi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin müstəsna rolu vardır. Rusiya 20 yanvarda Bakıda qırğın törətməklə digər respublikaları da mübarizədən çəkəndirmək, beləliklə, imperiyanı qorumaq istəsə də, buna nail olmadı.

Rusiya 20 yanvarda Bakıda qırğın törətdikdə, həm də bir güc prestiji edirdi. Xeyli texnika, xüsusi hazırlıqlı seçmə əsgərlər, müasir silahlar sərgiləyən ruslar xof yaratmaq istədikləri yerdə, xalqın içərisində suallar yaratdılar. Birinci sual, onlar bizi niyə qırırlar? Biz ki, haqqımızı, özü də onların çərçivəsinə - konstitusiyası və qanunlarına uyğun formada istəyirik. Və xalqa məlum oldu ki, onlar dost və böyük qardaş yox, düşmən, özü də böyük düşməndirlər. Və onlardan haqq istəməzlər, gərək onların günlük, aylıq, illik "haqqın" verəsən. Və xalqa məlum oldu ki, indiyə qədər beşillik planı üç ilə yerinə yetirə-yetirə, canı-qanı bahasına topladığı sərvəti böyük qardaşla eyni büdcəyə nahaq qoyurmuş. Düşməne bac-xərac verirmiş. Qız-gəlinlər pambıq tarlalarında sonsuzluq tapa-tapa işləyir, oğulları neft mədənlərində qəpik-quruş müqabilində rus tankları üçün yanacaq çıxaranda, rus qonşuları ilə müharibələrində ər oğullarını göndərəndə, Sibirlərdə Baykal-Amur magistralı salanda canlarını qoyanda yanılıblar. Bərk yanılıblar. Hər məhsulun ən seçməsinə Moskvaya göndərmək olarmış, haqqı istəmək olmamış.

Keçmiş SSRİ-nin hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da “Amerika Kubadan əlini çək” kimi saxta şüarlarla tələb qoymaq olarmış. Amma “erməni Qarabağdan əlini çək” demək olmazmış. Oğullarımızı bu orduya xidmətə verir, öz ordumuz deyib güvənirdik. Demə, güvənmək olmazmış bunlara. O orduya əsgər verəndə toy-bayram edərdik. Həmin ordu gəlib Bakıda toyları yasa çevirdi. Axı niyə? İkinci sual - rusların belə gücü, çevikliyi, qətiyyəti vardısı, niyə Qarabağda iğtişaş törədənlərə qarşı ölçü götürmədi. Erməni haqsız ola-ola niyə onu müdafiə etdi? Deməli, rus bitərəf deyil. Tərəfdir. Özü də qarşı tərəf. Bir ovuc erməninə dingildədən də, bəlkə bu tərəfkeşlikdir. Erməniyə güc verən bəlkə elə bu tərəfdir. Bəlkə erməninin üstünə getməməyimiz üçün üstümüzə gəldi., Bəlkə torpaqlarımız qan töküb qorumayaq deyə, qanımızı tökdülər. Torpaqlarımızda Düşmənistən - Ermənistan yaradıb, evimizdə düşmən saxlayan bəlkə bunlarmış. Ruslar öz bolşevik azərbaycanlı əlaltılarının köməyi ilə 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasını yıxdıqda 114 min kv. km ərazimiz vardı, indi niyə 86 min kv.km. ərazimiz qalıb. Niyə? 20 yanvarda dəyən zərbə xalqı ayıltıdı və yuxarıdakı suallara cavab axtarmağa vadar etdi. Gördükcə aydın oldu ki, bütün oyunların başında “böyük qardaş” bildiyimiz böyük düşmən dururmuş. Qondarma erməni vilayətinin cəmi 9,8 kv.km ərazisi varmış. 1920-ci ildən sonra bu vilayət Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirilərək 29,8 min kv. km çatdırılıb. 1920-ci ildə Yeni Bəyasid qəzasının Basarkeçər mahalı, İrəvan qəzasının Vedibasər mahalı və Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzası Ermənistanə verilib. 1920-ci ildə bolşevik-rus tandemi Qazax qəzasının cənub hissəsini də Ermənistanə bağışlayıb və Dilcan qəzasını yaradıb. Bundan sonra Qazaxın əlavə olaraq beş min hektar torpaq sahəsi də 1929-cu ildə Ermənistanə verilib. 1922-ci ildə Göyçə, Dilican, 1929- cu ildə Cəbrayılın Tüğud, Ernəzir, Nüvədi kəndləri də ermənilərə verilib. 1941-1945-ci illərdə rus-alman müharibəsində 100 minlərlə azərbaycanlı Rusiya naminə canından keçdiyi üçün Rusiya da “borclu” qalmadı. 1946-cı ildə Azərbaycanın dörd min hektar meşə sahəsi qeyri - şərtsiz Ermənistanə verildi. Əlbəttə, bütün bunlar erməninin ağı və gücü hesabına olmurdu, Bütün olanlar Rus gücü və Azərbaycan kommunistlərinin xəyanətləri hesabına olurdu. Əhali mərd-mərdanə dayanardı, dayandı da. Bir az arxa-dayaq duranda bu camaat özündən yüz dəfə güclü düşmənlə üz-üzə durmaqdan çəkinmədi. 1988-ci il hadisələrindən sonra

erməni əhatəsində - Meğri ərazisində tək qalmış Nüvədinin timsalında bunun şahidiyəm. O vaxt Meğridən yerli əhali - türklər köçdükdən sonra, təkçə Nüvədi qaldı. Mən Nüvədi camaatı ilə sıx əlaqə saxlayırdım. Tez-tez oraya gedir, onların nümayəndələrini AXC Ordubad rayon şöbəsində qəbul edirdim. Bir az kömək müqabilində dayanacaqlarını bildirirdilər. Ermənilər onlara bir neçə dəfə hədə-qorxu gəlmişdilər. Amma bu camaat da qorxan deyildi. Ordubaddan könüllü müdafiə komitəsinin üzvlərini oraya ezam etdim. İmkanımız çatan qədər silah-sursat göndərdik. AXC Ordubad rayon şöbəsinin fəallarından olan Şəmil bəy Məmmədovun Nüvədi məsələləri ilə bağlı məsul şəxs təyin etdim. Çox zəhmət çəkirdi Şəmil bəy. Tez-tez yük qatarlarında, maşinistin yanında Nüvədiyə gedir, əlaqə saxlayır, növbələri dəyişirdi. O vaxt sərnəşin qatarları işləmirdi. Yük qatarlarında da gedib-gəlmək təhlükəli idi. Ermənilər maşinistləri bir neçə dəfə atəşə tutmuşdular. Qatarları rus əsgərləri müşayiət etsə də, heç bir tədbir görmürdülər; Biz Nüvədi camaatı üçün əlimizdən gələnlər hər şeyi edirdik. Hətta ruhdan düşməsinlər deyər, mən Ordubad konserv zavodu ilə danışıb Nüvədililərin nar məhsulunu baha qiymətə aldırırdım. Yük qatarlarında olduqca çətinliklə məhsulu Ordubada gətirirdik. Məhsulu Nüvədidə götürürdük. Pulunu da orada ödətdirirdik. Bu elə bir ciddi məsələ olmasa da, mənəvi dayaq üçün lazım idi. Bu kənd bir ordu kimi dayanmışdı. Ermənilərə meydan oxuyurdular. Ermənilər döyüşlə, təzyiqlə bu kəndi götürə bilmədiklər. Azərbaycanın satqın kommunist rəhbərliyinin və rus hərbiçilərinin köməyi ilə bu mərd camaatı yurdlarını qoyub getməyə məcbur etdilər. Ordubadla Nüvədi arasında coğrafi baryer olduğundan son anda kömək edə bilmədik. Yenə də ruslar, yenə də ruslar. Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi deportasiyaları həmişə ruslar həyata keçirib. Azərbaycanlıların ilk deportasiyası 1801-ci ildən başlayıb. 1804-1813-cü illərdə Rusiya - İran müharibəsinin nəticəsi olaraq Şəmsəddin, Zoru-Pəmbək, Şörəyel əraziləri Rusiyanın tabeliyinə keçib. 1827-ci ildə Paskeviçiti, Lazaryanın, Qriboyedovun təşəbbüsləri ilə İrandan İrəvan, Naxçıvan, Ordubad ərazilərinə birlikdə 35.650 nəfər erməni köçürülüb. Rus qoşunları 1827-ci ildə İrəvan qalasını işğal edərkən şəhər ətrafında yaşayan 20.000-dən çox azərbaycanlı türk İran və Türkiyəyə köçmək məcburiyyətində qalıb. Vaxtilə İrəvan şəhərində Əzizbəyov, Amasiya, Basarkeçər, Vədi, Dərələyəz, Mehri və s. ərazilərində yaşayan əhəlinin

əksəriyyətini türkiər təşkil edirdi. 1831-ci ildə Basarkeçər və Qırmızıkeşnd rayonlarında bir nəfər də olsun erməni yaşamayıb. XX əsrin əvvəlində İrəvan şəhərində əhalinin 85,2 faizi azərbaycanlı türk olub. Qalan 15 faizi digər xalq isə İrəvan xanlığı 1667-ci ildə zəbt olunduqdan sonra yerləşdirilib. Ruslar xüsusi üsullarla Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) azərbaycan türklərinin sayını azaldırlar. 1918-20-ci illərdə soyqırımı etməklə, 1930-38-ci illərdə “qırmızı repressiya” etməklə, 1941-45-ci illərdə ikinci dünya müharibəsinə azərbaycan türklərini göndərməklə bu siyasəti həyata keçirirdilər. Azərbaycan türklərinin sayını azaltmaqla yanaşı, burada ermənilərin sayını artırirdilər. 1941 -45-ci illərdə müharibəyə Ermənistanın kvotasını doldurmaq üçün, əsasən, azərbaycan türkləri göndərildi və təbii ki, böyük əksəriyyəti həlak oldu. Bunun ardınca isə 1946-cı ildə Şuşaya Livan, Yunanıstan, İran, Bolqarıstan, Rumıniyadan 50.900; 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35.400 nəfər erməni köçürülərək Ermənistanda yerləşdirilib. Əhalinin demografik tərkibinin bu cür dəyişilməsinə Azərbaycan kommunist rejimi heç bir reaksiya vermədiyindən, bu siyasətə daha da rəvac verilib. 1948-53-cü illərdə Ermənistandan 144.654 nəfər, 1948-ci ildə 24.631 nəfər, 1949-cu ildə 54.373 nəfər, 1950-ci ildə 65.650 nəfər azərbaycan türkü deportasiya olunub. XVIII əsrdən Azərbaycana qarşı Rusiyanın siyasətində erməni faktoru formaca dəyişsə də, məzmunca eyni olmuşdur. Bu siyasət 1988-ci ildə Qarabağ münaqişəsi yeni formada ortaya çıxarılanda da özünü göstərdi. 1988-ci ilin noyabr ayının sonu, dekabrın əvvəllərində iki həftə ərzində Qərbi Azərbaycandan axırıncı azərbaycan türkləri də rusların fəal iştirakı ilə çıxarıldı. Bütün bu həqiqətlər ortaya çıxdıqca, camaat axtardığı sualların cavablarını tapırdı. Camaat anlayırdı ki, onları ruslar ona görə qırırlar ki, erməni Qarabağı istəyəndə “yox” demək olmaz. Çünki ruslar 100 illərdir siyasət qurub Ermənistan düzəldiblər, Azərbaycan ərazilərinə dünyanın künc-bucağından köçəri erməni tapıb gətirib oturaq həyata alışdırıblar. İndi kimin ağzı nədi ki, rusun ermənisinə söz desin. Axı, azərbaycanlılar unütmamalı idilər yaxın tarixi. Erməniyə və rusa haqq söz demək üstündə, erməni-rus tandemi 1918-ci ildə Ağsu, Kürdəmir, Lənkəranda 130 yaşayış məntəqəsini, Şamaxıda 58 yaşayış məntəqəsini, Qubada 112 yaşayış məntəqəsini, Gəncədə 272 yaşayış məntəqəsini, Zəngəzurda 115 kəndi, Qarabağda 157 kəndi, İrəvan quberniyasında 211 yaşayış

məntəqəsini, Bəyaziddən 7 kəndi, Sürməlidə 75 yaşayış məntəqəsini, Ecməzində 84 yaşayış məntəqəsini, Qarsda 62 yaşayış məntəqəsini yerlə yeksan etmişdi. Əhalinin qırılanı qırılmış, qalanı didərgin salınmışdı. Rus-erməni tandeminin vəhşiliyi təkcə Şimali Azərbaycanda yox, Cənubi Azərbaycanda da eyni vəsətlə aparılmışdır. 1914-cü ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsində rus-erməni birləşmələri Cənubi Azərbaycanın Urmiya şəhərində və ətraf yaşayış məntəqələrində 150.000-ə (yüz əlli minə) yaxın azərbaycan türkü qətlə yetirilmişdir. Deməli, rusun 1990-cı ildə Azərbaycanda törətdiyi qırğın sürpriz sayılmamalı idi. Bu, birinci qırğın deyildi. Növbəti qırğın idi. Əhalinin böyük əksəriyyəti tarixi həqiqətlərdən xəbərsiz idi. Tariximizlə bağlı bütün yazılı ədəbiyyatı kütləvi şəkildə məhv etmişdilər. Özü də azərbaycanlı bolşeviklərin əli ilə. Ordubadın yaşlı adamları danışardı ki, 30-cu illərdə kimin evindən ərəb əlifbası ilə yazılmış bir kitab tapsaydılar, ona zülm verərdilər. ;

Camaat qorxusundan bütün kitabları ya haradasa basdırır, ya da yandırır. Bolşeviklər kitabların ərəbcə olduğunu görüb, "Quran"dır deyə yandırır. Onların əksəriyyəti proletariat olduğundan oxumaq bilmirdi. Bir qismi isə bilərəkdən bütün kitabları məhv edərək, tarixi örtbasdır edirdilər. Sonra bir müddət latın qrafikası işlədildi. Bolşeviklər kirili tətbiq etməklə yenə mədəni problem yaratdılar. Sovet imperiyası dövründə Azərbaycan təhsil sistemində tədris olunmaq üçün saxta tarix kitabları hazırlanmışdı. Yunan, Roma, Kommunist Partiyası tarixləri canfəşanlıqla tədris olunsada, Azərbaycan tarixinin tədrisinə bir neçə saat vaxt ayırırdılar. Nəinki orta məktəb şagirdləri, hətta ali məktəb tələbələri və məzunları belə Azərbaycan tarixi haqqında ya məlumata malik olmur, ya da səthi bir məlumatla kifayətlənirdilər. Ali məktəblərdə Kommunist Partiyası tarixi, elmi kommunizm kimi cəfəngiyyatlardan dövlət imtahanı verilirdi. Azərbaycan tarixi isə heç yada düşmürdü. Orta məktəbdə Azərbaycan tarixinə bir neçə saat vaxt ayrılarsada, demək olar ki, tədris olunmurdu. Bizə orta məktəbdə Azərbaycan tarixini hələ universitetdə qiyabi təhsil alan Əkrəm müəllim tədris edirdi. Azərbaycan tarixinə barmaqarası baxırdı. Sınıf yoldaşım Adil yaxşı oxuyur və universitetin tarix fakültəsinə qəbul olunmaq arzusundadır. Onu bir az qızıqsdırıb müəllimlər otağına şikayətə göndərdim. Sonra Azərbaycan tarixinin tədrisində xeyli fərq yarandı. Doğrudur, Adili müxtəlif bəhanələrlə Əkrəm müəllim bir-iki dəfə kətlədi. Amma ortada nəticə var idi. Azərbaycan tarixi yaxşı tədris

olundu. Bəxtimizdən müəllimlərimiz olduqca savadlı və vətənpərvər idilər. Fətəli müəllim, Məhərrəm müəllim, Töfiq müəllim, Hüseyn müəllim, Mir Hadi müəllim, Emil müəllim iliklərinə qədər milliyyətçi idilər. Onlar müxtəlif fənləri tədris etsələr də, mütləq vaxtın bir hissəsinə ya milli məsələlərə həsr edər, ya da dərsi elə izah edərdilər ki, milli özünüdərk də burada yerini tapsın. Mənə Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poemasını da müəllimlərim vermişdi. Mən ilk dəfə olaraq o vaxt əldə yayılan bu poemanı bir neçə nüsxə əllə yazıb yaydım, Sınıf yoldaşlarımdan Adili, Çakəri də özümə qoşdum. Bizim arada bir Cənubi Azərbaycana keçmək fikrimiz də oldu. Əlbəttə, bu bir uşaq macərəbazlığı idi. Kənddən çıxıb bir neçə kilometr getmişdik ki, atam qarşından maşınla gəldi və bizə “bu gecə vaxtı kəndin kənarında gəzmək olmaz” deyib evə gətirdi. Ona açıbağdıq bir söz demədik. Amma qayıtmaq ikimizin də ürəyindən oldu. Yamanca üzə düşmüşdük. Bizim formalaşmağımızda bu müəllimlərimizin də xeyli zəhməti olub. Mən institutda oxuyanda da onlarla sıx əlaqədə idim. Əlimə düşən təbliğat materialları, qadağan olunmuş ədəbiyyatlardan göndərirdim. Tətil vaxtları kənd kitabxanasında yığışırdıq. Guya hansısa bədii kitabın müzakirəsini aparırdıq. Amma artıq söhbətlər ciddiləşirdi. Sırf siyasi fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirib fəaliyyət göstərdik. Artıq dövlət orqanlarında çalışan adamlarla təbliğat işinin qurulması, əhəmiyyətli postlarda millətçi insanların təmsil olunması, orta məktəbdə təbliğatın istiqamətləri, camaatın arasında təbliğatın istiqamətləri, qonşu kənd və rayonlarda özəklərin yaradılması haqqında maraqlı müzakirə aparır, qərarlar qəbul edir və çox məsuliyyətlə bu qərarların həyata keçməsinə çalışırdıq. Yaxşı təşkilatlanmışdıq. Artıq üzvlük haqları toplanması, yeni üzvlərin ciddi zəmanətlə qəbulu məsələləri də reallaşırdı. Əlavə olaraq üç yaş həddində qruplarımız var idi. İki qrup məktəbdə oxuyan, birisi məktəbi qurtaranlar idi. Biz bütün bu fəaliyyətimizdə Azərbaycan tarixinə xüsusi önəm verirdik. Əsgərliyə yola saldıığımız üzvlərimizə xidmət etdikləri respublikalarda Milli Azadlıq mübarizəsi olarsa, dinc xalqa qarşı çıxmamalarını tövsiyə edirdik. Elə oldu ki, bu uşaqlardan Polşada, Əfqanıstanda baş verən toqquşmalarda sovet ordusu tərkibində iştirakçılar oldu. Bəylər orada əməlli-başlı təbii şəkəsi qurmuş, millətimizi layiqli təmsil etmişdilər. Hiss olunurdu ki, adamlar tarixini doğru bidikcə doğru davramış nümayiş etdirirdilər. Vətənin bir daşının taleyinə də biganə qalmırlar. Kəndimizin yuxarısında

“Köçəri qəbiristanlığı” deyilən bir yer var. Burada xeyli daşdan yonulmuş qoç heykəlləri, daşdan yonulmuş üstü yazılı vannalar vardı. Ermənilər belə bir şeyiə yaymışdılar ki, guya bu abidəbrin içərisində qızıl var. Camaat da o heykəllərin böyük bir qismini qırıb, dağıtmışdı. Bir qismini isə İrəvana aparıb tarix müzeyinə qoyulmuşdu. Bizim kiçik fəaliyyətimizdən sonra bu abidələri qorumağa başladılar. Kənddəki qədim hamamı təmizləyib abidə kimi saxlanması təşəbbüsü oldu. 80-ci illərin axırında Azərbaycanda ilk dəfə olaraq biz Üstüpu kəndində 1918-19-cu illərdə Azərbaycana köməyə gələn Türkiyə əsgərlərinin şərəfi və xatirəsinə abidə qoydurduq. Çox təəssüflər ki, sonra KQB-nin aldatdığı bir neçə kənd sakini gizlicə o abidəni parçalayıb-dağıtdı. Özü də adını nə qoysalar yaxşıdı: “Bu yazı erməni daşlarının üstündə yazılıb”. Millətə, vətənə bağlılıq eşqlə olur. Bu bir ruh bağlılığıdır. Həm də milləti, vətəni ağılla sevməlisən. Vətənə ağıl və eşq bağlılığı olarsa, onu qoruyacaq, inkişaf etdirəcəksən. Millətin haralardan gəldiyini bilmədən, haralara aparmaq və hansı yollarla aparmağı müəyyənləşdirmək mümkün olmaz. Bu yolun rahatlığı dostu, düşməni bilməyə, ölkənə olan maraqları, ölkənin maraqlarını bilməyə bağlıdır. Bunu isə xalqın tarixi deyir. Millət obyektiv tarixini bilməlidir. Bizi millət kimi ölüm və inkişaf yolundan azdırmaq üçün düşmənlərimiz tariximizi ehtiva edən yazılı mənbələri məhv etmək, tariximizi saxtalaşdırmağa çalışmışlar. Xalq 1990-cı il 20 yanvar qırğınından sonra tarixini vərəqləməyə lüzum gördü. Vərəqlədi. Həm uzaq, həm yaxın tarixi. Məlum oldü ki, ruslar millətimizi həmişə qırıblar, özü də müxtəlif üsullarla. Həm genosid - insanlarımızın soyqırımı, həm ekosid - fauna və floramızın soyqırımı bir gün də olsun fasilə vermədən davam etdirilmişdi. İkinci dünya müharibəsi qurtardığından sonra Azərbaycan əhalisini qırıb, şikəst etmək üçün yeni üsullar düşündülər. Bu üsulla həm imperiya maddi qazanc götürəcək, həm də sakitcə soyqırım edəcəkdi. Beləliklə, 50-ci illərdə əhalinin sıx yaşadığı yerlərdə zəhərli zavodlar tikintisinə başlandı. Gəncə şəhərində alüminium zavodu, Sumqayıtda kimya zavodları, hətta istifadəsi və istehsalı dünyada qadağan olunmuş maddələr istehsal edən kimya müəssisələri, Qaradağ sement zavodu və onlarla belə müəssisələr düşünülmüş şəkildə əhalinin ən sıx məşkunlaşdığı arazilərdə yerləşdirildi. Ruslar bu üsulla əhalini yaxşıca qırmaq, şikəst etməklə yanaşı, gəlir də götürürdülər. İstehsal olunan məhsulun əsas hissəsi İttifaq nazirliklərinə, Moskvaya, çox cüzi bir

hissəsi isə yerli nazirliklərin payına düşürdü. Məsələn, bu göstərici Azərbaycanda 1,5 faiz idi. Digər respublikalarda da eyni vəziyyət idi. Qazaxıstanda 4 faiz; Özbəkistanda 2,9 faiz; Qırğızıstanda 0,7 faiz, Gürcüstanda 1,2 faiz; Tacikistanda 0,5 faiz; Türkmənistanda 0,4 faiz idi. Bu istismar quldarlıq dövründən də biabırçı vəziyyətdə idi. Ətraf mühit və əhalinin sağlamlığı üzvi surətdə bağlı olduğundan Moskva düşünülmüş şəkildə ekosid törədildi. Mingəçevir su anbarı tikilərkən həm xeyli tarixi abidələr, meşələr su altında qaldı, həm də oradan çıxan kanallar düşünülmüş şəkildə elə çəkildi ki, xam torpaqların xeyli hissəsi şoranlaşdı. Sovet imperiyasının 70 illik dövründə əlimizdə qalan 86 min kv. km. ərazimizdə də torpaqların 40 faizi eroziyaya məruz qaldı. 1927-ci ildə Azərbaycana səyahət edən fransız yazıçısı Anri Barbyüs yazırdı: “Azərbaycan qiymətli mirvariyyə bənzəyir. Bu mirvarinin öz qaşığı - göygöz Xəzəri, Qafqazın qocaman dağ zirvələri, coşqun Araz, Alazan və Ağrıçayın zərif, zümrüd vadiləri vardır”. Bütün bu gözəlliklər sovet dövründə şikəst edildi. Xəzər dənizi, Kür çayı, Araz çayı sovetlər dönəmində sənaye və məişət tullantıları anbarına çevrildi. Əsasən, Ermənistandan axıdılan məişət və sənaye tullantıları heç bir təmizləmə prosesi keçmədən Araz axıdılır. Ümumiyyətlə isə, Xəzərə 17631 kub metr çirkab mənbəyindən tullantı axıdılır. Qəbələ radiolokasiya stansiyası ildə Azərbaycana 270 milyard ziyan vurur. Bu, təkəcə maddi ziyandır. Ətrafda yaşayan insanlarımızı, yaxın ərazidəki heyvan və bitki aləminə dəyən ziyanın isə ölçüsü yoxdur. Bəli, 20 yanvar xalqın bir daha tarixini vərəqləməyə, onu olduğu kimi bilməyə sövq etdi. Məşhur Çin filosofu Konfutsi yazırdı; “Yalnız keçmiş davam etdirməklə gələcəyə çatmaq olar”. Xalqın müqavimət potensialının isə düşməsi üçün də bu zəruri şərtlərdəndir. Millət özünü tanımalıdır. Əlibəy Hüseynzadə yazırdı ki, “o millət nicatda olur ki, özünü tanıya”. O tanımada millətin hansı ictimai-mənəvi, ictimai-siyasi, ierarxik əlaqələrə davranış və əxlaq tərzinə istinad etdiyi məlum olur. Bu mirasa söykənərək varisliyi davam etdirmək olar. Bu tarixi qatlarda dostun da, düşmənin də adı aydın yazılıb. 20 yanvar zərbəsi, xalqa icazə verilməyənləri gerçəkləşdirməyin zəruri olduğunu anladı. Xalq anladı ki, nicatı yalnız Özündədir. Etnik-millət mövcudluğu qoruyub saxlamaq üçün təkəcə haqlı olmaq kifayət deyil. Həm də güclü olmaq-millət kimi güclü olmaq lazımdır. Millətin tarixi ərazilərində dövləti olmalıdır. Vətən məfhumu mücərrədlikdən çıxmalıdır. Artıq hamı üçün aydın oldu ki, SSRİ vətən deyil, sovet

vətəndaşı olmaq da vətəndaşlıq deyil. Bütün bunlar cəfəngiyyatdır. İşğalçı dövlətin güc hesabına qazandığını sözlə möhkəmləndirilməsidir. Yalanı gerçəklə əvəzləyən təbliğatdır. Millət aldadıldığını anladı. Anladı və düşündü. Düşündü ki, görəsən bizim bundan sonra ruslarla hansı formada münasibətimiz ola bilər. Millət kimi təhlükəsizliyimizi necə qurmalıyıq. Hər il on minlərlə azərbaycanlı balası rus ordusuna xidmətə göndərilir, əvəzində həmin ordu azərbaycanlıları qırmağa gəlsə, o orduya əsgər verməyə dəyərmə? Qarabağda 88-ci il münaqişəsi başlayandan biz xalqa övladlarını Azərbaycanından kənarı xidmətə buraxmamağı tövsiyə edirdik. Əvvəla, Əfqanıstana qarşı işğalçı müharibə aparan Rusiya orda döyüşmək üçün əsasən SSRİ-nin müsəlman respublikalarından olan əsgərləri döyüşə aparmışdı. Bu müharibədən Azərbaycana yüzlərlə tabut gəldi. Bizim Əfqanıstanla düşmənlilik olmağa-olmağa övladlarımızı rus ordusu tərkibində oraya niyə göndərməli idik. Bu xalq müsəlman olmaqla yanaşı, tarixən dost xalq olub. Düşməni düşmənimiz, dostu dostumuz olub. Üstəlik, Əfqanıstanın şimal ərazisi türklərlə məskunlaşıb. Öz qan qardaşlarımızla savaşa getməyə nə hacət vardı? Amma bu müharibədə iştirak könüllü deyildi. Oğullarımız Əfqanıstana aparıldı və qırıldı. Əfqanlar onların üstünə gələnləri necə qarşılmalı idi ki? Bizim kənddən Yusif adlı bir nəfər Əfqanıstana aparılmışdı. 6-7 ay idi ki, ondan heç bir xəbər yox idi. Hamı onun həlak olduğunu düşünürdü. Mən onda tələbə idim. Həm də Sumqayıt boruyayma zavodunda (BTZ) feldşer işləyirdim. Bu zavodun yataqxanasında yaşayırdım. Burada bizim kənddən xeyli gənc çalışır və bu yataqxanada qalırdı. Kəndimizdən əsgərliyə gedənlər Biləcəri əsgər qəbulu məntəqəsində qeydiyyatdan keçib bu yataqxanaya gələr, 1-2 gün qonaq olub, həm də kəndlilərlə vidalaşib əsgərliyə gedər, əsgərlikdən qayıdanda da mütləq bu yataqxanaya baş çəkib kəndə gedərdilər. Yusif də bu ənənəni pozmamışdı. Dərstdən təzəcə qayıtmışdım. Qapı açıldı və Yusif içəri daxil oldu. Doğrusu, özümü itirdim. Biz onu çoxdan həlak olmuş bilirdik. Bir anlıq çaşqınlıqdan sonra görüşdük. Çox qərribə bir durumu vardı. Sanki hələ də müharibədə idi. Onun etdiyi söhbətlərdən dəhşətə gəldim. Yusifgil Əfqanıstana ilk daxil olan hərbi hissədə olmuşdu. Onun danışıqına sakit qulaq asmaq mümkün deyildi. Danışırdı ki, əvvəl bombardmançı təyyarələr bütün yaşayış məntəqələrini bombaladı. Sonra top, tank, ardınca biz - piyadalar. Əmr beləydi ki, bütün

canlıları qırmaq. Təsəvvür edirsinizmi, bütün canlıları. Yusif deyirdi ki, güllə atmaq olmazdı. Arxada rus zabitləri hər şeyi müşahidə edir, kimsə güllə atmaqdan yayınarsa, güllələyirdilər. Ona görə hara gəldi güllə yağdırırdım. Təki insanlara dəyməsin. Önsüz da onları başqaları qırırdılar. Sonrakı günlər Yusif bu haqda bir daha danışmadı. Danışdıqlarını da inkar edirdi. Yamanca qorxurdu danışdıqlarından. Ondan danışmamaq haqda iltizam almışdılar. Hər halda danışdı. Sonrakı illər daha ətraflı danışdı. Əfqanıstandakı bu kütləvi qətliyam yerli əhalini ölüm-dirim mübarizəsinə qaldırdı və onlar sovet ordusunu darmadağın edib Əfqanıstandan qovdular. Çox təəssüf ki, yüzlərlə azərbaycanlı da burada həlak oldu. Əfqanıstana əsasən müsəlmanlar göndərilib həm qırılır, həm nəticə əldə edilməyə çalışılır, həm də SSRİ işğalında olan müsəlman respublikaları xalqları ilə əfqan xalqı və bu ölkəyə kömək göstərən digər müsəlman xalqlar arasında konsolidasiyanı əngəlləməyə çalışırdılar. Əfqanıstana Rusiyanın hucumu ilə 20 yanvar qırğını arasında elə də böyük zaman fasiləsi yox idi. Camaat bu hadisəni də, Polşa, Macarıstan, Çexiya hadisələrini də xatırladıqca daha övladlarını bu vəhşi ordunun tərkibinə verməkdən imtina edirdilər. Bizim soydaşlarımıza tövsiyələrimizi qəbul edirdilər. Əsgərlikdən tamamilə yayınmaq mümkün olmazdı. O vaxtkı kommunist rejimi belə hallarda Moskvaya xoş gəlsin deyər cəinayət işi qaldırırdılar. Ona görə tələb və təkliflərimiz fərqli şərtlə qoyuldu. İzah edirdik ki, Azərbaycan uşaqlarının başqa regionlarda xidmət etməsi məqbul deyil. Kəskin coğrafi iqlim dəyişikliyi əsgəri xidmətə gedən azərbaycanlıların səhhətinə çox pis təsir edir. Yerli mühit tam fərqli olduğundan adaptasiya olunmaq çətin olur. Orqanizmi zəif olan uşaqlar evə şikəst qayıdırdılar. Sovet imperiyası dövründə azərbaycanlılar əsasən Uzaq Şərqi, Şimal bölgələrində və ya Qazaxıstanın Semipalatinsk kimi bölgələrində xidmətə göndərilirdilər. Mülayim iqlimdən, birdən-birə şaxtılı mühitə düşən, sözün əsl mənasında, uşaqların çox az hissəsi sağlamlıqlarını qoruya bilirdilər. Nüvə sınaqları keçirilən ərazilərdə də bilərəkdən bizim övladları eksperimentdən keçirirdilər. Heç bir elitar hərbi hissədə azərbaycanlılar çoxluq təşkil etməirdi. Əksinə, təyyarəçi, raketçi, elektron rabitə, kompüter sistemi, sualtı qayıq, hərbi gəmilərdə xidmət edən azərbaycanlıları barmaqla saymaq olardı. Halbuki, ermənilər belə hissələrdə, hərbi məktəblərdə xeyli miqdarda təmsil olunurdular. Azərbaycanlıları tikinti batalyonlarında ucuz işçi

qüvvəsi kimi işlədirdilər. Başqa səbəb kimi onu göstərdik ki, öz vətəmindən kənarı xidmət edən əsgərin olduğu yeri qorumağa heç bir marağı olmur. Bunu həm kənarı xidmət edən azərbaycanlıya, həm də Azərbaycanda xidmət edən gəlmə əsgərə aid etmək olardı. Azərbaycana isə ərazi iddiası olduğundan, Ermənistanla sərhəd bölgələri əhalisi təhlükə altında olduğundan bu amil ön plana keçir. Əhalini və ərazini qorumalı olan əsgər bu ərazi və əhaliyə bağlı olmalıdır. Mən 1988-ci ildə bu mövzuda böyük bir məqalə ilə çıxış etdim. Əhalinin bir qismi uşaqlarını əsgərliyə buraxmadı. Bu uşaqlar Ordubad Müdafiə Komitəsində qeydiyyatdan keçib könüllü batalyonlarında xidmət etdilər. Milli Ordumuz formalaşanda isə Milli Ordunun ilk əsgərləri oldular və hərbi biletləri də öz ordumuzdan aldılar. Hərbi komissarlıq kəndlərdən polis vasitəsilə uşaqları yığıb əsgərliyə aparırdılar. Biz hərbi komissarlıq qarşısında tələblər qoyduq. Onlar Moskvadakı yüksək çinli hərbiçilərlə razılışın həmin uşaqları Azərbaycandakı hərbi hissələrdə yerləşdirdilər.

Bu variant da əlverişli idi. Tədrisən azərbaycanlıları hərbi hissələrdə artırmaq, rusların gəlişini azaltmaqla, hissəni azərbaycanlılaşdırmaq. AXC mərkəzi qərargahı bu işi mərkəzləşdirmək üçün xüsusi bir şöbə ayırdı. Fəhmin Hacıyev bu məsələlər üzrə koordinator təyin olundu, O işinin öhdəsindən olduqca yaxşı gəlirdi, Ruslar da nə baş verdiyinin fərqləndirirdilər. Ona görə də nisbəti saxlayırdılar. Azərbaycanlıların hərbi hissələrdə çoxluq təşkil etməsinə imkan vermirdilər. Nəzərdə tutulan bu variant baş tutsa idi, işimiz xeyli asan olardı. Ermənilər bu üsulla hərbi hissələri özünüküləşdirə bilirdilər. Qarabağda yerləşən 366-cı alay rus hərbi hissəsi olsa da, tam erməni xidmətində idi. Və Xocalıda Azərbaycan türklərinə qarşı kütləvi soyqırımını aparılarda bu alayın müstəsna xidmətləri oldu: Ermənistanı və hətta Gürcüstanın ermənilərin kompakt yaşayan Axalkalaki rayonunda da rus hərbi hissələrində ermənilər bu üsulu tətbiq edirdilər. Əlbəttə, bu rusların öz xeyir-duası ilə baş tuturdu. Eyni iş bizim həyata keçirməyimizi ruslar əngəlləməyirdilər. Milli təhlükəsizliyi təmin etmək üçün ancaq milli ordumuzu formalaşdırmaq lazım idi. Bu olduqca çətin bir iş olsa da, həyata keçirilməli idi. Artıq bütün xalq bu zərurəti qəbul edirdi. Və hər kəs bu işin həyata keçirilməsi üçün səfərbər idi. Hamı əlindən gələni hər şeyi edirdi. Gəlinlər nişan üzüyünə qədər, kasıblar çörək puluna qədər hər şeyini ordu quruculuğu üçün verirdi. Biz Ordubadda olduqca ciddi mühasibat sistemi qurmuşduq. Har kəsə

qəbz verilir. Kim istəsə hesabatla tanış ola bilirdi. Ona görə bir çox yerlərdən fərqli olaraq, AXC Ordubad rayon şöbəsinə böyük inam var idi. Rusiyada yaşayan ordubadlılar da xeyli köməklik göstərdilər. 20 yanvar qırğınından sonra da Bakıdakı “Yanvar şəhidləri” fonduna bu bəylər xeyli vəsait köçürdülər. İjevskdəki azərbaycanlılar külli miqdarda vəsait toplamışdılar. Udmurtiyada yaşayan bibim oğlu Ramazan Qasimov mənimlə əlaqə saxladı. Həmin vəsaiti Bakıda həmin fonda keçirdi. Sonralar bu fond haqda müxtəlif sözlər-söhbətlər yaranması məndə təəssüf hissi yaratdı. Axı, Rusiyadan buraya gətirilən vəsait başqa cür də istifadə oluna bilərdi. Mən bu sözlər-söhbətlərin nə qədər doğru olub-olmamasın dəqiq bilmədiyimdən konkret fikrə də gələ bilmədim. Amma, o uşaqlar köməklərini davam etdirirdilər. İlk dəfə ən ciddi silahları çox təhlükəli olsa da, İjevskdən Ramazan bəy gətizdirirdi. Hamını risk altına qoymuşdum. Əliboş gələndə danlayırdım. Yavaş-yavaş ortaya nəticə qoya bildik. Artıq teleqramlarla Rusiyada xidmət edən əsgərləri geri çağırırdıq və ya qaçışını təşkil edirdik. Gələnlər uşaqlar xidmətlərinin qalan hissəsini rayon müdafiə komitəsində davam etdirirdi. Qurduğumuz ordu özəyinin ərzaq, paltar, sursatla təminatında bu cür çağırışla Rusiyadan gətirdiyimiz və Culfada rus hərbi alayında xidmətə başlamış Dırniş kənd sakini mayor Nadir bəyin müstəsna xidmətləri oldu. Onu çağırmaq ideyası AXC Ordubad rayon şöbəsi idarə heyətinin üzvü Rafael bəyə məxsus idi. Ondan lazım olan malları da Rafael bəylə Ordubad müdafiə komitəsinin sədri Etibar bəy alırdı. AXC-nin yerlərdəki dayaq dəstələrindən hər gün könüllü müdafiə dəstələrinə qoşulmaq haqda müraciətlər olduğunu bildirirdilər. Elə bil 1990-cı il 20 yanvar qırğını, milli özünüqoruma instinktini fəallaşdırıb, milli vüqar hissəsinin milli azadlıq uğrunda qazilik amalına keçid mərhələsi oldu. Bu olduqca ciddi psixoloji an idi. Qarabağ münaqişəsi yeni başlayanda bizim ermənilərə qarşı mübarizəyə hazırlığımızı bəyənməyən və rus ordusu hər şeyi qaydasına qoyacaq deyənlər indi dəyişmişdilər. Onlar “Bizə silah verin, ruslu-ermənili üstlərinə gedək, nə olar olar” deyirdilər. Ordubadı top atəsinə tutanda camaat evinin-eşiyinin dərdinə qalmırdı, hamı döyüş mövqeyində olanlara köməyə çatmağa can atırdı. Heç kəs daha uşaqların, qohum-əqrəbalarını döyüşdən yayındırmırdı. Əksinə, ön cərgədə olmasından qürur duyürdü. Biz Meğri ilə sərhəddə - Kilid kəndinin aşağısında post qoymuşduq. Bu post rus sərhəd zastavasına çox yaxın idi. Zastava isə Meğri sərhəd

dəstəsinə tabe idi. Ordan tez-tez hərbi maşınlar gəlir və oraya hərbi maşınlar gedirdi. Biz bu maşınların hamısını yoxlayıb buraxırdıq. Rusların bundan xoşu gəlmirdi. Amma bu xoşluğa bağlı məsələ deyildi. Fikirləşdik ki, Ordubaddakı beş sərhəd dəstəsinin əmlakı Meğriyə daşına bilər, üstəlik, həmin yük avtomobillərində ermənilər rayon ərazisinə daxil ola bilər. Bir dəfə vəziyyət olduqca gərginləşdi. Meğridən 10-a qədər yük avtomobili Ordubad ərazisinə keçib iki-iki sərhəd məntəqələrinə daxil olmuşdular. Daxil olan avtomobillər yoxlanaraq boş olduğu müəyyən olmuşdu. Axşamüstü postdan mənə telefon açdılar. Bizim. könüllü müdafiəçilər həmin avtomobilləri qayıdarkən saxlamışdılar. Mən hadisə yerinə çatanda vəziyyət olduqca gərgin idi. Hər iki tərəf döyüş mövqeyi tutmuşdu. Avtomobillər şosenin ortasında idi. Tək gəlmişdim. Uşaqlara yaxınlaşıb öyrəndim ki, ruslar avtomobilləri yoxlamağa icazə vermirlər. Mən ratsiya ilə AXC qərargahından əlavə qüvvə istəyib, rus komandiri ilə danışığa getdim. Rus kapitanı ona Meğridən belə əmr verdiyini bildirdi. Ona başa saldım ki, yoxlanmadan getməyəcəklər. O, Meğridən və Ordubaddan sərhəd məntəqələrindən əlavə qüvvələrin gələcəyini bildirdi. Mən də əlavə kömək istəməkdə yarılmamışdım. Meğri-Ordubad yolunun Arazkənarı tunel hissəsinə beton plitələr qoymuşduq. Plitələri oradan traktorla yaxınlaşdırmaqla Meğridən gələn qüvvənin texnikadan istifadəsini əngəllədik. Amma çox pis mövqedə idik. Yuxarıda ermənilər, öndən ermənilər və ruslardan ibarət gələcək kömək, sağda döyüşə hazır rus sərhəd dəstəsi, arxadan da köməyə çağırılmış rus sərhəd dəstəsi kontingenti. Amma geri çəkilmək olmazdı. Bu postdan biz çıxarılsaydıq, rayon ermənilər üçün açıq olacaqdı. Meğri tərəfdən rus hərbi zirehli texnikası gəldi. Bir neçə BTR görünürdü. Qalanı tuneldə saxlanmışdı. Yük avtomobillərindən tökülən ruslar döyüş mövqeyi tutdular. Bizim döyüşçülərə də döyüş hazırlığı verdim. Bu vaxt Ordubad tərəfdən avtomobil karvanı gəldiyini gördüm. Əvvəl ruslara gələn kömək olduğunu düşündüm. Amma müxtəlif markalı avtomobillər olduğunu görəndə bizimkilər olduğunu anladım. Avtobuslar, yük avtomobilləri, kiçik maşınlar 100-dən çox olardı. Bütün rayon buraya gəlirdi. Kimin əlinə nə keçmişdisə götürmüşdü. Qumbara atanlarla silahlananlar Meğridən qonaq gələnlərin mövqələrinə yaxınlaşıb rus texnikalarını hədəfə götürdülər. Kapitan bir nəfər polkovnikin mənimlə danışmaq istədiyini bildirdi. Razılıq verdim. Meğri tərəfdən bir polkovnik iki mühafizəçisi ilə bizə doğru

gəldi. Mən də eyni qayda ilə ona yaxınlaşdım. Meğri sərhəd dəstəsinin rəisi idi. Mən onu axırıncı dəfə 31 dekabr 1989-cu ildə sərhədlər yandırılarda gətirib buradan yola salmışdım. Bu zatiqırığın anası erməni idi. Bir-birimizdən heç xoşumuz gəlmirdi. Görüşən kimi o “Ermənistana hücum edirsiniz? Buna nə ehtiyac var?” deyib bizim hələ də gəlməkdə davam edən avtomobil karvanını göstərdi. “Xeyr, çağırılmamış qonağı bizdə belə qarşılayarlar” deyib Meğri tərəfdə polkovnikin zirehli texnikasını və rus əsgərlərini göstərdim. Polkovnik: “Yaxşı, avtomobilləri sərhəd məntəqələrinə boşaldıb, boş aparacağam. Amma belə olmaz. Ordubad sərhəd məntəqələri sərhəd dəstəsinə aiddir; Biz onları təhciz etməli, əlaqə saxlamalıyıq. Sizin post bizə mane olur” deyər iradını bildirdi. Mən: “Əvvəla onu bildirim ki, daha yük avtomobillərini boş halda da buraxmıram. Onlar Azərbaycandan çıxmıyacaq. İkincisi isə, biz bəzi məsələləri bu gün qətiləşdirməliyik. Bu gündən sonra sizin nə bir avtomobiliniz, nə də adamınız bu tərəfə gəlməyəcək və o tərəfə keçməyəcək. Belə cəhd olarsa, xəbərdarlıq edilmədən atəş açılacaq” - dedim.. Polkovniklə sərhəd həfəkəti dövründə dəfələrlə danışıqlarda olmuşduq. Bilirdi ki, mübahisə etməyin xeyri yoxdur. Məni qalib kimi danışdıran, onu məğlubluqla razılaşdıran buraya gələn minlərlə mübariz insan idi. O gündən sonra bu sərhəd məntəqələrinə Meğri tərəfdən gəlib-gedən olmadı. Rusların yük avtomobilləri Ordubad sərhəd məntəqələrinə qayıtdı. Sonralar bildik ki, onlar ən zəruri rabitə avadanlıqları və AQS (avtomatik qranat atan) silahları Meğriyə aparırmışlar. Mən 20 yanvar qırğınından sonra əhalinin bu reaksiyasından əmin oldum ki, camaat heç nədən çəkinmədən öz taleyini, öz təhlükəsizliyini özü həll etməyi qərara alıb. Bəli, 20 yanvar, xalqımız Rusiyaya münasibətinin, Milli Ordu yaradıcılığına münasibətini, müstəqil dövlətçiliyimizə münasibətinin müəyyənləşməsində mühüm hadisə oldu. 20 yanvar tək-cə qara bayram deyil. Bu gün Şimali Azərbaycanın çağdaş mübarizə tarixində şərəfli səhifələrindən biridir. Bu tarixi gün millətin öz dövləti barədə konseptual şəkildə düşünməsini şərtləndirən amillərdən oldu. Enoxal mərhələni əhatə edən müstəqil dövlətçilik ənənəsi qırılan Azərbaycanda dövlətçilik maraqlarını xalq maraqları əvəz etmişdi. Bu qırılma dövrü XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın bölünməsindən başlayıb. Epizodik olaraq, 1918-20-ci illərdə fasilə verib. Həmin qırılma dövrü düşmənlər tərəfindən Azərbaycanın ədalətli statüs-kvosu kimi qəbul olunub, təqdim olunurdu. Çünki

tarixlə oynayanlar ədalətsizlər, amma güclülər idi. Güclü və bacarıqlılar yaranmış tarixlərinin əvəzinə, yazılmış tarixlərinə həqiqət kimi qəbul etdirməklə, tarixin subyektivliyinə rəvac verirlər. Əzdikləri millətlərin mənfi prestijini yaratmaqla, həm də düşər etdikləri status-kvonu ədalətli kimi təqdim edirlər. 20 yanvardan sonra Azərbaycan xalqı bu stereotipi qırmaq əzmini ortaya qoyub, tarixən mövcud olmuş dövlətçilik ənənəsini yaratmaq və yaşatmağı hədəf seçdi. Xalq onun iradəsini ifadə edəcək iqtidar qurmağın vaxtı olduğunu anladı. Artıq xalqa aydın idi ki, Moskvadan təyin olunan “Moskva uşaqları” onun ifadəçisi yox, Rusiyanın icraçısıdır. özü də yeri gəldikçə daha çox canfəşanlıqla satqınlıq etməklə, ağalarından bir “molodes sabak” qazansınlar. Alçala-alçala ucalan bu adamlar üçün vətən kabinet, millət ailədir. 20 yanvardan dərhal sonra AXC fəalları Bakıda Ali Sovetin deputatlarını toplayıb baş verənlərə münasibət bildirməyi tələb etdilər. Halbuki “xalq tərəfindən seçilmiş bu deputatlar” hər an, əsasən də, gərgin siyasi dövənlərdə xalqın yanında olmalı idilər. AXC fəallarının təzyiqi ilə Ali Sovetin sədri Elmira Qafarova baş verən hadisəni məhkum edən bir bəyanatla çıxış etdi. Naxçıvanda isə Xalq Cəbhəsinin təkidi ilə Naxçıvan MR Ali Soveti daha ciddi addım atdı. Naxçıvan SSRİ-nin tərkibindən çıxdı. Bu, başverəcək qırğının ən azı miqyasını azaltdı. Həm də keçmiş SSRİ məkanında prezident yaratdı. Həm Bakıda, həm də Naxçıvanda baş verən bu hallar-hökuməti təzyiq altında qərar qəbul etməyə vadə etmə, Onu göstərirdi ki, xalq siyasi hakimiyyətin imkanlarını qiymətləndirə bilir və anlayır ki, burada oturanlar həmin imkanları reallaşdırmırlar. Ya istəmirilər, ya bacarmırlar. Hər iki halda, deməli, onlar bu postlarda olmalı deyillər. Moskvadakı mərkəzi hökumətdən də, yerli əldəqayıma hökumətdən də xalq Özünəməxsus imtina formaları tapmışdı. Sov. İKP biletlərini, komsomol biletlərini yandırmaq bu formalardan biri idi. Həmin günlər də demək olar ki, Azərbaycanın hər yerində bu cür aksiyalar keçirildi. Başqa formalardan biri tətillər idi. Bütün ölkə 40 gün tətillə dayandı. Çox təəssüf ki, 40 günlük tətillə yas mərasimi kimi təqdim etdilər. Bu ciddi etiraz forması 37 gün də, 50 gün də çəkə bilərdi. Bunu milli itaətsizlik kimi təqdim etmək lazım idi, Xalq, doğrudan da, itaətsizlik edirdi axı. Hətta radio-televiziyaya şirkətində komendantlar mətn oxumağa diktör tapa bilmirdilər bir ara. Millət aldığı zərbədən düşməne nifrətini daha da artırmışdı. Ordubadda kommunist partiyası biletlərini mitinqdə kütləvi olaraq cırıb atırdılar. Bu

biletləri iki kisəyə yığıb KP Ordubad Partiya Komitəsinə apardım. Binada heç kim yox idi. I katib Telman Xudaverdiyevin otağına daxil oldum. Kisələri otağına qoyub “kommunistlərin biletləridir” dedim. Çıxmaq istəyəndə: “Biletləri boşalt, kisələri apar lazım olacaq, hələ bilet olacaq” dedi Telman Xudaverdiyev. Yaxşı adam idi. Rayonun müdafiəsi ilə bağlı hər nə komək lazım olsa idi edərdi. Mənimlə mövqelərə də baş çəkərdli. Millətə, vətənə bağlı adam idi. Dönüb ona “Sən niyə oturmusan burda” deyə acıqlandım. “Uçot aparıram, görüm hansı şərəfsiz qalacaq bu partiyada” deyə cavab verdi. Bu hadisə onu göstərdi ki, hamı iyənib. Moskvadan 20 yanvar hamını özünə qaytarıb. Bütün Azərbaycanda fəvqəladə vəziyyət tətbiq olunmasına baxmayaraq, rus hərbi idarəetməsi, demək olar ki, heç bir nəticə vermədi. Baş tutmadı. Çünki millət tabe olmadı. Dirəndi. Etimadsızlıq və itaətsizlik göstərdi. Millətimə, xalqıma kimsə irad tuta bilməz. Millətdən nə tələb olundu, etmədi ki, həftələrlə, aylarla meydanlarda qaldı, həftələrlə sərhədkənarı çadırlarda qaldı. Rus əsgərlərinin silahı üstünə tuşlansa da, çadranın altından nefti sərhəd dirəyinə töküüb yandırdı dirəkləri. Bu millət quş tufəngi ilə günlərlə erməni-rus tandeminin pulemyot atəşində qaldı, addım geri qoymadı. Bu qəhrəmanlığı heç bir xalq edə bilməzdi. Əgər bu xalqın enerjisini kimsə düzgün yönəldə bilmirsə, günahı xalqda axtarmasın. 20 yanvardan sonra xalq onun enerjisini milli gücə çevirə biləcək liderlərini axtardı. Onun iradəsini ifadə edə biləcək hökumət qurmağa can atdı. 1990-cı ilə qədər seçkiləri ciddiyyə almayan xalq artıq bu seçkilərdə ortaya gerçək bir mübarizə qoydu. Ordubadda mən bunu müşahidə etdim. Bütün kəndlər, rayon mərkəzi qaynayırdı seçki günü. Hər seçki məntəqəsinin önündə bir neçə yerdə kimlərin seçkiyə gəlməsini qeyd edən, əlində jurnal olan müşahidəçilər var idi. Qocalar, əlillər, xəstələr belə səs verməyə gəlirdi. Mən çox arzulayırdım ki, Avropadan gəlib, demokratiya dərsi alsınlar burda. Kim Azərbaycan xalqının demokratiyaya hazır olmadığını deyirsə, sahv edir. Bu xalq demokratik dəyərlərin nə olduğunu, demokratik idarəetmənin nə olduğunu hamıdan yaxşı bilir. Və demokratik cəmiyyət quruculuğuna həddən artıq maraqlıdır. Bu keyfiyyəti də 20 yanvar qırğınından sonra xalqımız nümayiş etdirdi. Azərbaycanın o dövrdəki hakimliyyət orqanları seçkilərin nəticələrini saxtalaşdırsa da, parlamentə düşmüş 25 nəfər bu əzəmətli qüvvəyə - xalqa, onun təşkilatı Azərbaycan Xalq Cəbhəsinə güvənərək, parlament qələbələri əldə etdi və sonda

Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı qəbul etdi. Hər bir millət üçün ən qiymətli nemət olan müstəqilliyin əldə olunmasında 20 yanvar mübarizəsinin əhəmiyyətli, müstəsna yeri vardır.

Nəticə - 20 yanvar 1990-ct il tarixdə rus ordusu 1920-ci il 28 apreldən sonra Azərbaycana yeni açıq basqın etdi. Bu basqın Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatını (MAH) boğmaq cəhdi idi.

MAH XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın pozulmuş status-kvosunu bərpaya hədəflənmişdi.

1990-cı ildə hərəkat qana bələnsə də, nəticədə 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın bir hissəsi - Şimali Azərbaycan müstəqillik qazandı. Bu isə Azərbaycanın son 200 illik tafixində ən ciddi nəticələrdəndir.

20 yanvar qırğını rus imperiyasının özünü qorumaq cəhdi kimi birinci hal deyildi. Rusiya eyni davranışı Şərqi Avropa ölkələri olan Macarıstan, Çexoslovakiya, Polşada, SSRİ respublikaları olan Gürcüstan, Qazaxıstan, Pribaltikada da sınaqdan çıxarıb. Yəni, bu klassik rus yanaşmasıdır. Rusiya adları çəkilən ölkələri öz təsir dairəsindən buraxmamaq üçün zora əl atırdı.

20 yanvar ərəfəsində Azərbaycan istənilən ehtiyatlı variant seçsə idi də, Rusiya zor tətbiq edəcəkdə.

20 yanvar qırğınının qarşısı yalnız milli müstəqillikdən, onun uğrunda mübarizədən imtina ala bilərdi.

Bu ərəfədə MAH-na Azərbaycan Xalq Cəbhəsi təşkilat kimi başçılıq edirdi. Səhvlər, çatışmazlıqlarla yanaşı, bu mürəkkəb dövrdə AXC-nin rəhbərliyi qanaətbəxş idi. Rusiya bütün müstəvilərdə AXC-nin başçılıq etdiyi MAH-na uduzduğundan zora əl atdı. Rusiya bir neçə səbəbdən zora mütləq əl atmalı idi.

1) Qarşıdan parlament seçkiləri gəlirdi və xalq seçkidə milli hökumət formalaşdırma bilərdi. Bu isə Rusiyanın Azərbaycandan getməsi olardı. Ona görə xalq hakimiyyətinin qurulmasının qarşısı alınmalıydı.

2) Azərbaycan xalqı məcburi özünümüdafiə tətbiqi kimi könüllü müdafiə dəstələri yaratdı. Getdikcə güclənən və nizam alan bu qurumlar Azərbaycan Milli ordusunun özəyinə çevrilirdi. Rusiya Azərbaycanda milli ordu yaradıcılığını önləmək üçün tədbir görməli idi.

3) Cənubi və Şimali azərbaycanlılar arasında sərhədlər açılandan sonra Rusiya Almanıyanın biriəşməsi prosesinin

analogiyasından ehtiyatlandı. Ən azı bu regionda və sonradan Rusiyanın müsəlmanlar məskunlaşan cənubunda İranın təsirinin artacağı, islam ideologiyasının hakim olmasından ehtiyatlanırdı.

4) Türkiyənin regionda qüvvətlənməsi və Orta Asiyaya təsirinin artacağından qorxurdu.

5) Rusiya Hərbi Sənaye Kompleksi nomenklaturası (HSK) hakimiyyət ierarxiyasına yiyələnmək üçün sərt tədbirləri sınaqdan çıxarırdı. Onlar nəticə etibarilə 1991-ci ildə Moskvada qısamüddətli bir QKÇP qursa da, davamlı olmadı. Bu, Andropov üsulu, sonra Qorbaçov idarəetmə üsulundan sonra imperiyanı qorumaq üçün sınıanan üçüncü üsul idi.

6) Moskva Azərbaycan Xalq Cəbhəsini məhv etmək istəyirdi. Bununla cəmiyyətdə təşkilatlanmanı önləmək istəyirdi.

7) Erməni diasporası, Rusiyadakı erməni lobbisi, Rusiya rəhbərliyindəki ermənilərin siyasi elitanı Azərbaycan haqqında ölçü götürməyə ardıcıl sövq etdirməs idi.

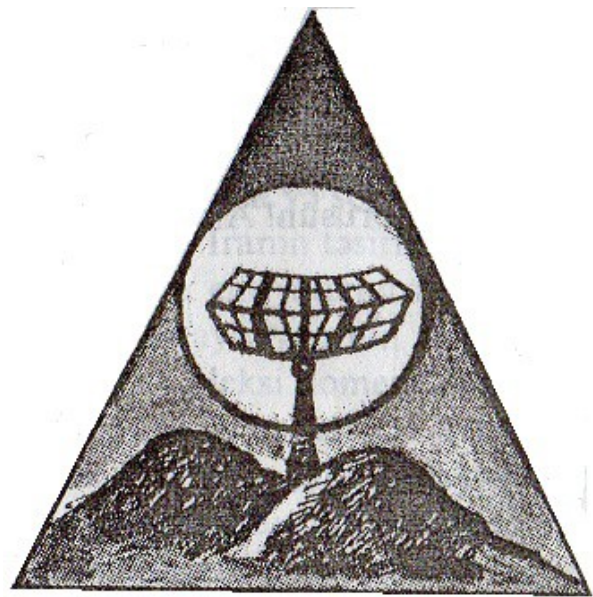
8) Rusiya-hegemon dövlətlərdən Qafqazda təsir dairəsini saxlamaq üçün özbaşınalıqlara razılıq almışdı. Əvəzində Şərqi Avropadakı təsir dairələrindən əl çəkmişdi.

9) Başqa səbəb: sovetlər işğalındakı digər respublikalara görk verirdi.

Bu və digər səbəblərdən Rusiya Azərbaycanda qırğın törətməkdə qərarlı idi. Rusiyanın zorakılığı ləyaqətli Azərbaycan övladlarının bir qisminin şəhid olmasına səbəb oldu. Amma bu zorakılıq bumeranq təsiri də göstərdi. Xalq Rusiyanın böyük qardaş yox, böyük düşmən olduğunu anladı. Azərbaycanın son 200 ildəki bütün mərhumiyyətlərinin Rusiya ilə bağlılığı aydın oldu. Azərbaycanın parçalanmasının, onun torpaqları hesabına bir Düşmənistan-Ermənistan yaradılmasının məhz Rusiyanın təşkil etdiyini əhali çılpalığı ilə gördü. Azərbaycanda törədilən bütün genosid və ekosidin Rusiya tərəfindən planlandığı aydınlaşdı. Azərbaycan xalqı güvənc yerini kənardə yox, özündə axtarmağa başladı. Öz ordusunu qurmağa başladı. Ümumiyyətlə, xalqımız Rusiya ilə münasibətlərə yenidən baxmaq qərarına gəldi, hədəfi müəyyənləşdi - müstəqil Dövlət. Və 1991-ci ildə bu hədəfə çatdı.

20 yanvar 1990-cı ildə həlak olan və bütün şəhidlərimizə Allah rəhmət eləsin! Tanrı xalqımı qorusun! Amin.

“SOYUĞ”UN FƏTH OLUNMASI (17.12.1991)

“Soyuq” Naxçıvanda ən hündür zirvədir. Uşaqlıq xatirələrimi vərəqlədikcə, qocaların bu dağın ətəkləri ilə Zəngəzurda erməni əsarətində qalmış “Buğukar” pırını zirayət etməyə getdikləri haqda danışmaları yadıma düşür. Bu əlçatmaz yerlərin müəmması rusların zirvədə məxfi hərbi hissə yaratmalarından sonra daha da artdı. Naxçıvanın əksər yerlərindən görünən ağ kürəşəkilli “kupol” haqqında, ümumiyyətlə, bu hərbi hissə haqqında əfsanələr dolayıdır. Dərədən bu hərbi hissəyə qədər olan avtomobil yolu 17 km uzundur. Bu yol mövsümi olaraq işləyir. Buralarda yayda da qüzeylərdə qar olur. Daim uçuşlar, qar kirsələri yolun ancaq 1-2 ay müddəti işləməsinə şərait yaradır. O da ki əgər hər gün buldozərlər intensiv işləyərlərsə. Heç telefon və elektrik xətti də çəkmək mümkün olmur buralara. Ruslar dəfələrlə dəmirdən yüngün trosalarda paralel telefon kabelləri çəksələr də, qar uçuşları bütün sistemi dağıtmışdı. Ətraf ələmlə əlaqə ancaq hava xəttlə xüsusi ratsiyalarla mümkündür. Avqustun sonlarında bura ayrıca dünyaya çevrilir. Ətraf ələmlə bütün əlaqələr kəsilir. Buradan bütün Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi, Məğri, Qafan, Gorus, Cənubi Azərbaycanın bir çox yaşayış məntəqələri görünür. Ruslar burada qurduqları radiolokasiya sistemi (RLS) ilə Yaxın və Orta Şərq, Hind Okeanına qədər hava məkanını nəzarətdə saxlayırdılar. Ətrafi görə nəhəng lokatr həmin kürəşəkilli kupolun altında yerləşirdi. Ağ, nəhəng, müəmmalı həmin kupolun. Su da yoxdur burada. Daim qar olduğundan su üçün qar əridilir. Hamamın işləməsi və əsgərlərin təmizliyi üçün sudan istifadəsi üçün hamamın üzərindəki böyük tutumlu qaba yağın qarın aşağıdakı istiliyə rəğmən əriməsindən yararlanırlar. Yayda 1-2 ay isə aşağıdakı dərədən su maşını ilə su aparılır. Bu ecazkar yerlər Azərbaycan ərazisi olsa da, 1970-ci illərdə sənədləşdirilib ermənilərə verilib. Həm bura, həm də Ordubadın Kilit kəndinin otlaqları Məğri ərazisinə aid edilib. O illərdə Azərbaycanın əksər sərhəd rayonlarında olduğu kimi, Naxçıvanda da xeyli ərazi ermənilərə verilmişdi. Mən məqalələrimin birində bunu ermənilərin torpaqyalama üsulu ilə ərazi işğalı adlandırmışdım. Əlbəttə, ermənilər bu nailiyyətə hər şeyi satmağa hazır olan Azərbaycan rəhbərliyinin köməyi ilə nail olmuşdu. Sərhəd rayonlarında elə sahələr verilmişdi ki, sonralar ətraf yaşayış məntəqələri də köçməyə məcbur olmuşdu. Ordubadın Kilit kəndi maldarlıqla məşğul olduğundan otlaqlar Ermənistanə veriləndən tədricən kənd köçməyə başlamışdı. Bu kənd çox unikal bir kənd idi. Əhali haradansa buraya

köçüb gəlmişdi,. Onların öz dilləri var idi. Çox mürəkkəb olan hu dili heç kimə öyrətmirdilər. Deyəsən, bu dillə bağlı mütəxəssislər də araşdırma aparmırdı. Etnogenez prosesi kilitlərə heç təsir etməmişdi. Ancaq özlərindən qız alıb özlərinə qız verdiklərindən, adət - ənənələrində mühafizəkar olduqlarından etnik bütövlüklərini saxlamışdılar. Ən azı bu baxımdan oranı qorumaq lazım idi. Təəssüf ki...

1990-cı ildə AXC Ordubad rayon şöbəsi yerli seçkilərdə qalib gəldi və rayon sovetini formalaşdırdı. Məclisin ilk qərarlarından biri bu məsələyə həsr olundu. Ordubad torpaqlarının ermənilərə verilməsi ilə bağlı qəbul olunian qərarlar ləğv olundu. Biz Kilit kəndi ətrafında könüllü , müdafiəçilərin postunu qoymaqla təhlükəsizlik tədbiri gördük. Dağ keçidləri ilə 10 km-lərlə uzaqlıqdan elektrik və telefon xətti çəkdik. Məqsədimiz kənddə qalan əhalinin oranı tərک etməməsi idi. Amma illər işini görmüşdü. Cavanlar artıq başqa yerlərə məskunlaşmış, işə düzəlmişdi. Qoca valideynlərinin yanına qayıtmaq yox, onları aparmaqda qətiyyətli idilər. Hərbi cəhətdən də strateji əhəmiyyətli bu kəndi qoruyub saxlasaq da, əhalisini yerinə qaytara bilmədik. Ermənilərə hədiyyə edilən sahələr müdafiə cəhətdən çox əlverişli yerlərdir. Təkcə Ordubadda deyil, Azərbaycanın digər yerlərində də ermənilər planlı şəkildə uzaq məqsədli uduşlar əldə etmişdilər. Doğrudur, strateji əhəmiyyəti olmasa da, torpağı düşməinə vermək milli xəyanətdir. Vətən torpağının pisi-yaxşısı təftiş olunmaz. Türkiyə Egey dənizində Kardak adaları deyilən qaya parçaları üzərindən bayraqlarının çıxarılıb, yerinə yunan bayrağı sancılmasına görə Yunanıstanla müharibə vəziyyətinə çatdı. Kiçik miqyaslı döyüş də oldu. Və qayalara Türkiyənin al bayrağı sancıldı. Həmin günlər Türkiyə böyük bir həyəcan yaşayırdı. Hər kəs döyüşə hazır olduğunu bildirir və hər b yolu ilə qayaların geri qaytarılmasını istəyirdi. Yerində olan bir milli həyəcan idi bu. Türkiyənin Sudan, Suriya, İraq, Yunanıstan, Bolqarıstan kimi türksevməzlərin arasında ayaqüstə dura bilməsi səbəbi millətin, vətənin hər qarışına sahib çıxmasını bacarmasına bağlıdır. Nə yazıqlar ki, Azərbaycan parça-parça edildikdən sonra, Şimali Azərbaycanın özü bir daha pay-puş edildi. Azərbaycan torpaqlarında bir Rusiya forpostu olan Ermənistan yaradıldı, bir hissəsi Dağıstanda qaldı, bir hissəsi Gürcüstanda. 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası süquta uğrayanda 114 min. kv. km. ərazimiz vardı. Bolşeviklər bu torpaqları paylaya-paylaya artıq

1988-ci il Qarabağ hadisələri başlayana qədər ərazimizi 86 min kv. km. etmişdilər. “Soyuq” ərazisinin də verilməsi bu xəyanətin tərkib hissəsi idi. Sonralar Ermənistanın həm yerli, həm də respublika səviyyəli rəhbərləri ilə sərhəd xəttində döyüş, əsir, girov, qatarların təhlükəsizliyi ilə bağlı görüşlərimizdə onlar “Soyuq” da daxil olmaqla verilən ərazilərə aid sənədlər göstərir, təkidlə bu ərazilərin Ermənistana məxsus olduğunu iddia edirdilər. Azərbaycanın kommunist rəhbərliyinin ermənilərə verdiyi bu sənədlər əleyhimizə ən güclü silah kimi işlədilirdi. Ermənistanın o vaxtkı parlament sədri Araxtsyan həmin sənədləri götürüb birbaşa Məğriyə gəlmişdi. Biz Ordubad Məğri sərhədində onunla görüşəndə təkidlə heç olmazsa kompromis variant kimi “Soyuq” deyilən yerin qaytarılmasını tələb edirdi. Onları “Soyuq” ərazisi olduqca maraqlandırır. Əslində bura hamı üçün maraqlı və strateji əhəmiyyətli idi. Hətta burada RLS yerləşdirilməsə idi belə, yüksəklik kimi əhəmiyyəti kifayət idi. Döyüşən tərəflərə aydın idi ki, kim-kimi məsələsi “Soyuğun” kimdə olmasından xeyli asılıdır. Bu RLS əvvəldən Ordubadın problemlərindən idi. Onun rayona vurduğu ekoloji zərər, genefonda vurduğu zərər göz önündə idi. Ətraf kəndlərdə, xüsusən Gənzə kəndində şikəst doğulan uşaqların sayı bu qurğu yaradılandan sonra artmışdı. Mən tələbə olanda rayon qəzetində ekoloji problemlərlə bağlı pedisitlər probleminə toxunmuşdum. Həmin məqalədə “Soyuğun” ətraf mühitə zərərli təsirini də göstərmişdim. Rayon ictimaiyyətinin RLS-in ləğvini tələb etməsini arzulamışdım. 1988-ci ildə Qarabağ münaqişəsi başladıqdan sonra “Soyuq” qarşımızda yeni problemlər yaşatmağa başladı, Buradakı rus hərbiçiləri azərbaycanlılardan fərqli olaraq Məğri rayonundan olan erməni boyeviklərinə “Soyuq” ərazisində ov etməyə, hərbi hissəyə daxil olmağa icazə verirdi. Buradan onlara həm silah- sursat verir, həm kəşfiyyat aparmalarına kömək edir, həm də aşağı düşərək ermənilərin sifarişlərini yerinə yetirirdilər. Hətta bir dəfə bu hərbi hissənin hərbiçiləri bir ordubadlıyı oğurlayıb ermənilərə satmışdılar. Hadisəni təsadüfən görənlərdən biri mənə məlumat verdi. “Soyuğun” yolunun açıq olduğu vaxt idi. Bu dövrdə hərbi hissəyə ruslar illik ərzaq və yanacaq ehtiyatı daşıyırlar. Müəyyənləşdirdik ki, “KamAZ” tipli avtomobillə oğurlanan çobanı “Soyuğun” aparıblar. Bu hərbi hissənin belə avtomobili yox idi. Deməli, nə vaxtsa qayıdacaqdı. Könüllü müdafiəçilərə pusqu qurmağı tapşırıdım. İki gündən sonra həmin “KamAZ” və rus kapitanı qonşu Cənnəb kəndindəki

müvəqqəti qərargahımızda idi. Tbilisidən gəlmişdi bu hərbiçi. “Soyuq” RLS və rayondakı Vənənd kəndindəki hərbi hissə Tbilisi hərbi dairəsinə tabe idi. Təhcizəti də oradan idi. RLS üçün aparatlar gətiribmiş. Bir az pul qazanmaq istəyib. Ermənilərlə sövdələşib çobanı əsgərlərlə birlikdə silah gücünə götürmüş və ermənilərə satmışdılar. Əlbəttə, bu kapitana etdiyi hərəkətə görə “çox sağ ol” demədik. İzahatlar aldıq. Hərbiçini ruslar axtarırdılar və mənimlə əlaqə saxladılar. Tbilisi hərbi dairəsindən bu işi Naxçıvandakı Rusiya diviziyasının komandiri general Slobaşeviç tapşırırdılar. Onun nümayəndəsi ilə görüşdük. “KamAz”ı milliləşdirdiyimiz haqqında aktın bir nüsxəsini və kapitana izahatlarının nüsxələrini ona verdim. Sabaha qədər çobanı qaytarmayacaqları təqdirdə daha məndən kapitana istəməməklərini məsləhət gördüm. Axşam Ordubad sakini ilə kapitana dəyişdik. “KamAz” Milli Ordumuzun ilk əmlaklarından biri kimi rayonda qaldı. Milliləşdirmə aktını tam səlahiyyətli bir komissiya yerinə yetirirdi. Ordubad rayon məclisi komissiya yaratmışdı. Mən və sonrakı milliləşdirmə əməliyyatlarında iştirak edən əqidədaşlarım bu komissiyanın tərkibində idik. Sədr mən idim. Bu əslində səlahiyyət deyil, məsuliyyət idi. Milliləşdirmə komissiyasının sədri kimi fəaliyyətim ruslar tərəfindən “qiymətləndirildi”. Rusiya prezidenti Yeltsin də, Tbilisi hərbi dairəsinin komandanı da, Naxçıvan sərhəd dəstəsinin rəisi polkovnik Jukov da, Naxçıvan diviziyasının komandiri general Slobaşeviç də məni quldur aldlandırırdılar. Halbuki mən respublikanın deputatı idim. Hələ deputat seçilməzdən əvvəl platformada söz vermişdim ki, Rusiyanın buradakı əmlakı, o cümlədən hərbi əmlakı Azərbaycana məxsusdur və milliləşdiriləcək. Mən sözümlü tuturdum. Allaha şükürlər olsun ki, verdiyim sözü yerinə yetirə bildim. “Soyuq”dakı rus hərbiçiləri bu hadisədən sonra adam oğurlamasalar da, ən ehtiyat etdiyimiz təhlükə qalırdı. Ruslar başımızın üstündəki bu əlçatmaz hərbi hissəni ermənilərə təhvil verə bilərdilər. Bununla ermənilər ətraf rayonları tam nəzarətdə saxlayaraq hegemonluq edəcəkdilər. Bizim rayon müdafiə sistemimiz öz əhəmiyyətini itirəcəkdii. Ermənilər “Soyuğ”u təhvil almaq üçün hazırlıq prosesinə başlamışdılar. Onlar Məğridən “Soyuğ”a yol çəkilişinə başlamışdılar. Xeyli işçi qüvvələri və buldozərlər gecə-gündüz işləyirdi. Olduqca çətin işə girişmişdilər. Amma hiss olunurdu ki, nəyin bahasına olursun məqsədlərinə çatmaqda israrlıdırlar. Onlar artıq “Soyuğ”u özlərininki sayırdılar. Ağllarına da gəlmirdi ki, buranı biz nə vaxtsa

ələ keçirə bilərik. Hətta o dərəcədə əmin idilər ki, Meğridəki danışıqların birində erməni “boyevik”lərinin başcısı sərxoş havasına ağzından bir söz qaçırdı. Bu mənim “Soyuq” planını işləməyimi daha da sürətləndirdi. Ermənilərlə bu görüşümüz qatar əməliyyatından sonraya təsadüf edirdi. İrəvandan Meğriyə gedən sərnişin qatarını götürmüşdük. Ermənilərlə əvvəlki görüşlərdə razılaşmışdıq ki, çobanlara, sərhəd kəndlərinin dinc sakinlərinə toxunmayaq. Əlbəttə, bu bir yazılı razılaşma deyildi. Amma müharibənin də öz yazılmayan qanunları var. Dinc əhaliyə toxunmamaq, yaralılara yardım etmək, əsirlərə işgəncə verməmək həm də beynəlxalq konvensiyalarda təsbit olunub. Amma ermənilər heç vaxt, heç yerdə bu razılaşmalara əməl etməyiblər. Ona görə biz bu kimi məsələləri razılaşmaq məcburiyyətində idik. Şərt qoyurduq o vaxta qədər razılaşmaya əməl edəcəyik ki, siz də razılaşmanı pozmayacaqsınız; ilk pozuntu bizim tərəfdən olmayacaq; sizin tərəfdən olan pozuntu isə cavabsız qalmayacaq. Ermənilər razılaşmanı pozdular. Onlar Ordubadın iki nəfər çobanını öldürüb, həm meyitləri, həm də sürüləri aparmışdılar. Hadisə haqda xəbər tutan kimi iki məsələ məni düşündürdü. 1) Ordubad camaatı özünü qüvvətli hiss etməsi üçün tədbir görülməlidir. İndiyə qədərki müdafiə məqsədli fəaliyyətin dekorativ tədbirlər olmadığını anlamalıdırlar. Bundan sonra da özünümüdafiədə fəal iştirak etməlidirlər. Kimliyindən asılı olmayaraq hər kəsə sahib çıxmaq əzmində olduğumuza əmin olmalıdırlar. 2) Ermənilər cavabsız qalsalar, ayaqları yer alacaq. Onlar imkan düşdükcə belə hərəkətlərini davam etdirəcəklər. Onlara adekvat cavab verilməsə, gücsüzlüyümüzü zənn edəcəklər. Həm də onlara elə formada cavab verilməli idi ki, ermənicə olmasın. Yəni çoban öldürüb, qoyun oğurlamaq yaraşmazdı bizə. Daha effektiv bir tədbir düşünməli, həm də güc prestiji etməliydik. Öncə Meğri polis rəisi Davudla əlaqə saxladım. Əvvəl heç nədən xəbəri olmadığını bildirdi. O, erməni ümummilliyə hərəkatının (EUH) yerli liderlərindən idi. Boyeviklər onun xəbəri olmadan heç nə edə bilməzdilər. Polis rəisliyinə də boyeviklərin təzyiqi ilə təyin edilmişdi. Ona görə dediklərinin yalan olduğunu bildirdim. Dedim ki, əgər çobanlar sağdırsa öldürməyin. Sonrasını danışıqlarda yoluna qoyarıq. Tərəddüd edirdi. Hiss edirdim ki, öldürüblər çobanları, heç olmasa, meyitləri qaytarmağı tələb etdim. Məşğul olacağını bildirdi. Mən daha əlaqə saxlamayacağımı bildirdim və razılaşmanı məhz onların pozduğunu xatırlatdım. Rayon mərkəzində böyük bir mitinq

keçirdik. Naxçıvan rəhbərliyindən tədbir görmələrini tələb edən qətnamə qəbul olundu. Həm də bilirdim ki, ermənilər də rus hərbiçiləri vasitəsi ilə kütləvi tədbirlərimiz haqqında xəbər tuturlar. Ona görə qəzəbli bir kütləvi etirazın olduğunu ermənilərin nəzərinə çatdırırdım. Həm də keçirəcəyim əməliyyatı həməən hazırlayırdım. Mən artıq plan fikirləşmişdim. Hansı əməliyyatı keçirəcəyimi, bunun nə vaxt harada olmasını heç kim bilmirdi. Amma mənə nə qədər adam lazım olacağı bu adamların kimlər olacağı, neçə avtomobil, silah lazım olduğu, kimin nə edəcəyi, harada olacağını sxemlə hazırlamışdım. Müxtəlif kəndlərdən olan nəzərdə tutduğum könüllü müdafiəçiləri AXC qərargahına yığmışdım. Hamısı hansısa bir mühüm əməliyyatda iştirak edəcəklərini bilirdi. Amma heç kim bunun nədən ibarət olacağı haqda heç nə bilmirdi. Əməliyyata 15 dəqiqə qalmış hər kəsə görəcəyi işi deyəcəyimi bildirdim. Əməliyyatda iştirak edəcək adamları maşınlara əyləşdirib Meğri ilə sərhədə gedəcəyimizi bildirdim. İrəvan - Meğri qatarının Ordubada çatmasına 20 dəqiqə qalırdı. Avtomobil karvanı Ordubaddan çıxıb Meğri istiqamətinə dönəndə istiqaməti Ordubad dəmir yolu vağzalına dəyişdim. Vağzala çatmamış düzənlikdə dayandıq. Artıq kimsə istəsəydi belə heç kimə, heç yerə məlumat verə bilməzdi. Məlumat sızsaydı, qatarı Ordubada buraxmaya bilərdilər. Və əməliyyat baş tutmazdı. Uşaqların arasında iş bölgüsü apardım. Vağzal rəisi, dispetçerin yanına könüllülər göndərdim. İrəvan-Meğri qatarı Ordubadda heç vaxt dayanmırdı. Qatar dayandırıldı. Hər ehtimala qarşı sərhəd məntəqələri yaxınlığına da qüvvə qoymuşdum. Qatar dayanan kimi 260-a yaxın sərnəşin götürüldü. Qocalar, qadınlar, uşaqlar, xarici vətəndaşlar və xəstələr əvvəldən gətirilib avtobuslara yığıldı. Cavan kişilər xüsusi avtomobillərə yığılıb dərhal əvvəldən müəyyənləşdirdiyim kəndlərə aparıldı. Bütün bunlar bir neçə dəqiqədə baş verdi. “Qadınlar, qocalar, xəstələr, uşaqlarla, xaricilərlə nəzakətlə davranacaqsınız” dedim. Onlara içməli su, ərzaq məhsulları verdik. Müşayiətlə Meğriyə yola saldıq. Avtobusda olanlara hərəkətlərimizin səbəblərin izah etdik. Sərnəşinlər arasında Pribaltikadan olanlar, sonradan Latviya qəzetlərində bu hadisə, səbəblər haqqında, bizim qocalara, qadın, uşaq, xəstə və xaricilərə göstərdiyimiz münasibət haqqında obyektiv yazılar verdilər. Artıq ermənilərin bir sürü adamı var idi bizdə. Daha şərtləri biz diqtə edəcəkdik. Gözlənilmədiyi kimi, ermənilər danışıq istədilər. Özü də ən yüksək səviyyədə. Ermənistan prezidenti

Naxçıvan Ali Məclisi sədrinə zəng vurmuşdu. Ermənistan parlamentinin sədri Araxçyan vertolyotla Meğriyə gəlmişdi. Mənimlə görüşmək istəyirdi. Ter-Petrosyan bu danışıqın baş tutması üçün Naxçıvana zəng etmişdi. Ali Məclisin sədri mənim Araxçyanla görüşməyimi xahiş etdi. "Heç bir şərtsiz meyitləri qaytaracaqlarsa, sonra baxarıq" cavabını verdim. Meyitləri qaytarırdılar. Pis vəziyyətə salmışdılar, rəhmətlikləri. Onların altı nəfər say-seçmə idmançıları əskik çıxdı. Mən ermənilərə bildirdim ki, yəqin ki, bu adamlar qatara bilet olsa da, orada olmayıblar. Bu artıq bizim problem deyildi. Bir nəfər erməni idmançısı isə polis idarəsində saxlanan ermənilərin arasında olduğundan itkin düşmədən Meğriyə verildi. Polis idarəsində olanlardan biri Meğri polis idarəsinin rəisi Davudun əmisi oğlu imiş. Ordubad polis idarəsi rəisi Faiq Davuda bu haqda demiş, sonradan pul alaraq başqa məlumatları da satmışdı. Kilit postunda növbəti dəfə ermənilərdən hədiyyə alarkən könüllülər Faiqi tutdular və rayondan qovuldu. Biz ermənilərdən bütün aparılan qoyunları da aldıq. O zaman ermənilərdə əsir və girovumuz az idi. AXC xətti ilə hər bir yerə, əsasən sərhəd rayonlarına məlumat göndərdim. Əsir düşmüş, girov götürülmüş həmvətənlərimizin adların, düşmənlərin əlinə keçdikləri yerləri, vaxtını dəqiqləşdirir, sonra ermənilərlə danışıqlarda onları alır, əvəzində bizdə olan girovlardan verirdik. O dövrdə demək olar erməni əlində olan soydaşlarımızın əksəriyyətin aldıq. O dövrdə Ermənistandan əsirlərin alınmasında hökumətin heç bir rolu olmayıb. Bu ancaq AXC Ordubad rayon şöbəsinin xidməti idi. Qnlardan götürdüyümüz erməniləri müxtəlif kəndlərdə əsasən Cənnəb, Əylis, Vənənd kəndlərində saxlayırdıq. Onları incitməyə qoymurdum. Yoldaşlarım məni anlamırdı. Amma mən bilirdim ki, bu ermənilərin əksəriyyəti nə yollasa - əsir dəyişmə və s. yolla Ermənistana qayıdacaq. Bizim əsir düşənlərə bəlkə təsiri ola. Həm də onlara heç nə etməyib ən dəhşətli işgəncələrlə hədələyəndə təsirli olurdu. Amma işgəncə verdikdə daha bu üsula öyrəncəli olurdular. Onlardan müxtəlif məlumatlar almağa çalışırdım. Ayrı-ayrılıqda saxlanan və danışdırılan ermənilər yalan danışdıqda məlum olmalıydı və olurdu. Belə bir hadisə üstə Simon adlı birisinin saqqalını ütmüşdülər. Mən bu məsələni Naxçıvan daxili işlər naziri Məmmədə danışmışdım. Biz bu hadisədən bir müddət sonra Ordubad - Meğri sərhədində erməni nümayəndə heyəti ilə yük qatarlarının hərəkəti ilə bağlı danışıqlarda idik. Məmməd də görüşdə iştirak edirdi. O da Azərbaycan Respublikası xalq deputatı

ofduğundan həm də Ali Sovetin sessiyalarında iştirak edir, tez-tez görüşürdük. Şəxsi münasibətlərimiz yaranmışdı. Ermənilər dəmir yolunun açılmasında olduqca maraqlı idilər. Danışığ ərəfəsində erməni döyüşçülərinin komandiri Gevorq dedi ki, biz sizinlə düşmənçilik etmək istəmirik. İstəyirsiniz gedək Meğriyə camaatın münasibətini də görün. Bir anlığa özlüyümdə götür-qoy edib təklifi ciddiyyət kimi qəbul etdiyimi hiss elətdirdim . Onu bu zarafatından tutmuşdum. Getməli idim Meğriyə. Məqsədim o idi ki, həm yerli əhalinin əhvalını, yaşayışını müşahidə edə; həm yolboyu hazırlıqlarına baxaram; həm də mənim Meğriyə getməyim erməniləri sındıracaq; bizim qat-qat güclü olduğumuz qənaətinə gələcəklər; üstəlik, Meğridə hakimiyyət Ermənistan Ümummilli Hərəkəti nümayəndələrinə mənsub olduğundan, digər qüvvələr əsasən daşnaksütyunçular EÜH nümayəndələrinə qarşı daha da inamsız və aqressiv olacaqdılar. Bütün bunlar bir anlığa beynimdən keçdi. “Gedək, Gevorq, fikrini dəyişib qonaqları geri qaytarmaq istəyirsənsə, utanma, de”. Yaman yerdə ilişmişdi Gevorq. Qıpqırmızı qızarmışdı. Silahımı çıxarıb yoldaşlarıma uzatdım. Amma üstümdə həmişə bir qranat saxlayırdım. Özü də hazır vəziyyətdə. Hər ehtimala qarşı-əsir düşməmək üçün. Məmməd yavaşca pıçıldadı: “Başın xarab olub deyəsən”. Gevorq Məmmədin çəkidiyin hiss edib onun qoluna girib maşına dəvət etdi ki, bəlkə Məmməd getməyə, mən də qayıdam. Mən bu an mühafizə xidmətinə “saat 15-da burada olmasam, heç kimlə, heç bir danışığ aparmadan Meğrini intensiv atəşə tutun” dedim və maşına oturdum. Məmməd də silahını polislərə verib, mənim yanımda oturdu. Yazıq Məmməd, işə düşdü. Yol boyu deyirdi. Mən bircə onu dedim ki, “qorxma, üstümdə qranat var, zapal da hazır. Bir şey olsa sənın qoluna girib qranatı partladacam. Qoymaram əsir düşsən. ”Üzümə baxıb udqundu “Dəli” deyib susdu, Meğri dəmir yolu vağzalında Gevorq bizə ziyafət vermək istədi qəbul etmədim. “Sən bizə Meğrinin rayon mərkəzinə söz vermişən, gedək ora” dedim. Gevorq çox pərt və narahat idi. Rayon mərkəzinə qədər heç kim danışmadı. Meğrinin düz ortasında univernin yanında idik. Qəflətən “saxla maşını” dedim. Gevorq özünü saxlaya bilmədi. “Dəli olmusan, nədi?” “Saxla” dedim və qapını açdım. “UAZ” markalı avtomobil dayanan kimi düşdüm və camaata (ermənilərə) azərbaycanca “Salam, hər vaxtınız xeyir.” Bir neçə qadın üstümə qaçdı. Doğrusu düşündüm ki, vurmağa gəlirlər. Amma mənə çatanda ağlaya-ağlaya mənə dua etməyə başladılar. Sən demə, qatarı

götürəndə avtobusla Meğriyə göndərdiyim qadınlardandırlar. Ermənəcə camaata nə işə dedilər. Hamısı mənimlə gəlib görüşməyə başladı. Situasiya xeyrimə idi. Əzmişdim Gevorqu. Qadınlardan biri “halal olsun sənə, Ordubadda əsl Qafqaz kişiliyi elədin” deyəndə, boynuma alıram ki, bu tərif mənə xüsusi ləzzət elədi. Bir erməni qocası yaxınlaşıb Meğrinin qəsəbəsi olan Qaçazana getməyi təklif etdi. Təmiz Azərbaycan türkcəsində dedi ki, qardaşım oğlu da sizdə girov idi. Bu gün onun qayıtması münasibətilə qonaqlıqdır. Bu adam, görünür, çox nüfuzlu adam idi. Həm Gevorq, həm də polis rəisi. Davud onunla xüsusi ehtiramla danışırdı. Razılaşdım. Qarçevanda çox gözəl təbiətli bir həyəətə daxil olduq. Hamı pişvazımıza çıxdı. Girovun atası bizə düa edə-edə ayaqlarımız altında qoyun kəsdi. Məmmədin kefi kökəlmişdi. Mən də özümü əla hiss edirdim. Elə bu vaxt qonaqlığın səbəbkarı girov evdən qarşımıza çıxdı. Mən Məmmədi dirsəyimlə vurub, qoluna girdim. O biri əlim artıq qranatın həlqəsində idi. “Həmin Simon” dedim. Məmmədə danışmışdım axı, Simonun saqqalını ütmək epizodunu. Məmməd tərlədi. “Tələsmə” dedi. Mən düşündüm ki, blef ediblər. Simon yəqin liderlərdəndir. Bu səhnəni də o qurub. Simonun bizə çatmağına bir neçə addım qalırdı. Məmməd qolumdan çıxmağa çalışırdı. Bir az da yaxına buraxıb həlqəni çəkəcəkdim. Elə bu vaxt Simon dizləri üstə çöküb bir-iki addımı dizləri üstə gəldi, ayaqlarımı qucaqlayıb hönkürdü. Məmmədə baxıb dərindən köks ötürdüm. Sevindiyyindən az qalırdı Məmməd də Simona qöşulub ağlaya. Simonun başını sığallayıb ayağa qaldırdım, Ziyafət başladı. Məmməd bir azdan donuz kababına necə girişmişdisə, harda olduğunu unutmuşdu. Hətta hərdən mənimlə də zarafatlaşırdı. Barışmışdı. Keçmişdi günahlarımdan. Tostlar deyildi. Mən, ümumiyyətlə, spirtli içki qəbul etmirəm. Tost demək üçün sözü verdilər. “Biz bu gün burada əzəli və əbədi Azərbaycan torpağında bir süfrədən çörək yeyə biliriksə, deməli müharibə etmədən də yaşaya bilərik” tostun bu hissəsinə çatanda məclisə qərribə bir sakitlik çökdü. Məmməd ayağımı tapdalayıb sözümü bitirməyimi istəyirdi. Bir az da davam edib “ədalətli millətlərin sağlığına” dedim. Simonun əmisi, Gevorq, David içmədilər. Amma bunu elə formada etdilər ki, çox da hiss olunmasın. Mən də özümü bilməməzliyə vurdum. Vaxt daraldıqca Gevorqun narahatlığı artırdı. Hərəkətlərim, sözlərim, zoğal araqı Gevorqu yetişdirmişdi. “Bu yerlərin yiyəsi bizik. Mən “Soyuq” da oturub bütün Naxçıvanı idarə edəcəm. Belə də olacaq. İstəməsəniz, Bakıya gedə bilərsiniz.” Polis rəisi David Gevorqu

dürtməbyib ermənəcə nəşə pıçıldadı. Gevorq ağardı. Ayıldı elə bil. Bizi qarşı-qarşıya qoyduğu üçün rusları söyməyə başladı. Müharibə qurtarıqdan sonra maşın təmiri ilə məşğul olacağından danışdı. İndi ayılmışdı. Bayaq dediklərimi sərxoş havasına deyilmiş cəfəngiyyat olduğunu qabartmaq üçün, cəfəngiyyat danışdı. Bu söhbətdən və ermənilərin sürətlə “Soyuğ”a doğru yol çəkmələri, mənim də “Soyuq” planlarımı sürətləndirdi. “Soyuq”u götürmək üçün hazırlanacaq əməliyyat son dərəcə məxfi olmalı idi. Həm də hər detal yüz dəfə ölçülüb biçilməli idi. Adi bir yanlış hər şeyi alt-üst edərdi. Ruslar duyuyq düşən kimi bazanın ermənilərə verilməsini tezləşdirəcəkdilər. Onlar şəxsi həyati tədricən ermənilərdən komplektləşdirmək istəyirdilər. Bazanın statusu isə Ermənistandakı Rusiya hərbi bazası olacaqdı. Xocalıdakı soyqırımı törədən 366 №-li alay da əsasən erməni çağırışçılardan komplektləşdirilmişdi. Komandiri də erməni idi. Amma Rusiya hərbi hissəsi statusunda idi. Eyni formada Gürcüstanın Axalkalaki rayonunda olan hərbi hissələrin tərkib hissəsi, əsasən, yerli erməni çağırışçılardan formalaşdırılıb. Burada da ermənilər kompakt yaşayır və siyasi muxtariyyət tələb edirlər. Bu məqsədlə bir “Cavax” təşkilatı da yaradıblar. Ermənilərin ssenarisi aydın idi. Bunu sonralar “Soyuq”da xidmət edən zabitlərdə etiraf etdilər. Əməliyyatda olduqca bacarıqlı, hazırlıqlı, fiziki cəhətdən möhkəm, vətənpərvərlik hissələri güclü, sınınmış və etibarlı döyüşçülər iştirak etməli idilər. Deyilən keyfiyyətlərə məxsus adamları könüllülər içərisindən seçmək olardı. Amma gərək bu adamlar hazırlıq keçə, şəxsi münasibətləri formalaşa, komanda şəklində fəaliyyətə hazır ola idilər. Belə bir dəstəni başqa ad altında hazırlamaq lazım idi. O dövrdə rayon ərazisində xırda əməliyyatlar da keçirirdik. Milliləşdirmə komissiyası rayona gələn, əsasən Meğridən gələn hərbciləri tərk-silah edir, onlara qəbz verib yola salırdı. Mən bu cür əməliyyatlarda iştirak edəcək və tədricən xüsusi hazırlıqlı əməliyyat dəstəsinə çevriləcək bir hərbi hissənin yaradılmasını yoldaşlarıma təklif etdim. Əlimizdə olan bütün imkanları buraya yönəltməyi tövsiyə etdim. Şəhərin kənarında keçmiş su idarəsinin binasını bizə verdilər. Bura həm kazarma. həm də təlim bazası olacaqdı. O könüllüləri buraya cəlb edirdim ki, döyüş təcrübələri də olsun. Əsasən, Əfqanıstan döyüşlərində iştirak etmiş, Rusiya xüsusi ordu hissələrində təlim görmüş döyüşçülər cəlb olundu. Bunların hamısı əməliyyatda iştirak etməyəcəkdi. İçərilərdən bir daha seçiləcəkdi. Ordubad xalq

cəbhəsi rəhbərliyi, rayon rəhbərüyi, yerli müdafiə komitəsi əllərindən gələni edirdilər. Bu hissə bütün sərt əsgəri qaydalara əməl edən ilk nizamı hərbi hissə olacaqdı. Silahla, texnika ilə davranış, əlbəyaxa döyüş növü bilən mütəxəssislərlə təhciz olunmuş bazanın olduqca ağır xidmət rejimi var idi. Döyüşçülər hər gün onlarla kilometr məsafəni qaçır, sərt qayalara dırmaşır, avtomobil gedə-gedə onu götürür və s. təlimləri yerinə yetirirdilər. Mən hər gün bir saat onlarla söhbət edirdim. Bir növ siyasi məsələlər üzrə instrukturluğu özüm edirdim. Hamı rejimə dözmədi. Qalanlar ən dözümlülər idi. Biz ailəyə çevrilmişdik. Hər kəs - hər kəsin yolunda ölümə belə hazır idi. Sonralar bunu bəylər öz əməlləri ilə də təsdiq etdilər. Bununla yanaşı, orta səviyyəli bir kəşfiyyat sistemi də qurmuşdum. Sonralar Xorvat yüksəkliyi uğrunda şəhid olan Eldar Qəmbərov Məğri sərhəd dəstəsinin rəisi ilə işləyirdi. “Azər” şərti adı ilə guya rus polkovnikinə işləyən Eldar bəy əslində həyatını riskə qoyaraq millətinin xidmətində durmuşdu. Elə bil şəhid olacağı ürəyinə dammışdı. Yeri düşdükcə mənə deyirdi ki, birdən mənə bir şey olar, haqqımda olan sənədlər ələ keçər. Elə bilərlər, doğrudan, rusların agentiyəm. Doğrudan fədakarlıq edirdi bu qəhrəman. Ruslardan aldığı tapşırıq, onların maraqlandığı suallar əslində mənə kifayət idi. Eldar vasitəsilə ruslara ötürdüyüm dezinformasiyalar xeyli köməyimizə gəlirdi. Tam etibar qazanmışdı. İndi onun vasitəsilə Ordubadda olan digər iki nümayəndələrinə də tapşırıq verir, cavab götürürdülər. Polkovniki bir çox məsələlərlə yanaşı, “Soyuq”la AXC-nin maraqlandığı, oranı tutmaq niyyətinin olub-olmaması da çox maraqlandırır. Sərhəd dəstəsində xidmət edən dostum mayor Demyanenkoya tapşırıq verdim ki, “Soyuq”un tabe olduğu Tbilisi hərbi dairəsində bu işə məsul işçilərindən biri ilə tanış olsun. Demyanenko Ukraynaya getməyə hazırlaşır. Ailəsini artıq göndərmişdi. Ona çoxlu pul lazım idi. Dostluq öz yerində, mən onun pulunu həmişə ödəyirdim. Bu tapşırıq da pulsuz olmayacaqdı. Dostum işini uğurla gördü. 1991-ci ildə isə dekabrın 24-də rusların “Soyuq”u ermənilərə verəcəyini bildirdi. Biz qabaqladıq. Bu informasiya rayonun həyatı maraqlarına xidmət etdi. “Soyuq”un komandiri sonralar mənə bu införmasiyanın tam doğru olduğunu bildirdi və xeyli təəccübləndi. Bü haqda “Soyuq”da komandirdən başqa kimsə bilmirmiş. Xüsusi dəstə hazırlıq işini bitirdi. İndi onlan döyüş sınağından çıxarmaq və əla səviyyədə silahla təhciz etməli idim. Bu iki məsələni də özündə birləşdirən əməliyyat düşündüm. Bu

ərəfədə sərhəd dəstəsində praporşik kimi çalışan Etibar bəyin növbəti məlumatı fikrimin dəqiqləşməsi və qətiləşməsinə kömək etdi. Etibar bildirdi ki, ruslar rayon ərazisindəki bütün sərhəd məntəqələrinin ən ciddi silahlarını “Aza” sərhəd məntəqəsinə yığıblar. Yaxın günlərdə Azərbaycandan çıxaracaqlar. Başqa bir xətlə də bu məlumat təsdiqləndi. “Aza” sərhəd dəstəsində işləyən bir dağıstanlı zabit də eyni məlumatı verdi. Bu zabit bizim İrandan könüllü müdafiə dəstələrinə silah keçirtməyimizə kömək edirdi. Əlbəttə, pulunu almaq şərt ilə. Lazım olan informasiyaları da o cür verirdi. Amma bu zabitdən məlumat almağım o deyildi ki, Etibarın məlumatına inanmıram. O özünü millətini sevən insan kimi çoxdan təsdiq etmişdi. Sərhədlər təzə açılan zaman sərhəd kəndlərindəki AXC dayaq dəstələrinin nümayəndələri növbə ilə çayın kənarında olur, bir növ ictimai patrul xidməti yerinə yetirirdilər. Hər gün, hər iki tərəfdən Arazın kənarına xeyli adam yığışır, qohumların axtarır, hətta bir-birinə sovqat da göndərirdilər, rezin kamerlər kəndirlə o tay, bu taya sovqat daşımaq vəsiti idi. Sərhədlər yandırılsa da, rus sərhədçiləri hələ ərazini tərk etməmişdilər. Yerli cəbhəçilər əhali ilə ruslar arasında anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq üçün növbə çəkirdilər. Mən onlara hərdən baş çəkirdim. Bir dəfə Etibar mənə yaxınlaşdı və camaatdan ayrılmağa tövsiyə etdi. Bu sarışın hərbiçinin rus olduğunu düşündüm. Dedi ki, ordubadlıdır. Çox dayana bilməyəcəyini dedi. Əlavə etdi ki, “ruslar sərhəd dəstəsinə bir neçə zabit gətiriblər və snayperlə kimlərisə vuracaqlar. Səninlə də möhkəm maraqlanırlar. Buranı tərk edəndə də camaatla get”. Doğrusu, mən bu məlumatı ciddi sanmadım. Amma nəzərə aldım. Biz qayıtdıq. Bir müddət sonra Yaycı kəndindən olan Tağı bəy Araz kənarında vuruldu. Sonralar Naxçıvan Ali Məclisinin sessiyalarının birində biz bu məsələni müzakirə etdik. Naxçıvan sərhəd dəstəsinin rəisi polkovnik Jukov da iclasa dəvət olunmuşdu. Polkovnik özlərini müdafiə etmək üçün heç bir arqumentlə çıxış edə bilmədi: sonralar da Etibarın bizə xeyli köməyi dəydi. Mən Etibardan “Araz” sərhəd məntəqəsinin iş rejimi, quruluş sistemi, postlar, şəxsi heyət və s. haqda bütün məlumatları müfəssəl şəkildə alırdım. AXC Ordubad rayon şöbəsinin bir neçə üzvü ilə plan hazırladıq. İş bölgüsü apardıq. Xüsusi əməliyyat dəstəsini də götürüb plana uyğun hərəkət etdik. Başqa sərhəd məntəqələrindən ruslara köməyə gələ biləcək qüvvəni gözləmək üçün həmin sərhəd məntəqələri ərazisinə qruplar qoyduq və “Buradan şəxsi heyət heç yerə çıxıb getməməlidir” tapşırığı

verdik. Rəhmətlik Eldarı Aza kəndinə daxil olan, kəndlərə gedən ümumi elektrik xəttini açmaq üçün transformatorların yaxınlığında maşından düşürdük. O, Ordubad elektrik təhcizəti idarəsində işləyirdi. Bu işin mütəxəssisi idi. Burada hara getdiyimiz haqqında məlumat verdik və kimin nə edəcəyini bildirdik. Plana görə əvvəl kiçik minik maşınında bir neçə nəfər sərhəd məntəqəsinin əsas girişinə yaxınlaşdı. Guya bu adamların yaxın bir qohumları Arazda batıb və onlar bununla bağlı komandirlə görüşməlidirlər. Əsgər onları dinlədiyi vaxt işıqlar söndü. Uşaqlar artıq bu əsgəri tərksilah edib, hamama qatmışdılar. İçəri keçib sərhəd dəstəsinin komandirini gətirdilər. İçəridə plana uyğun olmayan ehtiyatsızlıq oldu. Uşaqlar tapançadan təsadüfi atəş açdılar. Yaxşı ki, tez də komandiri gətirdilər. O bütün postlarla ratsiya əlaqəsinə çıxıb atəşi təsadüfən özünün açdığını bildirdi. Daxili postları bir-bir yanına çağırmağa başladı. Hər post gəldikçə uşaqlar onları tərksilah edir və yaxınlıqdakı hamama salırdılar. Sonra əməliyyat nəzərdə tutulduğu kimi binanın içərisində davam etdirildi. Kazarma, silah otağı nəzarətə götürüldü. Rabitəçilər də zərsizləşdirildi. Rabitə sistemini bir neçə detalı çıxarmaqla pozdular. Hər şey saat mexanizmi kimi baş verirdi. Uşaqlar əsl peşəkarlıqla işləyirdi. Bütün silahlar yük maşınlarına yığıldı. Bütün bunlar 38 dəqiqə çəkdi. Qəribəsi budur ki, həmin silah-sursatı boşaltmağa 2 saatdan çox vaxt lazım idi. Yola çıxdıq. Zabitlərdən də götürmüşdük. İki hissəyə ayrıldıq. Silah-sursatla dolu maşınlar Cənnəb kəndinə doğru, rus zabitləri olan maşınlar Ordubada istiqamət götürdü. Biz Cənnəbdə silah-sursatı boşaldıb, postlar qoyduq. AXC Ordubad rayon şöbəsi idarə heyəti üzvləri Ordubada getdilər. Ruslar əməliyyatdan bir neçə saat sonra hadisə haqda xəbər tutmuşdular. Yoldaşlarımız postda maşını saxlamadığından ruslar onları atəşə tutmuşdular. Onlar şəhərə çatan kimi, mənə məlumat verdilər. "UAZ" deşik-deşik olmuşdu. Uşaqlara heç nə olmamışdı. Allah qorumuşdu onları. Naxçıvanda nə qədər yüksək rütbəli zabit vardısı, hamısı Ordubadda idi. Bura 50-yə qədər zirehli texnika gətirmiş, yollarda beton plitələrdən postlar qoymuş, hər iki tərəfinə zirehli texnika qoymuşdular. Hərbçilər Ordubaddan mənə - Üstüpu kəndinə telefon etdilər və danışığa çağırdılar. Yoldaşlarım buraxmaq istəmirdilər mənə. Amma getmək lazım idi. Heç kimi götürmədən tək rayon mərkəzinə yola düşdüm. Postlara göstəriş verilmişdi. Heç bir postda problem olmadı. Mənim şəhərə gəlməyim, əhval-ruhiyyəni xeyli dəyişdi. Əhali nə baş verdiyini

bilirdi. Niyə baş verdiyini bilmirdi. 1990-cı il 20 yanvar qırğınından sonra əhalinin ruslara ifrat nifrəti var idi. Bilirdilər ki, onlar silah-sursatı qoyub getməlidirlər. Amma mən “Aza” əməliyyatını hazırlayanda bir neçə məsələni kompleks nəzərə almışdım.

Birinci - ruslara “Aza” sərhəd məntəqəsinə yığdıqları silahları Azərbaycandan çıxarmağa imkan vermək olmazdı. Həm müharibəyə düşər olmuş xalq kimi bizim silaha ehtiyacımız var idi, həm də buradan silah aparmaq bir ənənəyə çevrilə bilərdi. Naxçıvandan xeyli silah və hərbi texnika aparıla bilərdi. Üstəlik, ruslar iki istiqamətdə silah-sursatı çıxara bilərdilər. Bu çıxışın biri Ordubaddan, digəri Sədərəkdən idi. Hər ikisi Ermənistana, yəni Naxçıvandan çıxarılan silah və hərbi texnika faktiki olaraq Ermənistana veriləcəkdə: fərqi yox idi ki, bu silah birbaşa erinəni döyüşçüsünə veriləcəkdə, yoxsa dolayısı yolla. Artıq 2000-ci ildə Gürcüstandan çıxarılan silah, hərbi texnika Ermənistana, hətta, birbaşa Qarabağdakı işğalçılara göndərilir. Halbuki Gürcüstanla Rusiya quru sərhədə malikdir və texnikasını rahatlıqla apara bilər. Ona görə əgər Naxçıvandan ruslara hərbi əmlakı çıxarmağa göz yumsaydıq, birbaşa ermənilərə öz silahlarımızın verilməsinə razılaşmamız olacaqdı bu münasibət.

İkinci-sərhəd hərəkəti dövründə Azərbaycanı tərks etməyə hazır olan ruslar 20 yanvardan sonra, “bəlkə də qayıtdılar” əhvalında idilər. Onlara təzyiqlər davam etdirilməli və xalqın işğalçıları Azərbaycandan çıxarmaq əzmində olmasını nümayiş etdirmək lazım idi.

Üçüncü - biz “Soyuğ”u götürəndə ruslarla toqquşmalı olsaydıq, heç olmazsa, onların indidən bir hissəsini tərks etməklə zəif salar, həm də həmin silahlar hesabına güclənərdik.

Dördüncüsü - yoxlamaq istəyirdim ki, əgər “Soyuq” əməliyyatı zamanı toqquşma genişlənersə, əhali bizi müdafiə edəcəkmidi? 20 yanvarın əhvalını sındırıb-sındırmadığını bilməliydim.

Beşinci - uzun müddət hazırlıq keçmiş dəstənin döyüş hazırlığı vəziyyətini, psixoloji durumunu yoxlamaq istəyirdim.

Altıncı - xüsusi dəstəyə ən ciddi əməliyyatdan əvvəl bir qələbə dadızdırmaq, özlərinə inamı artırmaq istəyirdim.

AXC rayon şöbəsinə göstəriş verdim ki, biz danışıqlara başlayana qədər, ən azı Ordubad şəhərindən əhalinin danışıqlar aparılacaq rayon məclisi binasının qarşısına gəlməsinə təşkil etsinlər. Ruslar bizim ictimaiyyət tərəfindən müdafiə olunduğumuzu

görsünlər. Üstəlik, danışıqlar zamanı mitinq başlasın, əhalinin münasibətini bilək və camaata danışıqlar haqqında məlumat verək. Sonralar dostuma çevrilən Əfqanıstan döyüş təcrübəsi keçmiş polkovnik Tarasenko rus nümayəndə heyətinə başçılıq edirdi: Bizim tərəflin nümayəndə heyəti AXC Ordubad rayon şöbəsinin idarə heyəti üzvlərindən ibarət idi. Heyətə mən başçılıq edəcək, danışıqları mən aparacaqdım. Ordubad şəhər əhalisi - uşaq, böyük hamı məclis binasının qarşısına yığılmışdı. Mitingi başladıq və mən vəziyyət barədə məlumat verdim. Rayonun kəndlərindən gəlməyə əhaliyə imkan vermirdilər. Ətraf kəndlərdən, hətta uzaq kəndlərdən camaat dağ yolları ilə rayon mərkəzinə axışırdı. Ordubad radiosu mitinqi birbaşa efirə verirdi. Mən işin birini gördüm, əhalinin əhval-ruhiyyəsini yoxladım. Çox əla. İstəyirdim ki, ruslarla danışığa mitinqdən gedim. Belə də oldu. Ruslar gəldi. Meydan dolu idi. Mən camaata koridor açmalarını xahiş etdim. Əhalinin nifrətli baxışları altında ruslar ciddi mühafizə ilə Ordubad məclisi binasına daxil oldular. Bu mitinq onların döyüşmək qərarını ən azı ləngitdi. İzdiham selini və yerli camaatın nifrətini onlara nümayiş etdirdikdən sonra mitinqin aparılmasını yoldaşlarıma tapşırıb danışığa getdim. İki metr boyu olan nataraz sərt polkovnik Tarasenko ilə üzbəüz oturduq. Həmişəki kimi üstümdə diktafon vardı. Tarasenko qətiyyətlə və saymazyana surətdə:

Belə. Məni komandanlıq bura danışımağa göndərməyib. Konkret deyin, adamları və silahları qaytarırsınız, ya yox?

Mən də danışımağı xoşlamıram. Amma nə etmək olar ki, Azərbaycana gəlmiş çağrılmamış qonaq kimi siz buna təşəbbüs etdiniz. Mən də xalqımın qanunlarını pozmayıb danışığa gəldim. İndi biz tərcüməçinin köməyi ilə danışığın rəsmi hissəsinə başlaya bilərik. Əlbəttə, siz danışmaq istəyirsinizsə.

Tarasenko pazı kimi qızarmışdı. Doğrusu, ehtiyat edirdim ki, bu natarazı çox qıcıqlandırmayım. Çünki uşaqlar hər yerdən məlumat gətirirdilər və bu məlumatlar ciddi gərginlikdən xəbər verirdi. Bütün Naxçıvan ərazisində hərbi hissələr ayağa qaldırılmışdı. Ordubadın girəcəyində və bütün ətrafda zirehli texnika yerləşdirilmişdi. Bütün kəndlərdən rayon mərkəzinə qədər yollar blok-postlarla bağlanmışdı, komuflyajda olan yerli adamları bu postlarda ruslar tutmuşdular. Başımız üzərində rus "Krokodil" vertolyotları alçaqdan dövrə vururdu. Tutulanların arasında mənim döyüşçülərimdən də var idi. Bütün bu məlumatları AXC rayon şöbəsi

informatoru yazılı olaraq gətirib qarşımda masanın üstünə qoyurdu. Qoyulan blok-postlar bizim müxtəlif yerlərdə olan qüvvələrimizi əlaqələndirməyə, ehtiyat qüvvələri lazım olan yerlərə çatdırmağa maneçilik törədirdi. Bu proses ləng gedirdi. İndiki andaki toqquşma bizim üçün əlverişsiz idi. Həm də vəziyyətin nə yerdə olduğunu bilmədən rayon mərkəzinə gələn könüllülərin, ümumiyyətlə, yerli əhalidən xeyli adamın ruslara təsadüfən tutulması işləri korlayırdı. İndi yerli radio intensiv olaraq məlumatları yerlərə ötürürdü. Daha tutulan olmayacaqdı və ya az olacaqdı. Adamların girov olduğu halda, döyüş girmək əlverişli deyildi. Mənə qısa bir taym-aut lazım idi. Bu fasilə zamanı pərakəndəliyi aradan qaldıracaqdım. İndi birinci növbədə polkovnik Tarasenkonu yumşaltmalı, bugünkü döyüşü təxirə salmalı idim. AXC informatoru növbəti məlumat vəərəqini qarşıma qoydu. Onun arxa tərəfində yazdım: “Bizə çay süfrəsi hazırlayın. Süfrə hazır olana qədər “Aza” sərhəd məntəqəsindən götürdüyümüz zabitlər burada olsun”. Vərəqi informatora verdim.

Tarasenko bildirdi ki, “sən rusca danışırısan, mən də rusca danışiram, bizə tərcüməçi niyə lazımdır. Bəlkə mən də Ukrayna dilində danışım?” Aha. Bu məqam da köməyimə gəldi. Onun ukraynalı olduğundan yararlanmalı idim.

Sizin xalqa mənim dərin hörmətim var. Ümumiyyətlə, Ukrayna xalqı ilə mənim xalqım, o cümlədən türk etnosu daim tarixi müttəfiq olublar. Etnogeneza araşdırmalar hətta bu xalqların qohum olduğunu sübut edir. Yeni tarixdə də xalqlarımızın taleyi oxşar olub. Müstəqilliyimizi itirməyimiz də, eyni düşməne qarşı legionlar şəklində döyüşməyimiz də onu göstərir ki, bu xalqların dostu da düşməni birdir, - dedim. Mən legionlarda döyüş deyəndə II dünya müharibəsi vaxtı ruslara qarşı Ukrayna və Azərbaycan legionlarının döyüşdüyünü nəzərdə tuturdum. Polkovnik xeyli yumşalmışdı. Mən əlavə etdim: “Yox, rəsmi danışmaq olmayacaq, Çay süfrəsi arxasında danışacağıq. Bu o qədər təcili deyil. Ev yiyəsi kimi mən belə istəyirəm”.

Ona danışmağa imkan vermirdim. Mən danışdıqca, o adama çevrilirdi. Girov düşmüş sakinləri onlardan almaq üçün jest etdim. “Cənab polkovnik Siz burdan əliboş qayıtmayacaqsınız. Mən, ümumiyyətlə, adamları girov kimi götürülməsi, onlarla alver edilməsini qəbul etmirəm. Sizin zabitləri sərhəd məntəqəsindən təhlükəsizlik tədbiri kimi götürən döyüşçülərə tapşırıq vermişəm. Onlar indi sizinlə birlikdə qayıdacaqlar. Mən onları heç bir şərt

qoymadan sizə verirəm. Bundan sonra aparacağımız danışıqların bu addıma dəxli yoxdur". Uşaqlar içəriyə çay gətirdilər. Onların arxasınca həmin zabitlər içəri daxil oldular. Onlar tərtəmiz və çox gümrəh görünürdülər. Bu zabitlərə yaxşı qulluq olunmuş, hətta hədiyyə də verdimişdim. Onlar polkovnikə təzim edib raport verdilər. Tarasenko bütün bu jestlərdən çəşmişdi. O, mənim təklifimi gözləmədən ratsiyanı götürdü və "Mövqelərdən daimi dislokasiya yerlərinə qayıdın, postlarda tutulanları buraxın" əmrini verdi. Doğrusu, mən çox sevinirdim. Amma çay içə-içə bütün bunlara laqeyd olduğumu nümayiş etdirirdim. Tarasenko tam dəyişmişdi. O yumşaq tonda: "Biz vəhşi deyilik. Amma düşünürdüm ki, zabitlərin yəqin başına nə isə bir iş gəlib. Zabit şərəfim məni döyüşə çağırırdı. Silahlardan çox məni şəxsi heyət düşündürürdü. Amma silah ikinci dərəcəli də olsa, mən onları axırncı patronuna qədər səndən alacağam. Sabah axşama qədər vaxtın var". Zabitləri qaytarmaq lap məqamında olmuşdu, deyəsən. Polkovnikin dediklərindən iki nüansı da tutdum. Əvvəla, bir sutka vaxt qazanıram. İkincisi, silahları döyüşə girmədən də saxlamaq olacaq. O, şəxsi əsas götürsə, deməli, həm komandanlıq belə əmr verib, həm də silah almaq naminə şəxsi heyətdən döyüş zamanı itgi vermək də istəməz. Bu mənim ilk təəssüratlarım idi. Ona heç nə söz vermədim. Mitingə xəbər göndərdim ki, Tarasenko çıxanda onu alqışlasınlar. Ukrayna-Azərbaycan dostluğuna aid şüarlar desinlər. Polkovnikin sülh mövqeyini alqışlasınlar. Biz sabah axşam görüşəcəyimizi vədləşdik. Tarasenko götürdüyümüz bütün silah-sursatın siyahısını mənə təqdim etdi. Onunla bayıra çıxdıq. Bayaq nifrətlə onu süzən izdiham indi onu alqışlayanda, sülhlə məsələnin həll olunmasını bəyəndiyini bildirəndə, Ukrayna xalqına sevgilərini bildirəndə polkovnik əməlli-başlı özünü itirdi. Camaatı salamladı, hər şeyin yaxşı qurtaracağını bildirdi. "Mən buraya mütləq qonaq gələcəyəm" dedi. Onun axırncı fikrindən mən çox kritik bir məqamda istifadə etdim. Bu, bir neçə gün sonra baş verdi. Bu ağır gün bizim uduşumuzla bitdi. Bütün lazım olan tədbirləri görməyə başladıq. Ruslar güzəştlərə getsələr də, silah-sursatın yerini dəyişə bilməməyimiz üçün bir neçə yerdə postları saxlamışdılar. Amma əvvəlki kimi aqressiv yoxlama aparmırdılar. Cənnəb kəndində yerləşdirdiyimiz həmin silah-sursatın bir hissəsini Ordubada gətirmək lazım idi. Yollar da bağlı idi. Dostlarım at vasitəsi ilə avtomatik qranatatanları gətirməli idilər, 45-50 km-lik dağ yollarına belə ağır yüklə gəlmək elə də asan deyildi.

Sabaha qədər yatmadıq. Dağ kəndlərindən də qüvvələrimiz gəldi. Əlavə ehtiyat qərargah kimi tətildə olan internat məktəbinin bir hissəsini hazırladıq. Səhər mitinq davam etdi. Əhali bu dəfə özü yığılmışdı. Əlbəttə, silah qaytarmaqdan söhbət gedə bilməzdi. Rayon məclisinin sessiyası çağırıldı. Polkovnikin verdiyi siyahı əsasında bir qərar qəbul edildi və bu qərara görə həmin əmlak milliləşdirildi. Bu haqda rayon əhalisi yerli radio ilə məlumatlandırıldı. Tarasenko bir heyətlə Ordubada gəldi. Meğri sərhəd dəstəsinin rəisi də bu dəfə gəlmişdi. Ordubaddakı sərhəd məntəqələri Meğri sərhəd dəstəsinə aid olduğundan o silahları təhvil almağa gəlmişdi. Görüş normal başladı. Biz rayon məclisinin qərarını onlara verəndə ruslar dəli olmaq dərəcəsinə çatdılar. Tarasenko bir söz demirdi. O, axırda “Mən qayıdıram. Bəlkə Naxçıvanda 1-2 gün də ləngidim. Amma heç nəyə qarışmıram” dedi. Pərt olduğunu hiss edirdim. Amma ilk görüşün təəssüratı onu bizə düşmən olmaqdan da çəkindirirdi. Danışıqlar alınmadı. Doğrusu, bu heyətin gedib, silahlı üstümə qayıdacağını bilirdim. Amma xalqım və tərbiyəm, təmsil etdiyim millətin adı danışığa gələnlərlə başqa formada davranmağımı qeyri-mümkün edirdi. Onlar danışıqlar aparılan binanı tərk edəndə, mitinqə 10-14 yaşlı 25-30-a qədər uşaq başlarında “Qızılbaş” çalması “Azərbaycan” sədaları ilə qatılırdı. Tarasenko mənə baxdı və pıçılı ilə “sizi heç kim məğlub edə bilməz” dedi. Mən bunu “möhkəm dur” ifadəsi kimi qəbul etdim. Hər şey bitdikdən sonra Tarasenko kəndə - mənə qonaq gələndə anladım ki, yanılmamışam. Rus heyəti getdikdən sonra bütün blok-postlar qoyuldu. Postlarda sərt yoxlamalar başladı. Dəstəbaşı deyilən yerdə bir maşın gülləbaran edildi. Doğrudur, mən sonradan maşını da, tutulanları da ruslardan aldım. Rusların rayona gətirdiyi 50-dən çox zirehli texnika, əsasən, Ordubad dəmir yolu vağzalına yaxınlığında sərhəd dəstəsinin həyətinə və ətrafda dayanmışdı. Bura elə qabaq-qabağa təxminən 1 km aralıda bizim xüsusi əməliyyat dəstəsinin binası yerləşirdi. Biz də müxtəlif yerlərdə mövqelər tutmuşduq. Rusların texnikası çox olsa da, demoralizasiya vəziyyətində və panika içərisində idilər. Səhər Naxçıvan daxili işlər naziri, Ali Məclisin yüksək vəzifəli şəxsləri danışığa gəldilər. Daxili işlər naziri bildirdi ki, Ordubad cəbhəsinin bütün aparıcı adamları ilə danışılıb hamı silahların qaytarılması tərəfdarıdır. Mən məsuliyyəti təkbəşmə üstümə götürdüyümü bildirdim. Heç bir silah verilməyəcəyini bildirdim. Onlar qayıtdıqdan sonra, ruslar bütün postlarda əsasən avtobuslara vərəqələr

paylayırdılar. Bir azdan vertolyotlardan vərəqələr atmağa başladılar. Onlar ictimai rəyi müəyyən qədər dəyişməyə çalışırdılar. Məni və yoldaşlarımı millətçi ekstremist, faşist, quldur adlandırırdılar. Məqsəd bizi əhalinin dəstəyindən məhrum etmək idi. Əsəb müharibəsi gedirdi. Bu vaxt mənə bildirdilər ki, Dırnış kəndindən olan döyüşçülərindən biri rusların əlinə keçib. Onu Ordubad - Dəstə arasındakı sərhəd məntəqəsinə aparıblar. Buranın rəisi dostum idi. Heç kimə, heç nə demədən “Jiquli” markalı avtomobilə oturub həmin sərhəd dəstəsinə getdim. Postda vəsiqəmi göstərib danışığa getmək istədiyimi bildirdim. Sərhəd məntəqəsinin yanındakı blok-postda maşını saxladım və həyəətə doğru getdim. Rus əsgərləri çaş-baş qalmışdılar. Axı onlar məni axtarırdılar. Bu postlar məni tutmaq üçün idi. Mən isə, onların yanında maşını saxlayıb içəri gedirəm. Onlar düşünürdü ki, komandanlıqla danışılıb. Yoxsa heç bir ağıllı axtarışda olan buraya gəlməz. Postdakı əsgərə komandiri çağırmasını xahiş etdim. Gəldi, az qaldı dəli olsun. içəri keçdik. Dışının dibindən çıxanı dedi mənə: “Sən burada neynirsən, səni vurmaq haqda əmr var, indi mən nə etməliyəm”. Sakitcə rüsvət üçün nəzərdə tutduğum qızıl üzüyü cibimdən çıxarıb onun barmağına taxdım. “Qulaq as, deyərsən ki, maşının yük yerində partlayıcı maddə, əlində də uzaqdan idarəedici var idi. Postda itki olacağından qorxdum. Dostunu alıb getdi” dedim. Bir az üzümə baxdı. “Sən dəlisən. Bir də buralarda görünsən, özüm güllələyəcəyəm səni” dedi. Döyüşçümü götürüb bayıra çıxdım. Sakitcə maşına əyləşdik. Atam öz maşını ilə postda bir neçə əlavə maşınla dayanmışdı. Camaat elə bilmişdi ki, məni tutublar. Mən maşına oturduqdan sonra onlara təcili dağılışmalarını məsləhət bildim. Bir şey anlamadan dağılışdılar. Mən AXC-nin qərargahına gələndə burada böyük bir izdiham gördüm. Mənim tutulmağımı düşünən camaat bura yığılmışdı. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, etdiyim risk özümün də xoşuma gəlmişdi. Gələn məni danlayırdı, heç “sağ ol” deyən olmadı. Amma mənim bu hərəkətim əsəb müharibəsində tam qələbəmizə səbəb oldu. Naxçıvan Ali Məclisinin rəhbərliyini ruslar özləri ilə Ordubada danışıqlara gətirdilər. Mən həmişəki kimi danışığı diktofonla yazırdım. Danışıqlar yenə də böyük mitinqlə müşayiət olunurdu. Rusların yaydığı vərəqlərin təsirdən çox əkstəsiəri olmuşdu. Mənim son hərəkətim rusları lap sındırmışdı. Üstəlik, biz də onların arasında təbliğat vərəqələri yayırdıq. Təsiri olurdu. Vaxt xeyrimizə işləyirdi. Bu danışıqlarda onlar artıq bütün silahları deyil, ən ciddi

silahları işləyidilər. Onları ən çox snayperlər, avtomatik qranatatanlar, xüsusi optik cihazlar maraqlandırırtdı. Onlar bu dəfə silahları Cənnəb kondində olmasından xəbərdar olduqların bildirdilər və danışıqlar nəticə verməsə, döyüşlə istəklərinə nail olacaqlarını dedilər. Onlar bizimlə dağlarda döyüşə bilməzdi. Ona görə çox da əhəmiyyət vermədim. Tərcüməçiyə dedim ki, üç gün vaxt lazımdır. Müxtəlif yerlərdən silahları bir yerə yığmaq asan deyil. Tərcüməçim Naxçıvan Ali Məclisinin sədri Əliyev idi. Əvvəl rayon KP-nin birinci katibi Telman Xudaverdiyev tərcüməçilik edirdi. Onun tərcüməsi xoşuma gəlmədi, bir-iki irad tutdum. Birinci katib - "Sən mənə axırı beynəlmiləli də oxutduracaqsan" dedi. Bu məqamdan başlayaraq Əliyev özü tərcüməçilik etməyə başladı. Mən üç gün vaxt istəyəndə ruslar özündən çıxdı. Bu qədər nəticəsiz fəaliyyətdən sonra, onlar daha üç gün belə gərginliyə dözə bilməyəcəkdilər. Moskvadan gələn nümayəndə heyətinin başçısı bütün səlahiyyətlərin Naxçıvan sərhəd dəstəsinin rəisi Jukova keçdiyini bildirdi və bu gün, ya sabah Moskvaya qayıdacağını bildirdi. Bunu o, elə yorğun vəziyyətdə bildirdi ki, mən də, rus nümayəndə heyəti də, artıq təkidlərin formal xarakterli olduğunu anladıq. Danışıqlardan sonra biz ruslara başqa formada təzyiq etməyə başladıq. Əsas tezis bu idi ki, "Ordubaddakı sərhədçilər xidməti vəzifələrin icra edirlər və hərbi əmlakların da tədricən dinc yolla təhvil verib gedəcəklər. Onlarla düşmənçiliyimiz də yoxdur. Apardığımız zabitləri də təhlükəsizlik məqsədli götürmüşdük və bir şərt qoymadan da azad etdik. Buraya gələn digər hərbi hissələr qarşılıqlıdır. Biz də onlarla sət mübarizə aparacağıq". Bununla, sərhədçilər və Naxçıvan diviziyası arasındakı birgə fəaliyyət çat verdi. Bizim döyüşçülər rayon ərazisindəki gəlmə əsgərləri tərksilah edir, texnikalarını götürməyə çalışır, sərhədçilərə isə hörmətlə yanaşırdılar. Plan baş tutdu. Naxçıvanda rus diviziyasının komandiri general Slobasevic məni danışığa çağırtdı. Həmin ərəfədə biz rayon ərazisində həmin diviziyaya məxsus "UAZ" markah avtomobil götürmüşdük. Onun içərisində birbaşa Moskva hərbi qərərgahla əlaqə saxlamaq imkanına malik rabitə sistemi qurulmuşdu. General bu avtomobilin əvəzində bir neçə avtomobil belə verməyə hazır olduğunu bildirdi. Onunla Ordubad-Culfa sərhədində görüşdük. O, sərhədçilərin qarasına söyərək, narazılığını bildirdi. Onların probleminə görə ortada qalmayacağını bildirdi. Mən onun rabitə avtomobilini qaytardım və buradan bütün texnikalarını aparmalarını məsləhət

gördüm. Əks halda bütün rayon ərazisində və Naxçıvanda onlara diskomfort mühit yaradacağımızı bildirdim. Mən “Cənab general, siz ailənlə burada yaşayırınsınız. Demək olar ki, naxçıvanlısınız. Moskvada oturub buranın problemlərini bilməyən hərbiçilərin əmri ilə öz həmyerlilərinizlə düşmən olmaq məsləhət deyil”. General başa düşdü ki, mən ona ailəsinin burada yaşamağını təsadüfən işarə etmədim. Bir neçə gün öncə rus zabıtlərini əsgərlərinin içərisindən apardığımızı da unutmamışdı yəqin. Sabah iki sürprizlə qarşılaşdım. Birincisi o idi ki, general Slaboseviç artıq hərbiçilərini yığırdı. İkincisi daha maraqlı idi. Moskvadan Naxçıvana qayıtmış polkovnik Tarasenko mənə zəng çaldı. Bu həmin Tarasenko idi ki, üstümüzə vertolyotlarla, zirehli texnika ilə gəlmişdi. Tarasenko: “Naxçıvana iş dalınca gəlmişəm. Fikirləşdim ki, mütləq səni tapıb hal-əhval edim. Axı biz dostuq. Gəl, Naxçıvanda görüşək”. Bunun artıq siyasətə dəxli yox idi. Hər şey bitmişdi. Uduşduq biz. Mən: “Qardaş, xoş gəlmisən. Amma dost dostun evinə gedər, gözləyirəm səni. Yəqin sənin əməliyyat xəritən qalır. Oradan Üstüpnü taparsan”. Telefonun o, başından vəhşi bir gülüş və gəlirəm razılığı eşidirəm. Mülki formada, ziyafətdə Tarasenko əməlli-başlı adam təsiri bağışlayırdı. Bunu özünə də dedim. Xeyli güldü. Kim nə deyir-desin bu tərif elə axmaq şeydir ki, istənilən adama ləzzət eləyir. Polkovnikin tostunu da mənə ləzzət elədi. Əsasən o deyəndə ki, “Sən birinci adamsan ki, döyüşsüz uduzdum sənə. Bilirsən mən Əfqanıstanda, Anqolada, daha haralarda döyüşmüşəm. Uduşduğum döyüş də olub. Amma döyüşmüşəm, sonra. Səninlə isə ilk görüşdəcə döyüşməkdən vaz keçdim”. Məndən: “Silahları verməmişənki?” deyə soruşdu. “Nə danışırısan, polkovnik, onlar Azərbaycan xalqının əmlakıdır. Heç elə şey olar?” cavabım xoşuna gəldi. Tarasenko: “Amma mən güclü rəqibi əzməyi xoşlayıram. Nə əzərdim səni” deyəndə başa düşdüm ki, tut arağı deyəsən yaman tünd olub. Yola saldım dostumu. Sonralar bir neçə dəfə zəngləşdik. “Aza” əməliyyatında nəzərdə tutduqlarım demək olar 100 faiz həyata keçdi. İndi “Soyuq” əməliyyatının növbəti mərhələsinə başlamaq olardı. “Soyuq” hərbi hissəsinin bir bölməsi Ordubadın Vənənd kəndində yerləşirdi. Kəndin yuxarisında gözəl bağlar içərisində yerləşən bu hərbi hissə əsasən rabitə xidməti edirdi. “Soyuq”dakı lokatorun qeydə aldığı məlumatlar bu hərbi hissənin bunkerindəki ekranla cihazlarda təsnif olunur, araşdırılırdı. Mən - bu sistemi diletant səviyyədə izah edə bilərəm.

Amma onu yəqin bilirdim ki, bu hissə “Soyuğ”un əlavəsidir. Eyni nömrəli bu hərbi hissənin Vənənd və “Soyuq” məntəqələri arasındakı fərqi izah etmək üçün baş vermiş bir hadisəni xatırlatmaq yerinə düşər. Rusiyadan iki qardaş hərbi xidmətə göndərilir. Eyni hərbi hissəyə düşən qardaşlardan biri Vənənd, digəri “Soyuq”da xidmət edir. Evə məktub yazanda Vənəndəki bağların içərisində əla bir yerdə xidmət etdiyini, “Soyuq”dakı isə daim qar əhatəsində olan bir yerdə xidmət etdiyini yazır. Əsgərlərin valideynləri məktublardan xeyli təəccüblənirlər. Har ikisi hərbi hissədə eyni ünvan və hərbi hissə nömrəsi yazır, amma klimat 180 dərəcə fərqli. Axır, rayona gəlir və təbiətin bu əsrarəngliyini görürlər. Bu fərqə baxmayaraq mən iki məsələnin dəqiq olduğuna əmin idim. Birinci mənə aydın idi ki, Vənəndəki hərbi hissədə xidmət edənlərdən kimsə “Soyuq” da olub. Çünki buradakı peşəkar rabitəçilər və dizel motorları ustaları vaxtaşırı “Soyuq”da təmir işinə cəlb olunurdular. Onların arasından inanılmış birini tapmalı, “Soyuğ”un quruluşu, müdafiəsi, şəxsi heyət, daxili quruluşu, ora gedən yol və s. əməliyyat üçün lazım olan məlumatları almalı idim. İkincisi, həmin adamın vasitəsilə Vənənd hərbi hissəsini əla keçirməli idik. Açıq Vənənd hərbi hissəsini ələ keçirmək elə də çətin məsələ deyildi. Amma müəyyənləşdirmək lazım idi ki, bunu nə vaxt etmək, hansı formada etmək və “Soyuq”dan əvvəl, yoxsa sonra etmək əlverişlidir. Həm də informatordan məlumatı ələ almaq lazım idi ki, “Soyuğ”un tezliklə götürülməsi ağılına gəlməsin. Üstəlik, özünü də əməliyyata qatacaqdım. Blef və ya ikiqat oyunu sığortalamaq üçün. Əlaqə yaratmaq, mənim hərbi hissəyə daxil olmağım çətin olmasa da, mən bunu kənarında etməyə üstünlük verdim. Azərbaycanlı praporşikə kökə və kötək vəd etdim. Məqsədimin Vənənd hərbi hissəsini götürmək, buradakı rusları çıxarmaq olduğunu bilirdim. Ondan “Soyuq” haqqında olduqca ehtiyatlı məlumat toplayırdım. Qərarım bu oldu ki, bəli, cənab praporşik bu hissəni idarə edə bilər. Ona Vənənd hərbi hissəsini götürmək, özü də səs-küysüz götürmək üçün minimum şəraiti yaratmağı tapşırıdım. Əslində buna heç ehtiyac da yox idi. Onu bu işə qatır, inandığımı nümayiş etdirirdim. “Soyuq” haqqında mənə lazım olan bütün məlumatları toplamışdım. Əvvəl Vənəndi götürmək lazım idi. Mən rayon məclisinin qərarı ilə yaradılmış milliləşdirmə komissiyasını götürüb həmin hərbi hissəyə getdim. Əməliyyat qrupu bir anda hər yeri, o cümlədən postları götürdü. Əsgərləri kazarmaya yığıdıq. Komandir və zabitlər bunkerdə ekran və cihazlarla

işləyirdilər. Ora güclə girmək mümkün deyildi. Həm də buna cəhd etsəydik sistemi, cihazları sıradan çıxara bilərdilər. Oranı götürəndə də praporşik köməyə gəldi. Parolu deyib qapını açdırdı. Sakitcə daxil olub hamısını tərksilah etdik. Sonra adətimiz üzrə komissiyanın aktın tərtib etdik. Həyətdə olan onlarca rabitə avtomobilini, digər avadanlıqları möhürlədik, açıq olan hər yeri könüllü müdafiəçilərin nəzarətinə qoyduq. Sabah – sabah rusları ev əşyaları, ailələri ilə birlikdə Tbilisiyə yola saldıq. Hərbi hissə bizdə idi. “Soyuğ”a gedən yolda maneələrdən biridə aradan götürüldü. İki gündən sonra dostum Demyanenko mənə məlumat gətirdi dekabr ayının 24-də ruslar “Soyuğ”u ermənilərə təhvil verəcəklər. Artıq sövdələşmə baş verib. Tbilisidə yaxşı bir ziyafət də olub. Dekabrın 16-dı xüsusi dəstəyə dinclik verdim. Sabah səhər idmanlarını da taxirə salmalarını istədim. Lazım olan əşya dəstlərini hazırlatdım. Dekabrın 17-də səhər tezdən evdən çıxanda həmişəkindən fərqli vidalaşmağım evdə hamını, əsasən, anamı yaman şübhələndirdi. Mən hərbi komuflyajda idim. Alpinistlərin istifadə etdiyi xüsusi uzunboğaz çakmələr geymişdim. Mənə indi də qəribə gəlir ki, heç kimin, hətta əməliyyata gedəcək döyüşçülərin belə bilmədiyi, ağıla gəlməyən versiya anamın ürəyinə necə dammışdı. Anamla “sağol”laşanda qolumdan tutub “ayın 22-də ad günüdür. Buraxmayacam. Heç yerə kətməyəcəksən” dedi. Mən: “Nə olub sənə, həmişə xeyir-dua verərdin mənə. Xeyir-duanı ver, xırdaçılıq eləmə. Ad gününə hələ 5 gün var. Keçirərik”. Anam: “Sən “Soyuq” döyüşünə gedirsən. Ora yayda qarla örtülü olur, bala. Mən uşaq olanda “Buğukar” pirinə ziyarətə getmişəm, o yerlərin ətəkləri ilə. Ora indi getmək olmaz, qaldı döyüş ola. Qan çanağıdı ora, qoymaram”. Doğrusu, anama yazığım gəldi. Ola bilərdi ki, yeganə oğlunu itirsin. Onu ağlaya-ağlaya qoyub yola düşdüm. Olduqca məsuliyyətli işin altına girirdim. Özüm bir yana, nə qədər igidin həyatın riskə qoyuram. Bəs getməsək, nə olacaq. Bir neçə gündən sonra ermənilər rahatca neçə kilometr hündürdə hazır hərbi hissədə başımızın üstündə duracaq, nəinki Ordubad, bütün Naxçıvanı təhlükə altında saxlayacaq. Deməli, mən dostlarımla həyatımızı riskin altına atmasaq, 300 min əhəlinin həyatı risk altına atılacaq. Kəfləri istəyəndə başımıza mərmə yağdıracaqlar. Gözümüzün önündə uşaq, qadın qırılacaq. Sığınacaqlarda gizlənməkdən savayı çarə qalmayacaq. O da ki, əgər rayon əhalisi köçməsə. Yox, getməliyik. Mənə rahatlıq verən amillərdən biri, özümün də əməliyyatda iştirak

edəcəyim idi. Nə olsa bir yerdə olacaq. Təskinlik tapırdım ki, kənarda durub göstəriş vermərəm ki, mən ümumiyyətlə bütün ağır əməliyyatların bütün detallarını heç vaxt, heç kimə demədən xüsusi dəyişikliklər edirdim. Belə ki, təfərrüatı ilə heç kim əməliyyatların planını bilmirdi. Doğrusu, dostlarım mənə olduqca çox inanır və artıq şual da vermirdilər. İkincisi, bütün ağır əməliyyatlarda mütləq birbaşa iştirak edirdim. Bu, olduqca əhəmiyyətli amildir. Belə olanda döyüşçülər daha inamlı olurlar, düşünürlər ki, əməliyyat son dərəcə dəqiq və qüsursuz hazırlanıb. Üstəlik, komandir öndə olanda döyüşçünün döyüş əzmi də, məsuliyyəti də artır. Komandir üçün də bu əlverişlidir. Əməliyyatın gedişinə birbaşa nəzarət etmək və ekstrimal hallarda, əvvəldən nəzərdə tutulmayan dəyişiklik etmək mümkün olur. Ən əsası isə döyüşün taleyini həll edən ruh yüksəkliyi yaranır. Doğrusu, böyük Allah həmişə bizə kömək olurdu. Əməliyyatlar o dərəcədə uğurlu alınmışdı ki, dostlarım, bütün cəbhəçilər düşünürdü ki, ən çıxılmaz hallarda da yəqin ehtiyat variantım var və mütləq udacağım. Elə bu əhval-ruhiyyə, inam da son dərəcə ağır məqamlarda da əqidə dostlarıma sonsuz güc verir, inanılmaz fədakarlıqlar göstərirdilər. Mən də artıq elə bir əhval-ruhiyyədə idim ki, bu silahdaşlarımdan hər birini bir ordu kimi qiymətləndirir, onların edə bilməyəcəyi, bir nəsnənin mövcudluğuna inanmırdım. Çox güvənirdim onlara. Onlar həqiqətən güvənilişi ididlər. Bəlkə bu güvənc və inamın hesabına idi ki, bizdən yaxşı süahlanmış, qat-qat çox, müdafiə mövqeyində duran düşmən üstünə cəmi 26 nəfərlə getməkdə tərəddüd etmədim. Səhər saat 7-də AXC qərargahında idim. Xüsusi Əməliyyat Dəstəsinin (XƏD) kazarmasına gedib döyüşə hazırlıq komandası verdim. Əvvəldən hazırlanmış geyim və ləvazimat dəstləri verildi. İlk dəfə olaraq onlarla AXC qərargahı qarşısında onlara qəribə gələn tərzdə danışdım. “Çox şərəfli, məsuliyyətli, son dərəcə ağır döyüşə gedirik. Olduqca dəqiq əməliyyat planı hazırlamışam. Planla sizi döyüş bölgəsinə yaxınlaşdıqda tanış edəcəm. Buna baxmayaraq, bu döyüşdən kimsənin qayıdacağına zəmanət vermərəm. Tam səmimiyyətlə deyirəm, kim istəmirsə getməsin. Qalanlar döyüşdən çəkinən kimi qəbul olunmayacaq. Onlar burada - lazım olan tapşırıqları yerinə yetirəcək. Mən öndəki maşında gedirəm. Getmək istəyənlər arxadakı maşınlarla gələrlər”. “UAZ”a oturanda rəhmətlik Oruc müəllim qolumdan tutdu. Ağlayırdı. İlk dəfə idi ki, onu ağlayan görürdüm. İxtisasca ədəbiyyat müəllimi olan Oruc müəllim yaşının ixtiyar çağı

olmasına baxmayaraq, gecə-gündüz döyüş bölgələrində olardı. Mərd, qorxmaz, vətənpərvər bir insan idi. “Mən bilmirəm hara gedirsiniz, amma görürəm ki, çox ağır iş dalınca gedirsən. Bəlkə getməyəsiz” deyib üzümə baxdı. Gözlərinə baxdım. Qərarlı olduğumu duydu. “Mən də gedəcəm” dedi. “Yox, Oruc müəllim, əvvəldən hazırladığım siyahıdakı adamlar gedəcək. Onları aylardı seçmiş, çoxusunu xüsusi olaraq bu əməliyyata hazırlamışam. Buna baxmayaraq, könüllərinin ixtiyarına buraxdım. Siz qalacaqsınız. Hər şey yaxşı olacaq”. “UAZ” yola düşdü. 45-ə qədər adam nəzərdə tutmuşdum. Bunların içərisində milliləşdirmə komissiyasının üzvləri də var idi. Şəhərin yuxarı hissəsinə doğru hərəkət etdik. Camaatın bəzisi Nüşnüş kəndi istiqamətində, digərləri Gənzə kəndi istiqamətində hansısa əməliyyat keçirəcəyimizi düşünürdü. Gənzə çayında - “Soyuğ”a doğru uzanan yolun başlanğıcında dayandım. Bu dərədən zirvədəki rus hərbi bazasına qədərki yol nə az-nə çox on yeddi kilometrdir. Hələlik plan haqqında məlumat vermədim. Çünki qayıdanlar olacaqdı. Təkcə “Soyuğ”u götürməyə gedirik. Plan və iş bölgüsü haqda yolun uyğun bir yerində məlumat verəcəyəm. Yenə də bildirirəm, ola bilər, tam uğursuzluğa düşər olaq. Kim istəmirsə, geri qayıtsın. Qalanlar maşınlara. Hara qədər maşın gedirsə gedək, sonra maşınlar qayıdar”. Qayıtmaq istəyənlərin utana biləcəyini nəzərə alıb qabaqdakı “UAZ”la yola düşdüm. Bu, qayıtmaq istəyənlərə verdiyim növbəti şans idi. Tərslikdən qar yağdı. Yuxarılar dumançən içində idi. Amma hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, belə hava şəraiti bizləri xeyli çətinliklərlə üzlədirsə də, əslində, sağ qalmağımıza səbəb imiş. Maşınlar çox az irəliləyib dayandılar. İşlək olmayan, dağılmış, buz bağlamış, üstünə də təzəcə qar yağmış yolla maşın gedə bilməzdi. Biz bu dərədən “Soyuğ”a qədərki 17 km-lik yolu piyada getməli idik. Yuxarı qalxdıqca qar təbəqəsi qalınlaşır, qar uçqunlarından yaranmış buz qayaları, küləyin topladığı qar təpələri yolları görünməz edirdi. Sonra mən yayda gördüm ki, bu avtomobil yolları dağın ətəkləri ilə 2-3 metr hündürlükdə qazılmış 3-4 metr enində olan yollardır. Amma indi heç nə bilinmirdi. Bütün yolları qar doldurmuş, dağın ətəkləri ilə eyni səviyyəyə gətirmişdi. Duman və çəndən bir neçə metrdən uzağı görmək olmurdu. Biz hələ yolun başlanğıcında idik. İrəlidəki 17 km yolda istiqaməti itirməyəcəkdik ki, hətta geri qayıtmalı olsaq, belə yolu tapmaq olacaqmı, döyüş uzun çəksə, qarın üzərində nə qədər qala bilərik. Bu kimi suallar məni düşündürürdü. Özlüyümdə götür-qoy edir, yanımdakı uşaqların nə

dediyini heç eşitmirdim də. Vənəndli praporşiki də özümlə götürmüşdüm. Mənə "Soyuğ"un sxemin, yolları tanış verən bu praporşiki rayon mərkəzinə çağırıb bütün paltar və başqa ləvazimatları verərək mənə "Soyuğ"a getməyini bildirmişdim. Bir az çəşsa da, etiraz etmədi. AXC qərargahında bir daha onun qabağına xəritələri qoydum, sxemlərə diqqətlə baxıb lazımdırsa, düzəlişlər etməsini istədim. Ona axırını şansı vermişdim. Əgər hansısa blef olsaydı, özü də əməliyyatda bizimlə bərabər məhv olacaqdı. Praporşik öndə gedənlərlə idi. O, geri qayıda bilməzdi. Sadəcə dözməli idi. Geri qayıtsa idi, bütün dəstəyə mane olardı. Hamı eyni xətlə gedirdi. Bir-birinin ləpirlənilə. Düz qalxmaq mümkün deyildi. Hətta mümkün olsa idi belə, bu üsul yorucudur. Dağların ətəklərinə dolana-dolana getməyimiz məni həm hövsələdən çıxarır, həm də belə dumanlı havada yolu itirəcəyimiz qənaətinə gətirirdi. Praporşikə çatdım. Mən: "Nə qədər qalxmışsınız?" - deyə soruşdum:

-Dərədən təzə aralanırıq.

-Nə danışsən? Bəlkə ölçüləri itirirsən? Azmarıq ki?

-Buraları yaxşı tanıyıram. İrəlində çətin olacaq. Mən bu yolları yayda getmişəm. İşarə kimi yadımda saxladığım böyük qayalar çətinliklə tanınır. Yuxarıda qar bundan bir neçə dəfə qalıdır. Ağır olacaq.

Düşündüm ki, yəqin qorxub. Qayıtmaq üçün məni psixoloji hazırlayır. Mən sərtliklə:

-Gerl qayıtmağı ağına gətirmə. Düşün. Ən qısa yolları təklif elə. Qaranlığa qalsaq, çətin olar.

-Yox. Qorxub eləmirəm. Vəziyyət haqda olduğu kimi məlumat verməliyəm.

-Çox çətin işə girmisən. İşin çətinini sənindi. Qabaqda ikinci adam kimi gedərsən. Dağı-daşı çox fırlatma. Günortaya kimi yolun yarısını getməliyik. Mümkündür, keç qabağa. Dəstə dayanmayacaq. Döyüşçülər tək-tək dincələcək. Öndəki döyüşçü kənara çıxıb dincələcək, yemək yeyəcək. Bu istirahət dəstənin axırını adamı ona çatana qədər davam edəcək. Bu cür növbəli istirahət olacaq. Tapşırığımı hamıya çatdırı-çatdırı önə keç. Çalış istiqaməti itirmə.

Praporşiki birinci adam kimi önə çıxara bilməzdim. Birinci adamın işi tamam başqa idi. Həm də çox ağır idi. O, artıq qurşağa qədər olan qarı yara-yara irəliləməli, yol açmalı idi. Qalanlar da cığırla irəliləməli idi. Bu işi ən çox bizim kənddən olan Qüdrət bəy edirdi. O, pulemyotçu idi. Boynunda əl pulemyotu və patron kəməri,

çiyində yük çantası olsa da, yoldaşlarını arxaya keçirir və bu ağır işi öz üzərinə götürürdü. Ona bir neçə dəfə irad tutdum ki, özünü yorma, növbələşin. Zarafata salardı. Praporşik həmişə ikinci gedirdi. O, birinciyə istiqamət verirdi. Artıq duman elə qatılışdı ki, qabaqda 2-3 nəfəri ancaq görmək olurdu. Yolu itirmək çox təhlükəli idi. Mənzil başına çatmaq öz yerində, heç geri qayıtmaq da asan olmayacaqdı. Çünki dəstə irəlilədikcə külək 50-60 sm dərinliyində olan cıgırı həmin qarla doldururdu.

Göz açmaq mümkün deyildi. Başını aşağı salıb irəliləməlisən. Elə bu vaxt ilk problemimiz çıxdı. Uşaqlardan biri dizini zədələdi. Ayağını cıgırdan kənara atmış və bu adi ehtiyatsızlıqdan dizini zədələmişdi. Doğrudur, onda elə bir günah yox idi. Külək qarı sovurur, gözüyumulu getməli olursan. Bir müddət gizlətməmişdi. Amma dəstəni ləngitməyini görüb yolun kənarına çıxmışdı. Ona çatanda: - Bəy, mənim istirahət üçün dəstədən ayrılmağımı ikiqat artır. -dedi.

-Nə olub?

-Ayağımı əzdim.

Əməlli-başlı əsəbiləşdim.

-Yeriməyi təzə öyrənirsən? Aç görüm ayağınızı.

Yaman pərt olmuşdü döyüşçüm. Mən də peşman oldum danladığıma görə. Diz qapağı, oynağı yamanca əzilmişdi. İrəli gedə bilməzdi. Geriyə gedəcəyi də sual altında idi.

-Sənə köməkçi verim geri qayıtmağa?

-Mən geri qayıtmaq istəmirəm. Çatacam sizə

-Sənə bir ədəd qırmızı fişəng, bir ədəd yaşıl fişəng verirəm.

Axşama qədər dərəyə düşə bilməsən və ya axşam duman çəkiləndə qırmızı fişəngi atarsan. Gənzədəki nəzarətçi cəbhəçilər bütün sutkanı müşahidə aparacaqlar. Onlar işarəni görən kimi köməyə gələcəklər. Vaxtında dərəyə düşə bilsən, yaşıl fişəngi atarsan. Mən nigaran qalmayım.

O, etiraz etmək istədi. "Bu, əmrdir" dedim. Onda bir avtomat sandıqçası saxlayıb, qranatları, sandıqçaları götürdüm, fişəngləri verib ayrıldım. Mən dəstənin lap axırına qalmışdım. 25 nəfər qaldıq. Bu 26-lardan heç xoşum gəlmirdi. Bakı komissarlarının sayı olduğuna görə, geri göndərdiyim döyüşçüyə zarafatla dedim:

Daha 26 Bakı komissarları deyilik. Bu sənin xidmətindi. Amma çalış qurd-quşa yem olmayasan. Bu lap biabırçılıq olar! Nə isə cavab verdi. Külək imkan vermədi eşidəm. Praporşikə məəttəl qalmışdım. Dumandan göz-gözü görmürdü. O, yolu necə bilir.

Dəstəməz bir neçə dəfə qar yarıqlarına düşdü. Lap əsəbiləşmişdim. Düzü, bu yarıqlara düşmək elə də qorxulu deyil. Amma bura tökülən döyüşçüləri çıxarmaq vaxt aparır. Belə yarıqlar bilinmir. Kiçik dərələri külək qarla ağzına qədər doldurur. Ətrafdan fərqli olaraq bura yumuşaq olur. Ayağı qoyan kimi bir neçə metr dərinliyə düşürsən. Allah bizi qoruyurdu, daş-qaya parçaları əzmirdi bizləri. Yarıqlar əhvalatlarından sonra şübhələndim ki, praporşik deyəsən yolu yaxşı tanımır. Duman qatını keçdik. Daha doğrusu, dumanlı qat bizdən aşağıda qalmışdı. Olduğumuz yerdən ətrafı müşahidə etmək imkanı qazandıq. Əlbəttə ki, yuxarıları. Duman aşağıları müşahidə etməyə imkan vermirdi. "Soyuğ"un ağ papağı - kupol görünmürdü. Praporşiki çağırıdım:

-Hamı kupol? Düz gedirik?

-Yox. Səhv gəlmişik. Dağın arxasına keçmişik. Yolumuz bir az uzandı.

Yolu tanıyan başqa birisi olsa idi, məmnuniyyətlə praporşiki güllələyərdim. O əlavə etdi:

-Əsas odur ki, harada olduğumuzu, istiqamətləri bilirəm. Bayaقدan fəhmlə gəlirdik. Doğrusu, indiyə qədər çox narahat idim. Daha hər şey qaydasındadır. Qaranlıq düşməmiş çatdıracam ora.

Uşaqlar möhkəm yorulmuşdular. Ayaqları donanlar var idi. 15 dəqiqə istirahət verdim. Donanların ayaqlarını spirtlə oxşadıq. Yoldaşlarım indi bildilər ki, nə üçün ləvazimatların içində spirt də var. Özü də çoxlu. Həkim olduğum üçün bir neçə döyüşçünün barmaqlarının donmasının orta ağırlıqda olmasını gördüm. Onları geri qaytarmaq olmazdı. Corabların, sarğuların dəyişdirib, irəlilədik. Donvurma məsələsi məni yaman narahat etdi. Hələ neçə kilometrərlə yolu dəf etmək lazım idi. Uşaqların bığ-saqqalından buz parçaları sallanırdı. Bir neçə saat da dözə biləcəyikmi, görəsən. Öz vəziyyətimdən hiss edirdim ki, hamı yorulub. Mən mütəmadi idmanla məşğul olan adam olmuşam. Bir aya yaxındır ki, intensiv məşq edirəm. Düşündüm ki, mən bu haldaysam, deməli, hamı yorğundur. Sadəcə heç kim bürüzə vermir. Düz 7 saat idi ki yol gəlirdik, dayanmadan üzüyuxarı, sinəyə qədər qarı yara-yara yeddi saat yol getmək asan deyildi axı. Üstəlik, hamı qalın geyimdə, silahlı, patronlaşlı, quru yeməkli, başqa yüklü. Tərslikdən də səhərdən yağın qar bir az da artıb, çovğun da bir tərəfdən. Bir neçə kilometr irəliləmişdik ki, qərribə bir uğultu eşidilməyə başladı. Praporşik sevincək, yaxınlaşdığımızı bildirdi. Amma heç nə görünmürdü. Bu

uğultu nəhəng lokatoru işlədən və hərbi bazanı enerjilə təmin edən motorların səsi idi. Hava qaralırdı. Çox çətin bir yolu keçdik. Kupol göründü. Biz təqribən bir kilometr yolu düz gedəcəkdik. İndiyə qədər ancaq yuxarı dırmaşmışdıq. İndi düz yol getmək bizə istirahət kimi gəlirdi. Bu bir kilometr sonunda təqribən dörd kilometr də üzüyuxarı getmək lazım idi. Axırını yolun başlanğıcında dayandıq. Uşaqlara axırını tövsiyələrimi verdim. Bir daha iş bölgüsünü xatırlatdım. Ayağı donanların spirt masajından sonra sarğılarını, corablarını dəyişdik. Bir az zarafatlaşdıq. Əhval-ruhiyyələri “Soyuq” görünəndən sonra yaxşılaşmışdı. Səhər saat 9-da dərədən qalxmağa başlamışdıq. Artıq saat 17 (axşamçağı beş) idi. Bir az səngimiş çovğun yenidən güclənmişdi. Bilinmirdi ki, qar yağır, yoxsa külək qarı sovurur. Yuxarı qalxmağa başladıq. Kazarmalar görünməyə başladı. Sxemlə o qədər işləmətdik ki, sanki buralarda olmuşdum. “Döyüşə hazır ol” komandası verdim. Ağıma gəlməyən xəta baş verdi. Mən hər bir təsadüfə bir neçə variant hazırlamışdım. Amma indi baş verən variantda yox. Döyüşçülər silahların zatvorların çəkə bilmədilər. Donmuşdu hamısı. Silah yağı donmamalı idi, axı. Bu dəhşətli soyuq bizi tərək-silah etdi. İndi silah təmizləmək vaxtı deyildi. Postlarla üz-üzə idik. Çovğun o dərəcədə güclü, soyuq o dərəcədə kəsici idi ki, hərbi bazanın ön xətlə postlardan adamları götürmüşdü. Xüsusi hazırlıqlı “ovçarka” itlərə arxayın olsalar da, çovğunun təsirindən itlər də yuvalarından çıxmadı. Mən Ariflə Azərə baxdım və “Əlbəyaxə döyüş olsa nə olacaq” soruşdum. “Hər şey əla olacaq, bəy” deyib irəli şığıdılar. Kazarmanın önündə dayanan əsgər heç qımıldana bilmədi. İçəridəki postdakı əsgər də ani olaraq götürüldü. Mən içəri girəndə bütün rus əsgərləri diz üstə çöküb əllərini qaldırmışdılar. Qonşu otaqdakı əsgər və zabitiər də tərək-silah olunmuşdu. Ruslar son dərəcə çaşqın vəziyyətdə idilər. Bunkerə daxil olmaq üçün, ancaq içəridəkilərin qapını açması lazım idi. Əks halda oranı heç cür almaq olmazdı. Bombaya davamlı bunkerin qapısını partlatmaq da olmazdı. Zabitlərdən birini qapıya gətirdik. Parolu dedi. Qapı açılan kimi mənim döyüşçülərim bir anın içərisində əsgərləri tərək-silah etdi. Ensiz dəhlizlə ikinci qapıya yaxınlaşdıq və eyni üsulla içəri daxil olduq. Rabitəçi zabiti danışdığı obyektə “Onlar artıq buradadır. Biz təslim olduq” deyib, rabitə aparatını söndürdü. Buradakı bütün danışqlar yazılır. Mən sonra götürdüyüm axırını kasetə qulaq asanda, biz bunkerə daxil olmazdan əvvəl Tbilisi hərbi dairəsindəki zabiti belə dediyi aydın

oldu: Tbilisidən - orada vəziyyət necədir? Ehtiyatlı olun, Vənəndəki obyekt götürüblər.

-Burada elə dəhişətli qasırğa var ki, itlər də bayıra çıxma bilmir. Üstəlik bu il o qədər qar yağıb ki, heç yayda da bura heç kim gələ bilməz.

-Hər ehtimala qarşı nəzarəti artırın. Bir neçə gündən sonra oradan götürəcəyik sizi.

-Gücləndirilmiş döyüş hazırlığındayıq. Buranın quruluşu belədir ki, bir nəfər bir polkun qabağını saxlayar.

-Biz sizə güvənirik.

-Onlar artıq buradadır. Biz təslim olduq.

Zabit əllərini qaldırdı. Bir neçə nəfər yüksək rütbəli zabit olan bunkerdə silah otağı da yerləşirdi. Bitdi. Hərbi baza bizimdir. Uşaqları təbrik etdim. Allah bu qələbəni bizə verdi. Əgər bizi sadəcə kazarmaya yaxın buraxmasa idilər, heç döyüşə ehtiyac da qalmayacaqdı. Bir müddətdən sonra hamı donacaqdı. İtlər hümmədi, çölə çıxmadı. Bazanın ətrafına çəkilmiş siqnal minalarının heç birinə toxunmamışdıq, Sonralar adicə dovşanlar belə zonaya daxil olanda siqnal partlayışları olurdu. Onlara gücləndirilmiş sistemdə mühafizə qurmaq tapşırılsa da, belə havada kimsənin buralara yaxın düşə biləcəyi ağıllarına belə gəlməmişdi. Lentdəki danışıqdan da görünür ki, bazanı verəcəkdilər ermənilərə. Mən “Soyuq”un komandirinə deyəndə ki, ayın 24-də siz buranı ermənilərə verməli idiniz. O, son dərəcə təəccübləndi, bu faktı etiraf etdi. Komandirdən başqa kimsənin bilmədiyi bu məlumatı əvvəldə də göstərdiyim kimi dostum mayor Demyanenko öyrənmişdi. İndi mən Vənəndlə əlaqəyə çıxmalı, məlumat verməli idim. Bilirdim ki, indi rayonda hamı narahatdır. Həmişə Vənəndəki hərbi hissə ilə “Soyuq” çox asanlıqla əlaqəyə çıxırdı. İndi nə qədər çağırısaq da, cavab ala bilmirdik. Düşündüm ki, rabitə sistemində pozuculuq işi olub və bu Tbilisidə yerləşən hərbi dairə komandanlığı tərəfindən verilib. Elə bu vaxt Tbilisi hərbi dairəsində adı və soyadını unuduğum general rabitəyə çıxdı. Mənimlə danışmaq istəyirdi. General özünü təqdim etdi və mənim kim olduğumu soruşdu. Mən Azərbaycan Ali Sovetinin (Milli Məclisin) deputatı olduğumu və bu bazanı milliləşdirdiyimi bildirdim. Bunun üçün əlimizdə Nazirlər Sovetinin (Kabinetinin) uyğun sərəncamı olduğunu bildirdim. General əsəbi şəkildə: Səhər 9-a kimi oranı tərk etməsəniz, vertolyotlarla oraya raketlər atacam. Hamınız cavab verəcəksiniz. :

General biz quldur deyilik. Amma artıq Azərbaycan mülkiyyəti olan bazaya hər hansı vertolyot yaxınlaşacaqsa, xəbərdarlıq etmədən vuracağıq.

Sən deputatsan, yoxsa quldur.

Necə istəsəniz, çağıra bilərsiniz. İndi isə qulaq asın. Mən belə başa düşdüm ki, mənim rayonla əlaqəmi siz pozmusunuz. Əgər bu əlaqəni bərpa etməsən, hər yarım saatdan bir, bir zabiti güllələyəcəm. Mənə inanasan deyə indi birin güllələyirəm. Tapançanı çıxarıb tətii çəkib zabitin başına dayadım. Kapitanın alt dodağı qorxudan partladı. Aparatı kapitana verdim. Zabit: "O zarafat eləmir" deyə bildirdi. General yalvarmağa başladı. And-aman elədi ki, rəbitəni onlar pozmayıb, Sən demə, Vənənddə bizi də, generala danışığı da eşidirmişlər. Və elə hesab edirmişlər ki, yəqin buranı döyüşlə tutmuşuq və yaralılarımız olduğundan mütləq əlaqə istəyirik. Mən isə rayonla heç cürə əlaqə yarada bilmirdim. Vənəndəki rəbitəçi bütün eşitdiklərini AXC Ordubad rayon qərargahına çatdırıb. Əmimoğlu rəhmətlik Elçin Quliyev, Kamal həkim və Həsən bəy dərhal "Soyuğ" a doğru yola çıxıblar. Mən generalın növbəti çağırışında ona bildirdim ki, Naxçıvana, oradan da Ordubad Xalq Cəbhəsinə zəng et, "Soyuğ" un bizdə olduğunu bildir. Uşaqlardan bir neçəsinin ayağı donduğu üçün səhər həkimlər göndərməsini istə. O, bütün bunları Naxçıvana çatdırmışdı. General əlaqə saxlayıb tapşırığı yerinə yetirdiyini bildirdi və şəxsi heyətlə maraqlandı. Mən "Onları sabah sağ-salamat Ordubaddan yola salacağam. Ən əziz qonaqlarım kimi davranılacaq. Nigaran olmayın". Təşəkkür etdi. Bu onunla axırıncı danışıgımız deyildi. Amma buradan axırıncı danışıq idi. Uşaqlar televiziya otağında Naxçıvan televiziyasını tutmuşdular. Naxçıvan Ali Məclisinin sessiyası gedirdi. Artıq burada bizim "Soyuğ" u tutmağımız səsləndirilmiş, deputatlar ayaq üstə bu xəbəri alqışlamışdı. Könüllülərin əhval-ruhiyyəsi son dərəcə yüksək idi. Cin Əhməd rus kontingentinin arasından bir özbək əsgər tapıb, mən danışıqlar apardığım müddətdə plov bişirtirmişdi. Hər şey əla idi. Bircə uşaqların ayaq barmaqları donmasaydı... Sonra onlardan bir neçəsinin ayaq barmaqları amputasiya olundu (kosildi). Yeməkdən sonra bir neçə məsələ həll olunmalı idi, postlar qoyulmalı idi. Dizələri işlətmək üçün rus əsgərlərindən istifadə olunmalı idi. Motorlar sıradan çıxsa və ya istilik sistemi sönsə idi, qısa müddətə qızdırıcı sistem donar, sıradan çıxardı. Bu, ölümə bərabər idi. Rəbitə sistemi işləməli, həm də artıq

danışığa icazə verilməməli idi. Çünki, bazadan üç kilometr aralıdakı ikinci “Soyuq” deyilən yerdə zabit və əsgərlər var idi. Nəhəng lokator da orada yerləşirdi. Onlar əsas “Soyuğ”un tutulduğunu bilib oradakı sistemləri, lokatoru və başqa ləvazimatları sıradan çıxara bilərdilər. Onlarla əvvəlki günlərdə olduğu kimi əvvəlki formada əlaqə saxlandı. Səhər heç bir problemsiz oranı gotürdük. Mənə komandir bildirdi ki, ailəsi də yaxınlıqdakı xidməti evdədir. Ona bildirdim ki, gedib evlərində qala bilər. O, sadəcə vəziyyət haqda xanımına məlumat vermək və könüllü olaraq şəxsi hissədə qalacağını bildirmək istəyirdi. Xahişini yerinə yetirdim. Onun mənzilinin önünə iki nəfər mühafizəçi verdim. Komandirə bildirdim ki, baza artıq Azərbaycan mülkiyyəti olduğundan burada hər kəs, o cümlədən onun xanımı mənim şəxsi qonağımdır. Və tamamilə güvənli vəziyyətdədirlər. Mənzilinə və xanımına görə qətiyyənlə nigaran qalmaya bilər. Gecə mən həkimin otağında qaldım. Saat 2.45-də otağın soyuğunu hiss etdim. Qızdırıcı sistem soyuyurdu. Uşaqlardan bir neçəsini qaldıraraq yoxlamağa başladım. Qazanxana işləyirdi. Tənzimləyici sistem, bizə məlum olmayan bir ehtiyat hissəsini, rus praporşiklərindən biri çıxarmışdı. Bazanın komandiri də mənimlə idi. Bu qüsuru da o müəyyən etdi. O bunu etməyə bilərdi. Mən ondan niyə bizə kömək etdiyini soruşanda, o “Sizin həm bütün şəxsi heyətlə, həm mənimlə və xanımım ilə yüksək insani münasibətləriniz məni borclu edib. İcazə verin praporşiki özüm güllələyim” dedi.

Buna ehtiyac yoxdur. Biz 17.km yolu çiyimizdə meyit apara bilmərik. Öz ayağı ilə getsə yaxşıdır.

Hər yeri yoxladıqdan sonra, nəzarəti daha da gücləndirdik. Bir az dincəlmək istəyirdim ki, axırıncı post məlumat verdi ki, aşağıdan gələn var. Döyüş hazırlığı verib gözlədik. Əslində kazarmanın önündəki DŞK tipli bir pulemyotla bura hücumla cəhd edən bir alaya cavab vermək olardı. Hər ehtimala qarşı hazırlıq verdim. Amma hesab edirdim ki, AXC rayon şöbəindən nigaran qalanlar köməyə gələ bilərlər. Yanılmamışdım. Bir neçə nəfər, o cümlədən ixtisasca həkim olan əmimoğlu Elçin kömək üçün gəlmişdilər. Onlar yollarda olduqca böyük çətinliklər çəkmişdilər. Qar yarpaqlarına düşmüş, xeyli vaxt buradan çıxma bilməmişdilər. Elçinin qaraciyəri ağrıyırdı. Həm əzmiş, həm də soyuğa vermişdi. O sonralar mütəmadi müalicə alsada da, bir neçə ildən sonra bu xəstəliyin fəsadından rəhmətə getdi. Amma Elçinin gəlişi lap yerinə düşdü. İxtisasca cərrah olan Elçinin özü ilə lazım olan cərrahi alətlər,

dərmanlar gətirmişdi. Ayağı donan uşaqlara bütün yardımları göstərdi. Uşaqlardan birinin artıq nekroz vermiş ayaq barmağını kəsdi, beləliklə, daha ciddi fəsadın qarşısını aldı. Biz sonrakı günlər vertolyotla don vurmuş döyüşçüləri Naxçıvana göndərdik. Səhər açılarda hava tam sakit idi. Aşağıya baxdıqca buralara necə gəldiyimizi ağıma sığışdıra bilmirdim. Bu, Allahın qismət etdiyi qələbə və salamatçılıq idi.

Səhər dayandığımız yerdən xeyli aşağıda Ermənistan adlanan Zəngəzur ovuc kimi görünürdü. Mənim üçün ən ağırlı məsələlərdən biri “Buğukar” pirinə baxmaq idi. Ermənilərin əlində qalan bu müqəddəs ocağa baxdıqca, mənə elə gəlirdi ki, o da bizə rixşəndlə baxır. Təhqir olunmuş hesab edirdim özümü . Elə indi, indicə döyüşmək istəyirdim ermənilərlə. Təsəvvür etdiyimizdən də qat-qat ciddi bir strateji mövqe əldə etmişdik. Anbarlarda bir rotanın illik ərzaq ehtiyatı, kömür, dizel yanacağı, ehtiyat dizel motorları, silah-sursat var idi. Burada daimi xidməti qurmaq lazım idi. Su ancaq qardan alınırdı. Qar dağları da ki, nə qədər istəsən. Deməli. su problemi də olmayacaq. Burada ən əvvəl tələb olunan sayıqlıqdır. Postlarda, kazarmada, qazanxanada - hər yerdə sayıqlıq tələb olunur. Bizim tutduğumuz kimi tutmasalar, başqa cür tutmuş olmaz buranı. Yayda ermənilər bura bir cəhd etdilər. II “Soyuğun” axırıncı postu olan dördüncü tərənin yaxınlığında ermənilər yol çəkmişdilər. Onlar bu istiqamətdən hücum etsələr də, ağır itki verib geri qayıtdılar. Tankla kupolu vurub zədələsələr də, elə bir əhəmiyyətli zərbə vura bilmədilər. Əvəzində mən Meğrini dayanmadan atəşə tutmağı əmr etdim. Meğri od içində yanır. Bu döyüş vaxtı ermənilər Meğridən maşınlarla xeyli meyit və yaralı daşıdılar. Meğri əhalisi tamamilə rayonu tərk etdi. Ancaq döyüşçülər qalmışdı. Ermənilər ciddi panikaya düşmüşdülər. Meğrinin polis rəisi ratsiya əlaqəsinə çıxdı. Yalvarırdı. O qışqırdı ki, indicə mənim evimin lap yaxınlığına top düşdü. Onun evi yerli hökumət binasından 200-300 metr aşağıda idi. Görüşlərimizin birində müharibədən sonra qonaq çağırır mənə. Ünvanı da demişdi - Raykom (yerli hökumət) binasından 200-300 metr aşağıdakı çoxmərtəbli binada yaşayır. Haradansa bu söhbət yadıma düşdü.

Topçudan xahiş etdim ki, indi vurduğun yerdən 200-300 metr yuxarıya beş-altı mərmə at. Sonralar danışıkların birində mənə məlum oldu ki, polis rəisi doğru hədəf verib. Biz hökumət binasını vura bilmişdik. Rayondakı panikanın əsas səbəblərindən biri elə bu

olmuşdu. Buradan “Soyuq”dan ermənüəri vurmaq üçün heç bir ölçü cihazına ehtiyac yoxdur. Birbaşa gorürsən və vurursan. “Soyuq” Zəngilan rayonu üçün də əvəzsiz kömək yeri idi. Meğridən Zəngilan istiqamətində istənilən basqın vaxtı “Soyuq”dan Meğri susdurulurdu. Ona görə bura ermənilərin ən ciddi probleminə çevrildi, Onlar başqa yola əl atdılar. Rusiya hərbi rəhbərliyinə “Soyuğ”u müştərək idarə etməyi təklif etməyə başladılar. Bunun üçün onlar Naxçıvan rəhbərliyinə də təkliflər paketi verdilər. Mən heç bu təkliflərin müzakirəsinə belə razılıq vermədim. Ermənistan Ali Soveti (Parlamentinin) sədri Arextsyanın Meğri Ordubad sərhədində danışıqlara məhz “Soyuq”la bağlı gəldiyi məlum oldu. O iddia edirdi ki, “Soyuq” yerləşən ərazi Ermənistana məxsusdur. Təbii ki, mən bu söhbətlərin mənasız olduğunu bildirib, bir daha bu mövzuya qayıtmamaqlarını tövsiyə etdim. Bütün bunlar onu göstərirdi ki, “Soyuq” göz bəbəyi kimi qorunmalıdır. İlk dövrlərdə bura Ordubad xalq cəbhəsi dayaq dəstələri növbəti xidmətə gəldi. Sonra xüsusi əməliyyat dəstəsi və tədricən formalaşmaqda olan rayon müdafiə komitəsinin əsgərləri bu funksiyanı yerinə yetirdi. Naxçıvan müdafiə komitəsi Azərbaycan Milli Ordusunun briqadasına çevrildikdən sonra ordumuzun hissəsi burada yerləşdi. Burada hansı statusla xidmət etməsindən asılı olmayaraq, hamı çox zəhmət çəkdi, fədakarlıq göstərdi. Biz də əlimizdən gələn hər şeyi etməyə çalışırdıq. Camaat bizi yüksək səviyyədə dəstəkləyirdi. Mən yerli radio ilə əhaliyə müraciət edib, “Soyuq”dakı əsgərlərimizə yun bellik, corab, əlcək toxumağı xahiş etdim. Üç gündən sonra bir batalyonun əsgərlərinə bəs edəcək qədər ləvazimat toxunub gətirildi. Əsgərlərimiz belə münasibətdən sonra daha da əzmkarlıq göstərirdilər. Hətta buranı tutan könüllüləri sonra geri çağırma bilmirdik. Onlar buranın qiymətin bilirdilər. Düşünürdülər ki, birdən yeni gələn əsgərlər səhlənkərlik edərlər. Əslində hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, bu döyüşçülər müəyyən qədər haqlıymış. Biz “Soyuğ”u tutanda II “Soyuq”da lokator yerləşən “Kupol”un içindəki meydançada 20-yə qədər kiçik lokator rabitə maşınları vardı. Onları biz möhürləyib təhvil vermişdik. Təəssüf ki, sonralar bu avtomobillərin mis hissələrinin sökülüb satıldığını bildim. Görünür buranın qədir-qiyməti xüsusi əməliyyat dəstəsinin üzvləri daha yaxşı bilirmiş. Bu döyüşçülər ən təhlükəli istiqamət olan 4-cü təpə boyu əllə səngərlər qazmışdılar. Bu təsəvvürolunmaz dərəcədə çətin iş idi. Qalın qar təbəqəsi, sonra buz qatı, donmuş torpaq və qaya

parçalarını yarıb səngər düzəldən bu igidlər əsl qəhrəmanlardır. Polkovnik, sonradan müdafiə naziri olan Səfər Əbiyev Naxçıvana briqada komandiri təyin olunmuşdu. Onun xahişi ilə “Soyuğ”a getdik. Son dərəcə intizamlı xidmətdən razı qaldı, qazılan səngərləri görəndə heyrətə gəldi. Bəli könüllülər - rayonun könüllü müdafiəçiləri görürdü bu işi, özü də təmənnəsiz. Həyatları, sağlamlıqları bahasına. Kiçik istisna ilə “Soyuğ”un qorunmasında bütün əhalinin xidməti var. Soyuğa yürüş edən 25 nəfərin işə müstəsna xidmətləri var. Onlar tariximizin şərəfli bir səhifəsinə əbədi həkk olundular. Mən bu qəhrəmanlara bir daha təşəkkür edirəm:

“SOYUĞ” “U FƏTH EDƏNLƏRİN SİYAHISI.

Quliyev Fərəc (Üstüpu)
Əhmədov Yusif (Ordubad)
Əlmuradov Vaqif (Tərtər)
Məmmədov Şəmil (Üstüpu)
ƏliyevAzər (Üstüpu)
Məmmədov Əhməd (Ordubad)
Ağayev Arif (Üstüpu)
Həsənov Zöhrab (Ustüpu)
Həsənov Həsən (Üstüpu)
Muradov Qüdrət (Üstüpu)
İsmayılov Cəbrayıl (Üstüpu)
Hüseyn Əsgər oğlu (Ordubad)
Məmmədov Etibar (Tivi)
Əliyev Ruqlay (Ordubad)
Fərman (praporşik) (Vənənd)
İlkin (Nüsnüs)
Mirzə (Unus)
Ceyhun(Ordubad)
Bəxtiyar (Gilançay)
Natiq (Kotam)
Saday (Kotam)
Əmirxan (Kələki)
Vahid (Dırnız)
Qılman (Hüsnüs)
Fərəc (Dırnız).

Kompüter dizaynı: Aybəniz Osmanova
Yığım: Reyhan Behbudova
Rəssam: Bulud

Format 60x84 1/16 11,25 ç.v.
Tiraj 1500 nüsxə.

Kitab “Yeni Nəsil”Jurnalistlər Birliyinin Nəşriyyat Poliqrafiya
Mərkəzində səhifələnilib və çap olunub.

Milli arzu, milli ideya - milli hədəfdir,
bu ideyanı BÜTÖV şəxsiyyətlər
həyata keçirə bür.

F.ULUSOY

Fərəc İbrahim oğlu ULUSOY (Quliyev)

1962-ci il dekabr ayının 22-də Ordubad royonunun Üstüpu kəndində anadan olub. 1980-cı ildə burada orta məktəbi, 1986-cı ildə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun müalicə-profilaktika fakültəsini bitirib. 1989-1993-cü illərdə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Ordubad rayon şöbəsinin sədri, 1993-cü ildə isə AXC İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. 1990-cı ildə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, parlamentdə Demokratik Blokun üzvü olmuşdur. 18.10.1991-ci ildə Parlamentdə qəbul olunmuş Müstəqillik Aktının müəlliflərindəndir. 1995-ci ildən 2002-ci ilə qədər siyasi məhbus kimi həbsdə olmuşdur. Məhbəsdən çıxdıqdan sonra Anqlosaks Türk Assambleyasını yaratmış, bu təşkilatın prezidenti seçilmişdir. 2002-ci ildə Hollandiyada Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin idarə heyəti üzvü və sədr müavini seçilmiş, 2003-cü ildən DAK Azərbaycan nümayəndəliyinin rəhbəri olmuşdur. 2005-ci ildə Milli Dirçəliş Hərəkatını formalafdırmış, 07.05.2005-ci il farixdə I qurultayda MDH sədri seçilmişdir. «Yeni Dirçəliş» qəzetinin təsisçisidir.

Əlavə hüquq təhsili almışdır.

5 kitab müəllifidir. Sambo üzrə idman ustadıdır.

Ailəlidir. 3 övladı